

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TÜRK DÜŞÜNCE TARİHİNDE
İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL

Serdar Sezer ŞİMŞEK
2502140284

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan TURHAN

İSTANBUL - 2020

ÖZ
TÜRK DÜŞÜNCE TARİHİNDE
İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL
Sezer Şimşek

Bu çalışmada 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında yayınlanmış pek çok eseri ve basında yer alan yazılarıyla tanınan İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın (1870-1957) çalışmalarının sosyolojik bir perspektifle ele alınması amaçlanmıştır.

Üç bölümden oluşan tezin ilk bölümünde İbnülemin'in mensup olduğu aile ve yetiştiği ortamdan söz edilmiş ve ardından öğrenim hayatı ele alınmıştır.

İkinci bölümde Sultan II. Abdülhamid döneminde yetişen İbnülemin'in bu yıllarda yayınlanan ilk yazıları, romanları ve ilk biyografi denemeleri tanıtılmıştır. Bunun yanı sıra Meşrutiyet basınındaki yazıları ve bu dönemde ortaya koyduğu çalışmalar ele alınmıştır. II. Abdülhamid döneminde Bâbîâli'de çalışmaya başlayan İbnülemin'in Meşrutiyet dönemindeki bürokrasi tecrübesi ve Mütareke yıllarında evinin işgal edilmesi gibi olaylara da bu bölümde yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Cumhuriyet döneminde üstlendiği görevler, Türk Tarih Encümeni'ndeki çalışmaları, basında yer alan yazıları incelenmiş ve Cumhuriyet döneminde yayınlanan *Son Asır Türk Şairleri*, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, *Son Hattatlar* ve *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları* adlı eserleri ele alınmıştır. Bunun yanı sıra 1940'lı ve 1950'li yıllarda basında gündeme gelişinden söz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Bâbîâli, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Son Asır Türk Şairleri, Tanzimat, Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar, Türk Müziği.

ABSTRACT
IBNÜLEMIN MAHMUD KEMAL INAL
IN THE HISTORY OF TURKISH THOUGHT
Sezer Şimşek

In this study, it is aimed to discuss the works of İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1870-1957), who is known for his numerous works published during the late 19th century and in the first half of the 20th century, from a sociological perspective.

In the first chapter of the thesis which consists of three chapters, İbnülemin's educational background is discussed after addressing his biography with reference to his family and social environment he grew up in.

In the second chapter, early writings, novels and biography essays of İbnülemin who grew up during the reign of Sultan Abdulhamid II were presented. Besides, his writings published in the Constitutional press and the works he produced during this period were discussed. The events such as İbnülemin's experience in the bureaucracy of the Constitutional period as he started working at Bâbîâli (Sublime Porte) during the period of Sultan Abdulhamid II and the occupation of his house during the Armistice years were also included in this chapter.

In the third chapter, the tasks he undertook in the Republican period, his works at the Turkish Historical Board and articles published in the press were examined and his works titled *Son Asır Türk Şairleri*, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, *Son Hattatlar* and *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları* in the Republican period were discussed. In addition to this, him being brought to the agenda in the press in the 1940s and 1950s was also mentioned.

Key Words: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Sublime Porte, Journal of Turkish Historical Board, *Son Asır Türk Şairleri*, Reforms, Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar, Turkish Music.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada 19. yüzyılın son çeyreğinden 1950’li yıllara uzanan ve Türk toplum tarihinin oldukça kritik bir dönemine tekabül eden geniş bir zaman diliminin toplumsal tartışmaları bağlamında İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın eserleri ve yazıları incelenmektedir. Oldukça uzun ve yoğun bir çabanın ürünü bu çalışmanın ortaya çıkış sürecinde desteklerini esirgemeyen ve bir teşekkürden çok daha fazlasını hak eden kişiler bulunmaktadır.

İlk önce değerli eşim Merve Şimşek ve oğlum Selim Şimşek’e sabırlarından dolayı müteşekkirim. Çalışmanın başından itibaren her türlü destek ve yardımlarını gördüğüm hocalarım Rıdvan Turhan’a ve Tülay Kaya’ya çok teşekkür ederim. Konuyla ilgili bilgi ve yorumlarını paylaşan çok kıymetli hocam Hüseyin Hatemi’ye ve meslek hayatım boyunca destek olan değerli hocam Oya Okan’a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Sezer Şimşek
Üsküdar-2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii

GİRİŞ.....	1
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL'IN AİLESİ ve ÖĞRENİM HAYATI

1.1.AİLESİ.....	5
1.2.ÖĞRENİM HAYATI.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

İMPARATORLUK DÖNEMİNDE İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL

2.1. İBNÜLEMİN'İN İLK YAZILARI ve ESERLERİ.....	16
2.2. ROMANLARI.....	18
2.3. İLK BİYOGRAFİK ÇALIŞMALARI.....	25
2.4. MEMURİYETİNİN İLK YILLARI.....	35
2.5. MEŞRUTİYET YILLARINDAKİ FAALİYETLERİ: YILDIZ EVRAKI'NIN TASNİFİ, TÜRK ve İSLÂM ESERLERİ MÜZESİ ile MEDRESETÜ'L- HATTÂTİN'İN KURULMASI.....	42
2.6. MEŞRUTİYET DEVRİNDEKİ ESERLERİ ve YAZILARI.....	55
2.7 MÜTAREKE YILLARINDAKİ GÖREVLERİ ve EVİNİN İŞGALİ.....	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİNDE İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL

3.1. CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDAKİ GÖREVLERİ.....	79
--	----

3.2. TÜRK TARİH ENCÜMENİ MECMUASI'NDAKİ YAZILARI ve HAT SANATINA DAİR ÇALIŞMALARI.....	85
3.3. TÜRK ve İSLÂM ESERLERİ MÜZESİ MÜDÜRLÜĞÜ.....	96
3.4. SON ASIR TÜRK ŞAİRLERİ.....	99
3.5. EMEKLİLİK YILLARI: HAC YOLCULUĞU, 50 YIL JÜBİLESİ, BASINDA YER ALAN HABERLER ve 1940'LI YILLARDAKİ YAZILARI.....	138
3.6. OSMANLI DEVRİNDE SON SADRIAZAMLAR.....	154
3.7. KİTAPLARINI ÜNİVERSİTEYE BAĞIŞLAMASI ve ÜNİVERSİTENİN DÜZENLEDİĞİ JÜBİLE.....	188
3.8. SON HATTATLAR.....	192
3.9. HOŞ SADÂ: SON ASIR TÜRK MUSİKİŞİNASLARI.....	201
3.10. VEFATI ve VASIYETİ.....	217
SONUÇ.....	222
KAYNAKÇA.....	230
ÖZGEÇMİŞ.....	258

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.y.	: Adı geçen yazı
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
Ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa/Sayfalar
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
t.y.	: Basım tarihi yok
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
y.y.	: Basım yeri yok
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1870-1957) önemli bir Osmanlı tarihçisi ve uzun yıllar boyunca Bâbîâli’de çalışmış tecrübeli bir Osmanlı bürokratıdır. Osmanlı Devleti’nin son yıllarında Sadâret Mektubî Kalemi Müdürlüğü, Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçiliği gibi kritik görevler üstlenen, II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinin ardından Yıldız Sarayı evrakını inceleyerek tasnif eden, uzun yıllar boyunca devlet adamları ve Türk kültür hayatının önemli isimleriyle yakın ilişki içinde olan İbnülemin; II. Abdülhamid döneminden 1950’li yıllara uzanan dönem boyunca birbirinden farklı alanlarda eserler ortaya koymuş, gazete ve mecmualarda pek çok yazı kaleme almıştır. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde kaleme aldığı binlerce sayfalık eserleriyle özellikle 19. yüzyıl Türk toplum tarihine ayna tutan İbnülemin, çok uzun bir zaman dilimini kapsayan bu dönemin pek çok siyasi ve sosyal probleminden söz etmiştir. Bu çalışmada Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devrolan kuşak içinde yer alan bir Osmanlı tarihçisinin işaret ettiği toplumsal sorunlar ve ele aldığı dönemde devlet yönetiminde ortaya çıkan problemler incelenmiş ve eserlerinde bu konulara değinen İbnülemin’in portresinin sosyolojik bir bakış açısıyla ortaya konması amaçlanmıştır.

“19. asır Osmanlı sosyal ve dâhilî tarihinin en büyük mütehassısı”¹ olarak tanıtılan İbnülemin, Abdülhamid döneminde ve Meşrutiyet yıllarında pek çok eser ortaya koymuş ve Meşrutiyet basınında birçok yazı kaleme almıştır. *Eser-i Kâmil Paşa*, *Nûru’l-Kemâl*, *Kemâlû’l-Hikme*, *Kemâlûl’l-İsme*, *Gelenbevî* ve daha birçok çalışmasıyla Yusuf Kamil Paşa, Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarından Menapirzade Nuri Bey, Şair Arif Hikmet Bey, II. Abdülhamid’in kütüphanecisi İsmet Efendi, İsmail Gelenbevî gibi şahsiyetler üzerine çalışan İbnülemin, Cumhuriyet döneminde ise *Son Asır Türk Şairleri*, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, *Son Hattatlar* ve *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları* adlı eserleri ortaya koymuştur.

¹ Yılmaz Öztuna, **Türk Tarihinden Portreler**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010, s. 263.

Ahmet Hamdi Tanpınar, İbnülemin için “son devirlerimiz tarihi hakkında onun kadar orijinal vesika neşretmiş, bütün bu yüz otuz senenin yayını üzerinde durmuş muharririmiz azdır. Matbu ve yazma görmediği eser, Bâbîâli kalemlerinden geçip de kopyesini almadığı bir vesika yoktur” demektedir.² Yaşadığı dönemdeki edebiyatçıları, düşünürleri, sanatçıları yakından tanıyan ve Bâbîâli’nin önemli bürokratlarından biri olması sebebiyle devlet adamlarıyla sıklıkla bir araya gelen İbnülemin’in çalışmaları, yazılı kaynakların yanı sıra sözlü kaynaklardan da yararlanılması sebebiyle özel bir öneme sahiptir.

İbnülemin hakkındaki bazı çalışmalarda İbnülemin’in yaşamı ve eserleri yerine mizacı ve nükteleri merkeze alınmakta; İbnülemin adeta bir güldürü unsuru, fıkra kahramanı olarak tanıtılmaktadır. Bununla birlikte, İbnülemin’in Cumhuriyet döneminde ortaya koyduğu *Son Asır Türk Şairleri*, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, *Son Hattatlar* ve *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları* adlı eserler, bu alanlarda ortaya konmuş oldukça önemli çalışmalardır. 19. yüzyıl ve Cumhuriyet dönemi şairlerinin yer aldığı *Son Asır Türk Şairleri*’nde Namık Kemal, Tevfik Fikret, Ziya Gökalp, Fuad Köprülü gibi pek çok önemli isimden ve dolayısıyla Tanzimat, Yeni Osmanlılar, İttihad ve Terakki gibi başlıklardan söz edilmiştir. İbnülemin’in başyapıtı niteliğindeki *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*’da ise Tanzimat döneminin önemli devlet adamı Âli Paşa’dan başlayarak, Saltanat’ın kaldırılmasına kadar görev alan sadrazamların biyografileri ortaya konmuş; Türk dış politikası ve devlet geleneği gibi konularda son derece kritik tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Eser isimlerinden ve Osmanlı döneminin devlet adamları, şairleri ve müzisyenlerinin ele alınmasından yola çıkılarak Osmanlı dönemini bütünüyle sahiplendiği ve yücelttiği düşünülen İbnülemin, geçmişin savunuculuğunu üstlenen ve bütün ömrünü buna hasreden bir isim olarak görülmektedir. İbnülemin’in

² Ahmet Hamdi Tanpınar, “İbnül Emin Mahmut Kemal’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XLIX.

Cumhuriyet döneminde “sistemin içinde kalarak maziyi savunduğu”ndan,³ “mazinin türbedarı”⁴ olduğundan söz edilmektedir. Buna karşın Cumhuriyet dönemindeki başyapıtı olan ve 1940-1953 yılları arasında devlet imkânlarıyla basılan *Son Sadrazamlar*’da 19. ve 20. yüzyıl sadrazamlarının hepsinin övülmesi ve olumlu özellikleriyle tanıtılması söz konusu değildir. Eserde, Âli Paşa, Fuad Paşa gibi Tanzimat dönemi devlet adamlarının diplomasi anlayışı ve yönetim tarzları övülmekle birlikte, çok sert biçimde eleştirilen sadrazamlar da bulunmaktadır. Türk devlet geleneğinde Sadâret makamının öneminden söz eden İbnülemin, padişah karşısında bu makamın ağırlığını koruyan Âli Paşa’yı övmekte, Yusuf Kâmil Paşa’nın “Sadâretin inhilâli, Âli Paşa’nın irtihâliyledir” sözüne ısrarla vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla *Son Sadrazamlar*’da Âli Paşa gibi sadrazamların övülmesinin yanı sıra; adalet kavramının önemsizleştiği, liyakat esasına uyulmadığı ve diplomatik hataların yapıldığı dönemler sıklıkla tenkit edilmektedir. Bu anlamda *Son Sadrazamlar*, Cumhuriyet döneminde Osmanlı dönemiyle bir anlamda hesaplaşılan bir metin olarak da karşımıza çıkmaktadır.

İbnülemin’in eserlerinde toplum ve devletle ilgili pek çok meseleye değinilmekte, Tanzimat’tan 20. yüzyıl başlarına uzanan yüz yıllık bir döneme ilişkin yorum ve eleştirilerde bulunmaktadır. Türk sosyolojisinin ilk koşulunun “tarihten bilgi edinmek, tarihimizden gerekli sonuç ve dersleri çıkarmak”⁵ olduğu belirtilmekte; “akademik sosyoloji alanı dışında ortaya çıkmış önemli eserleri Türk sosyolojisine mal etme”nin öneminden söz edilmektedir.⁶ Sosyolojiyle doğrudan bir ilişki kurmamakla birlikte İbnülemin’in Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemindeki eserleri, Türk toplum tarihi bakımından önemli tarihsel malzemeler içermekte ve bu eserlerde pek çok toplumsal problemten söz edilmektedir. Bu bağlamda Hilmi Ziya

³ Fatih M. Şeker, “İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sahih Bir Köprü”, Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlî’l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 63.

⁴ Hüseyin Akın, **Canlı Renkler**, 2. bs., İstanbul, Profil Yayıncılık, 2011, s. 38.

⁵ Baykan Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985, s. 178.

⁶ Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, “Türkiye’de Sosyoloji ve Türk Toplum Düşüncesi Birikiminin Bütünlüğünü Sağlamanın Gereği”, **Türk Sosyologları ve Eserleri I: Temel Tartışmalar**, Ed.: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2010, s. 7.

Ülken, erken dönem ilgilerinin oluşmasında rol oynayan İbnülemin'in⁷ eserlerinin "içtimaî tarihi aydınlatacak mahiyette" olduğunu ifade etmektedir.⁸ Eserlerinde 19. ve 20. yüzyıldaki toplumsal sorunlardan bahseden ve bu toplumsal sorunlar karşısında tutum alan İbnülemin, Türk sosyolojisini yakından ilgilendiren isimlerden biridir.

İbnülemin'in Tanzimat, II. Abdülhamid dönemi, Meşrutiyet yılları hakkındaki fikirlerinin ele alınması, sözü edilen dönemlere ve bu dönemlerdeki problemlere dair farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Pek çok toplumsal meseleden bahsedilen ve önemli bir bilgi birikimine dayanan bu eserlerin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

⁷ Gülseren Artunkal, "Hayatı ve Eserleriyle Babam Ülken", **Sosyoloji Konferansları**, Sayı: 17, 1979, s. 1; Süleyman Hayri Bolay, "Gülseren Ülken ile Babası Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken Hakkında Bir Söyleşi", **Türk Yurdu**, Cilt: 22, Sayı: 174, Şubat 2002, s. 56.

⁸ Hilmi Ziya Ülken, "İstanbulun İçtimaî Tarihi", **Yeni Sabah**, 4 Mayıs 1953.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL'IN

AİLESİ ve ÖĞRENİM HAYATI

1.1. Ailesi

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, 19. yüzyılın tanınmış devlet adamlarından Mehmed Emin Paşa ile Hamîde Nergis Hanım'ın oğulları olarak 1870 yılında 'Sarı Konak' olarak bilinen Mercan'daki Emin Paşa Konağı'nda dünyaya gelmiştir.

İbnülemin'in ifadesiyle babası Mehmed Emin Paşa, "sadâtı Hüseyiniyyeden ve Selcen sülâlesinden –son hizmeti Keban mâdeni hümayunu idare meclisi âzalığı olan– Seyyid Mustafa Efendinin oğludur"¹ ve soylarının Hz. Hüseyin'e dayanması sebebiyle "seyyid" olarak anılmaktadır.² İbnülemin Mahmud Kemal, mensup oldukları Selcen ailesiyle ilgili olarak "babamızın babaları cihetinden ailelerimizin soy adı, asırlandanberi 'Selcenoğlu'dur ki en eski ve necib Türk hanedanındandır" demektedir.³ Mehmed Emin Paşa'nın annesi ise Arabgir'de Gök Beyi hanedanına mensup Ayşe Hanım'dır.⁴ Ayşe Hanım, annesi Vahide Hanım tarafından, Gök Beyi hanedanına mensup olan ve babası Mehmed Bey'in ecdadı arasında üç vezir

¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 672.

² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 672.

³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2230. Yazılarının basında yer almaya başlamasından sonra -Mehmed Emin Paşa'nın oğlu olmasına atıfla- "İbnülemin" künyesini kullanan Mahmud Kemal Bey, bu künyenin isminden daha çok bilinmeye başladığını belirtmekte ve 1934 yılında Soyadı Kanunu'nun çıkarılmasının ardından gazetelerde yer verilen isimler arasında "emin" sıfatının karşılığı olarak gösterilen "İnal" soyadını almayı tercih ettiğini söylemektedir. Aynı yıllarda Mehmed Emin Paşa'nın akrabalarından olan ve 1933-1942 yılları arasında Haseki Hastanesi Başhekimi olan Nazmi Aziz Bey ve ailesi ise İbnülemin ile görüştüğten sonra soyadlarını "Selcen" olarak tescil ettirmişlerdir. (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2230.) "İnal" soyadını daha sonra "Selcen" olarak değiştirmek isteyen İbnülemin, eserleri bakımından oluşabilecek karışıklıktan dolayı bu fikrinden vazgeçmiştir. (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 672.)

⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 673.

bulunduğu için özel günlerde konaklarının kapısına dokuz tuğ dikilen⁵ Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın yakın akrabasıdır.⁶

Anne tarafından Gök Beyi, baba tarafından Selcen ailelerine mensup olan Mehmed Emin Paşa, 1837'de Keban'da doğmuştur.⁷ Halası Hatice Hanım tarafından eğitim görmesi amacıyla küçük yaşta İstanbul'a gönderilen Mehmed Emin Paşa,⁸ dayısı Bâbiâli Atık Tomruk Dairesi müdürü Hüseyin Efendi'nin nezdinde öğrenim görmeye başlamıştır.⁹ 1849 yılında Mısır'dan İstanbul'a gelen Yusuf Kâmil Paşa, anne tarafından akrabası olan Mehmed Emin Paşa'nın eğitimiyle bizzat ilgilenmiş ve Dağıstanlı Hüseyin Nâzım, Enderûn-i Hümâyûn hocası Kastamonulu Mustafa Efendi, Hoca Macid, Hattat Zeki Dede, Maliye Nazırı Mümtaz Efendi, Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçisi Raif Efendi gibi isimlerden ders almasını sağlamıştır.¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, bu dönemde Arapça ve Farsça öğrenen Mehmed Emin Paşa'nın¹¹ pek çok eser çevirdiğini belirtmektedir: “Sadriâzam mühürdarı olan Mehmet Emin Paşa'nın da tabedilmemiş pek çok tercümeleri vardır: Ebû İshak Vatvat'ın *Gurer-ül-hasâis*'ini, Şeyh Abdülmecid'in *Tuhfet-ül-marziye*'sini, Allâme Yafî'nin *Ravz-ür-riyaz*'ını, Bahaeddin Amilî'nin *El-Muhalat*'ını, Celâleddin Süyutî'nin, Tennuhî'nin, Ali üs-Sebkî'nin, İbni Arabşah'ın ilâh.. birçok eserlerini Türkçeye çevirmiş ise de bunlar neşredilmemiş olup büyük oğlu İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in kütüphanesinde saklı bulunmaktadır.”¹² Yusuf Kâmil Paşa'nın “tahsil ve terbiyesine bizzat itina eylediği”¹³ Mehmed Emin Paşa, Yusuf Kamil Paşa'nın mühürdarlığı görevini de üstlenmiş ve Paşa'nın vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür.¹⁴ Bundan dolayı “Mühürdar Mehmed Emin Paşa” olarak anılmış ve II. Meşrutiyet'ten sonra

⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s. 196.

⁶ Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlül'-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 80.

⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 673.

⁸ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 80.

⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 673.

¹⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 673.

¹¹ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 90.

¹² Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul, Ülken Yayınları, 2007, s. 323.

¹³ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁴ İbnülemin, “mühürdarlık” kavramının karşılığının “özel kalem müdürlüğü” olduğunu belirtmektedir. (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 676.)

konağının bulunduğu sokağın ismi de “Mühürdar Emin Paşa Sokağı” olarak değiştirilmiştir.¹⁵

Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-ı Adliyye’de çalışan ve Şûrâ-yı Devlet’in kurulmasında görev alan Mehmed Emin Paşa, uzun yıllar mühürdarlığını üstlendiği Yusuf Kâmil Paşa’nın vefatının ardından ekonomik zorluklarla karşılaşmış ve Bâbîâlî’de çalıştığı uzun dönemin ardından taşraya gitmek zorunda kalmıştır.¹⁶

1885 yılında Kozan mutasarrıflığına tayin edilen Mehmed Emin Paşa, Kozan’da bozulan asayişin temin etmek için uğraşmış ve Kozan’ın imarı için çaba sarf etmiştir. Buna karşılık, Adana valiliğine yeni atanan Hacı Hasan Bey’in, bölge ahalisinin çoğunlukla aşiretlerden oluşması nedeniyle mutasarrıfın “ekseri evkatını hayvan üzerinde geçirmeğe muktedir bir zat ile becayişi daha münasib olacağı”nı kendisine bildirmesinin ardından görevinden azledilmiştir. Mehmed Emin Paşa’nın vaktini hayvan üzerinde geçirmediği gerekçesiyle azledilmesi hakkında “Bu zat, kır serdarımıdır ki -ortada bir sebebi mücbir yokken- vilâyetin en büyük, en mühim kısmını teşkil eden sancağın işlerini bırakub ‘evkatını hayvan üzerinde’ geçirsin?” diyen İbnülemin, Mehmed Emin Paşa’nın üç yıl süreyle maaşsız kaldığını ifade etmektedir.¹⁷

Üç yılın ardından 10 Mart 1890 tarihinde Amasya mutasarrıflığına atanan Mehmed Emin Paşa, kendisine imzasız tehditnâme gönderen Sivas Valisi Memduh Paşa ile anlaşamayacağını anlayarak başka bir göreve tayinini istemiş ve 23 Haziran 1891 tarihinde Malatya mutasarrıflığına atanmıştır.¹⁸ Göreve başlamasından yaklaşık iki yıl sonra 3 Mart 1893’te meydana gelen Malatya depreminin ardından çok sayıda binanın yıkılması nedeniyle -ağır kış şartlarına rağmen- binlerce kişi çadırlarda

¹⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s. 251. Sokağın ismi günümüzde de “Mühürdar Emin Paşa” ismini taşımaktadır.

¹⁶ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 423; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 676.

¹⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 677-678.

¹⁸ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1294; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 678.

yaşamak zorunda kalmış ve hastalıklar hızla yayılmıştır.¹⁹ Bu günlerde çadırda ve kar üstünde yaşayan Mehmed Emin Paşa ile Hamîde Nergis Hanım'ın küçük oğulları İsmail Hakkı Bey on bir yaşında difteriye yakalanarak vefat etmiş ve Malatya kabristanına defnedilmiştir. Mehmed Emin Paşa, depremin ardından bölgeye gönderilen nakdî ianenin padişah emri gereğince mutasarrıf tarafından paylaştırılması gerekirken, şehrin diğer bürokratlarının kendisine müdahale etmeye çalışmaları üzerine -oğlunu da kaybettiği- Malatya'dan başka bir mutasarrıflığa naklini istemiş; 30 Mart 1893 tarihinde Kırşehir'e, ardından da 2 Aralık 1894 tarihinde Denizli mutasarrıflığına atanmıştır.²⁰

Denizli'de görev yaptığı süre zarfında ağır vergiler nedeniyle halkın yoksullaşmasına tahammül edemeyen Mehmed Emin Paşa, bu konudaki müracaatlarından sonuç alamaması ve Aydın Valisi Kâmil Paşa'yla da anlaşamaması üzerine görevden ayrılmak istemiş; ancak dönemin Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa tekâüdünü yerine azlini uygun görmüştür. Bu yıllarda Buldan kaymakamı olan Şair Eşref'in ifadesiyle “namusuyla azlolunan” ve kendisine bir miktar mâzûliyet maaşı tahsis edilen Mehmed Emin Paşa, “Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten/Çekildik izzet ü ikbâl ile bâb-ı hükûmetten”²¹ diyerek senelerce Yakacık'taki sayfiyesinde uzlete çekilmiş ve erbâb-ı hükûmet ile olan ilişkisini kesmiştir. Mühürdar Mehmed Emin Paşa, 1896-1907 yılları arasında devlet görevi üstlenmeyecek ve uzun yıllar “Münzevî Emin Paşa” olarak anılacaktır.²²

Mehmed Emin Paşa'nın atandığı son görev ise Adalar mutasarrıflığıdır. Büyükada'da yabancı birinin açtığı kulüpten dolayı “adanın âdeti Monte Karloya müşabih bir hal aldığı ve ebeveyninin servetini itlâf eden gençlerin burada ahlâkı bozularak ileride kendilerinden istifade olunamayacak derecede ahlaksızlığa yol açıldığı” sebebiyle Adalar mutasarrıflığına “bu gibi ahvalden nefret eden mütebedeyin

¹⁹ Selahattin Satılmış, “1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi” **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 39, 2016, s. 137, 175.

²⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 679-680; Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 86, 107.

²¹ “Çağın yöneticilerini doğruluk ve güvenlikten uzaklaşmış görüp şerefle ve mutlulukla hükûmet kapısından ayırdık.” (Hikmet Dizdaroğlu, **Namık Kemal: Hayatı-Sanatı-Eserleri**, İstanbul, Varlık Yayınları, 1995, s. 48.)

²² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 680-682.

ve muktedir ve gayet namuslu bir zat” olarak Mehmed Emin Paşa tayin edilmiştir. 7 Ağustos 1907 tarihinde Sultan Hamid tarafından tayin edilen Mehmed Emin Paşa’nın memuriyeti, Meşrutiyet’in ilânından sonra Adalar’ın idari statüsünün kaza olarak değiştirilmesi üzerine son bulmuştur.²³ Mithat Cemal Kuntay’ın ifadesiyle “üç padişah devrinin çamurları içinden tertemiz alınla çıkan”²⁴ Mehmed Emin Paşa, 2 Aralık 1908 tarihinde vefat etmiş ve Merkez Efendi kabristanına defnedilmiştir.²⁵

Mehmed Emin Paşa ve Hamîde Nergis Hanım’ın Mahmud Kemal, Ahmed Tevfik, Mehmet Selim ve küçük yaşta vefat eden İsmail Hakkı olmak üzere dört çocukları bulunmaktadır.

1872’de doğan Ahmed Tevfik Bey,²⁶ Mülkiye ve Hukuk mekteplerine devam etmiş; Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi’den tefsir ve hadis-i şerif, Süleymaniyeli Muallim Fânî Efendi’den Arap ve Fars edebiyatı okumuştur. Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi ve Hapishaneler Umum Müdürlüğü’nde çalışan ve kardeşi Mahmud Kemal Bey ile birlikte *Resimli Gazete*’yi çıkaran²⁷ Ahmed Tevfik Bey, zatürreden dolayı 1923 senesinde vefat etmiş ve Merkez Efendi kabristanında babasının yanına defnedilmiştir.²⁸

1885’te Mehmed Emin Paşa’nın Yakacık’taki sayfiyesinde doğan Selim İnal ise Mercan İdâdisi’nde ve Mülkiye Mektebi’nde okumuş; Hariciye Nezâreti’nde ve Meclis-i Mebusan’da önce müsevvid, daha sonra Kavanin Kalemi’nde mümeyyiz olarak çalışmıştır.²⁹ 1920’lerin başında İspanyol gribine, ardından zatürreye

²³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 681-682.

²⁴ Mithat Cemal Kuntay, **Mehmed Akif: Hayatı - Seciyesi - Sanatı**, 8. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, Mart 2011, s. 12.

²⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 682.

²⁶ Taha Toros, **Türk Edebiyatında Altı Renkli Portre**, İstanbul, İsis Yayıncılık, 1998, s. 90.

²⁷ Muhittin Öztürk, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın Hayatı ve Eserleri”, Yüksek Lisans Tezi, Anlra Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk-İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 1996, s. 9.

²⁸ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 101.

²⁹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’ş-Şuarâ)**, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 2141.

yakalanan ve aylarca Valide Hastanesi'nde kalarak tedavi olan Selim İnal'a³⁰ Cumhuriyet'in ilk yıllarında Adalar kaymakamlığı ve vali vekilliği teklif edilmiş; ancak hastalıklarının etkisinin uzun sürmesi nedeniyle görev kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Tütün İnhisarı İdaresi İdare Meclisi baş kitabetine atanan Selim İnal, 1943 yılında emekli olmasının ardından Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi Eski Eserleri Tasnif Komisyonu'nda görev almış ve 1948'te vefat etmiştir.³¹

1.2. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Öğrenim Hayatı

İbnülemin'in yetişmesinde aile terbiyesinin önemine dikkat çeken Ahmet Hamdi Tanpınar, "İbnül Emin Mahmut Kemal Beyin şahsiyetinde asıl çekirdeği, tâbir caizse, bu aile dini verir" demektedir.³² Refi' Cevad Ulunay ise İbnülemin için "ecdâdından tevârüs eylediği millî ve dinî terbiyeden bütün hayatında kıl kadar inhiraf eylememiştir" ifadesini kullanmaktadır.³³ Sarı Konak'ta doğan ve "bütün bir Osmanlılığın kendisine sindiği bir aileye mensup"³⁴ olan İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde kendisinin yetişmesinde önemli rolleri olan anne ve babasından şu sözlerle bahsetmektedir:

"Babam Sadatı Hüseyniyeden Mehmed Emin Paşadır ki asalet ve necabet, namusu istikamet ve ilmü fazilet ile maruf idi. Annem Hamide Nergis Hanımdır ki kemali iffet ve nezahet ile mevsuf idi.

Bir kış gecesi İstanbulda doğmuşum. Mizacıım asabi, teessürüm şedid, kalbim rakik, intikal ve infialim seri olduğundan o şefkatli ve faziletli baba ve anne, beni hüsni muamele ile büyütmeğe ve kalbimi incitmemeğe itina etmişlerdir. Babam 'evlâdını döğerek, söverek terbiye etmeğe kalkışanlar,

³⁰ Adnan Akgün, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Halit Ziya Uşaklıgil'in Türkgeldi Ailesine Mektupları", **İlmî Araştırmalar**, İstanbul, 1996, s. 209.

³¹ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 321; Rekin Ertem, "Mehmed Selim İnal", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1981, s. 384. Mehmed Emin Paşa'nın çocukları arasında yalnızca Selim İnal evlenmiştir. Selim İnal'ın kızı Selma Akay, Edebiyat Fakültesi'nden mezun olmuş ve uzun yıllar öğretmenlik yapmıştır. Çanakkale milletvekili Ahmet Nihat Akay ile evli olan ve Dicle ile Fırat isminde iki çocuğu olan Selma Akay, 3 Ekim 1972 tarihinde vefat etmiştir. (Dursun Gürlek, "Ahmet Nihat Akay", **Türk Edebiyatı**, Sayı: 332, Haziran 2001, s. 32.)

³² Ahmet Hamdi Tanpınar, "İbnül Emin Mahmut Kemal'e Dair", İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. L.

³³ Refi' Cevad Ulunay, "İbn-ül-Emin Mahmud Kemal Bey", **Milliyet**, 26 Mayıs 1957, s. 3.

³⁴ Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü", Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlül-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 16-17.

onlara terbiyesizlik ve yüzsüzlük öğretmiş olurlar. Çocuğun en ziyade korktuğu şey, dövülüb sövülmektir, ona alıştıktan sonra korkacağı ne kalır?’ derdi.

Annem de, gayet müessir sözlerle ruhumu terbiye etmeğe çalışırdı.

Pek mütedeyyin ve salih olan o baba ile anne, bana ve kardeşime pek küçük yaşımızda –en büyük terbiye olan– dinî telkinatda bulunarak bizi mütedeyyin ve menahiden muhteriz olarak yetiştirmişlerdir.”³⁵

Kendisiyle yapılan bir röportajda karakterinin teşekkülü bakımından bilhassa babasının tesiri altında kaldığını söyleyen İbnülemin,³⁶ henüz yedi yaşındayken babasından Namık Kemal’in yazılarını dinlediğini belirtmekte ve “gözümüzü açtığımız zaman Kemâl’in eserlerini gördük, okuduk” demektedir.³⁷ Çocuklarının eğitimine ihtimam gösteren Mehmed Emin Paşa, İbnülemin’in çocukluktan itibaren Türk kültür hayatının önemli isimleriyle tanışmasını ve ders almasını da sağlamıştır. “Babamız, ilim ile mütevaggil ve evi darülim olduğundan bizi de ilim ile meşgul etmekden geri durmadı” diyen İbnülemin, küçük yaşta Mehmed Akif’in babası İpekli Hoca Tahir Efendi’den kışın Mercan’da, yazları ise Yakacık’ta ders almış,³⁸ Kazasker Mustafa İzzet Efendi’nin öğrencisi Hattat Hasan Tahsin Efendi’den hüsn-i hat meşk etmiş³⁹ Bayezid Camii’ndeki tefsir ve hadis-i şerif derslerine katıldığı Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi’den Farsça⁴⁰ ve Reji müdürü Leon Efendi’den Fransızca öğrenmiştir.⁴¹

Özel öğrenim gören İbnülemin’in çocukluğu Emin Paşa Konağı’nda geçmiştir. “Süleyman Nazif’in ‘Dârü’l-Kemâl’ adını verdiği, Emin Paşa Konağı veya

³⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2201-2202.

³⁶ Oğuz Özdeş, “İbnülemin Mahmut Kemal”, **Hafta**, Cilt: 2, Sayı: 44, 28 Temmuz 1950, s. 29.

³⁷ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü’ş-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1176.

³⁸ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü’ş-Şuarâ)**, Cilt I, Yay. Haz.: Müjgân Cumbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 131.

³⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 427.

⁴⁰ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 146.

⁴¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2202; Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 250. İbnülemin’in oldukça iyi düzeyde Fransızca bildiğini Yusuf Mardin’den öğrenmekteyiz. Babası Ebul’ulâ Mardin ve İbnülemin Mahmud Kemal ile birlikte Mısır’a giden Yusuf Mardin, İbnülemin hakkında “üstadın Fransızca’yı bu kadar düzgün konuşabileceğini düşünmemiştim” demektedir. (Yusuf Mardin, “İbnülemin’le Mısır yollarında...”, **Yıllarboyu Tarih**, Sayı: 1, Cilt: 8, Yıl: 4, Ocak 1982, s. 64.)

Sarı Konak diye meşhur olan”⁴² bu evde İbnülemin, yüzyılların imbiğinden süzülüp gelen İstanbul görgüsü ile yetişmiştir. İbnülemin’in doğup büyüdüğü Sarı Konak’taki kumaşların isimleri bile oldukça dikkat çekicidir. İbnülemin, *Çınaraltı* mecmuasında 1942’de yayınlanan bir yazısında bu kumaş isimlerini şöyle sıralamaktadır: “ateşî hare, seraser, elvan çiçekli zerbüft, İstanbul zerbüftü, telli İstanbul sandalı, telli İstanbul bürümcüğü, elvan çiçekli İstanbul dibası, sevabî, üstüfe, telli damasko, sûzeni...”⁴³ Tavırları “Enderûn usûlü, Bâb-ı Âlî üslûbu, İstanbul tarzı” olan ve öfkelenildiği zaman “ferzend-i sitânbülem, ferzend-i sitanbûl (İstanbul çocuğuyum, İstanbul çocuğu!)”⁴⁴ diyen İbnülemin, “ahlâk, fazilet, görgü konularında tipik bir Osmanlı efendisi”⁴⁵ olarak yetişmiştir.

“Farzımuhal bende bir meziyet varsa, hepsini babam merhuma medyunum” diyen İbnülemin,⁴⁶ Mehmed Emin Paşa’nın kütüphanesinde büyümüş ve henüz çocukken sahhaflardan kitap satın almaya başlayarak kendi kütüphanesini oluşturmuştur. Eline geçen parayı gençliğe mahsus zevklerin değil Sahhaflar Çarşısı’nın yuttuğunu söyleyen İbnülemin,⁴⁷ “En büyük zevkim, okumak, yazmak idi. Yaşım ilerledikçe babamın kitablariyle iktifa etmiyerek elime geçen para ile kitab alırdım. Heman her gün kapalı çarşıdaki sahhaflara oğramak, bir kaç kitab almak benim için doyulmaz bir safa idi. İşte yar ve ağyarın ‘Hazine’ namını vererek mübalağa etdikleri kütübhane, o safanın mahsulüdür” demektedir.⁴⁸

Doğup büyüdüğü Sarı Konak, devrin önemli şairlerinin, müzisyenlerinin, devlet adamlarının bir araya gelerek ilim gecelerinin,⁴⁹ saz gecelerinin⁵⁰

⁴² Orhan Okay, “İbnü’lemin Mahmud Kemal İnal”, **Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri**, Cilt: 10, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1990, s. 334.

⁴³ İbnül Emin Mahmud Kemal, “Nefis şeyler”, **Çınaraltı**, Sayı: 31, 1942, s. 12.

⁴⁴ Mehmed Çavuşoğlu, “Son Şuara Tezkiresi ve Yazarı Hakkında”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cilt: 1, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1988, s. XI

⁴⁵ Şemsettin Kutlu, “Mahmud Kemal’in Ardından”, **Zafer**, 31 Mayıs 1957, s. 3.

⁴⁶ Oğuz Özdeş, “İbnülemin Mahmut Kemal”, **Hafta**, Cilt: 2, Sayı: 44, 28 Temmuz 1950, s. 29.

⁴⁷ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1157.

⁴⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2203.

⁴⁹ İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, “Divan Edebiyatında Ramazan”, **Çınaraltı**, Sayı: 11, 18 Birinciteşrin 1941, s. 7.

⁵⁰ “22 kere evlenmeğe teşebbüs ettim, fakat..”, **Akşam**, 25 Temmuz 1935, s. 16.

düzenlendiği, 19. yüzyıl İstanbul'unun önemli mekânlarından biridir. İbnülemin, “bu çevrede devrin meşhur şahsiyetlerini, şiirlerini, musiki fasıllarını dinleyerek büyümüştür.”⁵¹ Çocukluk arkadaşı Hüseyin Vassaf'ın “sâir çocuklar gibi ne oyuna, ne de lâubâliliğe meyyal idiler. Büyük âdem gibi edeb u vakar ile dem-güzâr olurlar idi”⁵² sözleriyle tarif ettiği İbnülemin, küçük yaşta iken Sarı Konak'taki meclislerde bulunmuş ve burada pek çok önemli ismi yakından tanımıştır. Bu hususta İbnülemin, “henüz çocuk iken de marifet sahibleriyle beraber bulunmaktan, onların –lâyikiyle anlayamadığım– sözlerini dinlemekden zevkyab olurdum”⁵³ demektedir.

Beyazıt'taki Sarı Konak'ın yanı sıra Vezneciler'de bulunan ve 1908-1942 yılları arasında Edebiyat ve Fen fakültelerine ev sahipliği yapan Zeynep Hanım Konağı da İbnülemin'in çocukluğunu geçirdiği mekânlardan biridir. 1930'larda kaleme aldığı bir yazıda “şimdi de Darülfünun Fen fakültesidir. İçinde oturan muallimin ve müteallimîni kiram, belki namplarını hayr ile yadederler”⁵⁴ sözleriyle bahsettiği bu konak, İbnülemin'in çocukluğunu geçirdiği dönemde Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım'ın evidir. Mehmed Emin Paşa'nın uzun seneler mühürdarlığını üstlendiği Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'yı ve eşi Prenses Zeynep Hanım'ı yakından tanıyan ve kışları Vezneciler'de, yazları Bebek'teki yalıda birlikte olan İbnülemin, “Kâmil Paşayı, zevcesini biz ana, baba biliriz” demektedir.⁵⁵ Yusuf Kâmil Paşa'nın evinde dönemin yazarlarının, şairlerinin toplandığını, Doğulu ve Batılı bilginlerin bir araya geldiğini belirten ve buranın “bir nevi encümeni dâniş hükmünde” olduğunu ifade eden İbnülemin, bu evdeki toplantılarda bulunma imkânı elde etmiştir.⁵⁶

Zeynep Hanım Konağı gibi *Mecmua-i Fünûn* dergisini çıkaran Tanzimat dönemi düşünürü Münif Paşa'nın konağı da İbnülemin'in çocukken sürekli

⁵¹ Orhan Okay, “Bir Devr-i Kadim Efendisi: İbnülemin Mahmud Kemal”, **Müteferrika**, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000, s. 163.

⁵² Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 83.

⁵³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2203, s. 2202.

⁵⁴ İbnül'emin Mahmut Kemal, “Mehmet Emin Bey”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 3, Kânunevvel – Şubat 1930, İstanbul, Letafet Matbaası, 1930, s. 33.

⁵⁵ Hasan Bedrettin Ülgen, “Zeynep Kâmil konağına dair hâtıralar”, **Vakit**, 2 Mart 1942, s. 2.

⁵⁶ Hasan Bedrettin Ülgen, **a.g.y.**, s. 1-2.

bulunduğu mekânlardan biridir. Kardeşiyle birlikte -çocuk denilecek bir yaşta- Münif Paşa'nın meclisine girdiğini belirten İbnülemin, ilk yazdığı yazıları Münif Paşa ile paylaşmış, Mülkiye Mektebi'ne onun teşvikiyle kaydolmuştur.⁵⁷ Yine bu yıllarda Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşunda Mehmed Emin Paşa ile birlikte görev alan Recaizade Mahmud Ekrem'i ziyaret etmeye başlamış ve kendisinden oldukça istifade etmiştir.⁵⁸

Bu isimlerin yanı sıra İbnülemin, Mehmed Emin Paşa'nın tayin edildiği şehirlerde de pek çok isimle tanışmış ve bazılarında ders almıştır. Babasının 1885 yılında Kozan mutasarrıfı olarak atanmasıyla birlikte ilk kez İstanbul'dan çıkan;⁵⁹ Çanakkale, İzmir, Sakız Adası üzerinden vapurla Mersin'e ve ardından Kozan'a giden İbnülemin, şair ve hattat Süleymaniyeli Mehmed Fânî Efendi'den Arapça ve Farsça okumuş⁶⁰ ve uzun yıllar görüşeceği Şair Hakkı Bey ile de burada tanışmıştır.⁶¹ "Epey okuyub yazdıktan sonra ulema, üdeba, şuara ve ricali devlet ile ihtilât ve vilâyetlerdeki fudala ve şuara ile senelerce muhabere ve istifâza etdim"⁶² diyen İbnülemin, Harput'ta Abdülhamid Hamdi Efendi, Midilli'de İstanbullu Tevfik Efendi, Denizli'de Şair Eşref gibi isimlerle görüşme imkânı bulmuştur.⁶³

İbnülemin, resmî öğrenimine ise Mercan Ağa Sıbyan Mektebi'nde başlamış ve bu okulun ardından gittiği Şehzade Rüştîyesi'nden aliyyülâlâ dereceyle mezun olmuştur. Münif Paşa'nın teşvikiyle Mekteb-i Mülkiye'ye kayıt yaptıran; fakat sağlık

⁵⁷ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1389-1393.

⁵⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgan Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 423; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 423.

⁵⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2227.

⁶⁰ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 106. Süleymaniyeli Fânî Efendi, Cumhuriyet döneminde 150'liklere dâhil olan Ali İlmî Fânî'nin babasıdır. (Ali Birinci, "Fânizâde Ali İlmî Bey", **Bir 150'liğin Mektupları: Ali İlmî Fânî'den Rıza Tefik'e Mektuplar**, Haz.: Abdullah Uçman, Handan İnci, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1998, s. 10.)

⁶¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 752-755.

⁶² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2203.

⁶³ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 107-108.

sorunları nedeniyle ayrılmak zorunda kalan İbnülemin, Mekteb-i Hukuk'taki derslere de bir süre dinleyici olarak katılmış; ancak diploma almamıştır.⁶⁴

İbnülemin'den bahsedilen metinlerin pek çoğunda -resmî öğreniminin sınırlı olmasına dayanarak- kendi kendisini yetiştirdiğinden,⁶⁵ otodidakt olduğundan söz edilmektedir;⁶⁶ fakat buna katılmak mümkün değildir. Nitekim İbnülemin özel bir öğrenim görmüştür. Mehmed Emin Paşa'nın oğlu olan İbnülemin, Sarı Konak'ta İstanbul görgüsü ve terbiyesiyle yetişmiş, pek çok isimden ders almış, Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. Bunun yanı sıra çocukluğundan itibaren Yusuf Kamil Paşa, Münif Paşa, Recaizade Mahmud Ekrem, Şair Eşref, Hersekli Arif Hikmet ve Yeni Osmanlılar hareketinin öncülerinden Menâpirzâde Nuri Bey gibi şairlerin, düşünürlerin, devlet adamlarının meclislerinde bulunma imkânı elde etmiştir. "Pek mühim meseleler, vak'alar işitdim ve gördüm"⁶⁷ diyen İbnülemin, kritik görevler üstlenen Mehmed Emin Paşa'nın yaşadığı güçlükleri de yakından görmüş ve devletin işleyişindeki aksaklıkları erken yaşta yakından müşahade etmiştir. Bilgili ve tecrübeli bir genç olan İbnülemin, on dokuz yaşında iken Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî'nde çalışarak Bâbîâli'ye adım atacak ve yirmi yaşında *Tercümân-ı Hakikat*'ta yazmaya başlayacaktır.

⁶⁴ Hasan Âli Yücel, "Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XVI.

⁶⁵ Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, "Üstad İbnülemin'e Dair", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXXV; İbrahim Alâettin, **Meşhur Adamlar: Hayatı - Eserleri**, Çıkarıcı: Sedat Simavi, İstanbul, 1933-1935, s. 768.

⁶⁶ Yılmaz Öztuna, **Türk Tarihinden Portreler**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010, s. 261.

⁶⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2203.

İKİNCİ BÖLÜM

İMPARATORLUK DÖNEMİNDE

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL

2.1. İbnülemin'in İlk Yazıları ve Eserleri

Özel bir çevrede yetişen İbnülemin, kendi ifadesiyle “çocuk denilecek bir yaşta” basın hayatında yer almış ve 1890 yılında Ahmet Mithat Efendi'nin yayınlamakta olduğu *Tercümân-ı Hakikat*'te yazmaya başlamıştır.¹ İlk yazılarının başına “Emin Paşazâde Mahmud Kemal” veya “Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî hulefâsından Mahmud Kemal” yazmakta iken daha sonra isminin başına “İbnülemin” künyesini koyan ve bu künyeyle tanınmaya başlayan İbnülemin, 19. yüzyıl sonunda yayınlanan bu yazılarında birbirinden farklı pek çok konuyu ele alacaktır.²

Din, ahlâk, ziraat gibi alanlarda yazan İbnülemin'in erken dönem yazılarının önemli bir kısmı, İslâmiyet ve medeniyet ilişkisi hakkındadır. İslâm dininin yüceliğini, ahlâkî ve insanî değerleriyle anlatma çabası içinde olan İbnülemin, İslâmiyet'in medeniyete katkılarını ele almış ve İslâmiyet'in ilerlemeye engel teşkil etmediğinden söz etmiştir.³ “İslâmiyet mâni-i terakki değildir” fikrinin savunuculuğunu üstlenen Meşrutiyet dönemi İslâmcılık akımının⁴ habercisi olarak okunabilecek bu yazılarında İbnülemin, “beşeriyetin tekâmülü ve medeniyet-i hakikiyenin vücut buluşunun İslâmiyetin gelişile mümkün olduğu”ndan bahsetmiştir.⁵

¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2230-2231.

² Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 252; Şemsettin Şeker, *Zevalde Kemâl İbnülemin Mahmud Kemâl İnal*, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, Mayıs 2010, s. 4.

³ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 254.

⁴ Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, 2. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2007, s. 15.

⁵ İbnülemin Mahmud Kemal, “Sabih'in Tercüme-i Hali”, *Mir'at-ı Maarif*, Sayı: 4, 8 Safer 1327, s. 45; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 254.

Bu yıllarda ahlâk üzerine de yazan İbnülemin, *Tercümân-ı Hakikat* ve Muallim Naci'nin yayınlamakta olduğu *Mürüvvet* gazetelerinde yayınlanan yazılarını 1890 yılında *Ahlâk* adı altında yayınlamıştır.⁶ Bu eserinde ahlâki erdem ve güzelliklerin temelini dinde olduğunu söyleyen İbnülemin, Allah'ın rızasının, Allah'a kulluk ederek ve ahlâki güzelliğe sahip olarak kazanılabileceği fikrini işlemiş; diğer insanların hukukuna riayet ederek sahip olunabilecek ahlâki güzelliğin önemine dikkat çekmiştir.⁷

İbnülemin'in aynı yıl (1890) içinde yayınlanan bir başka eseri ise akıl, ilmin fazileti, yaşam-ölüm gibi temaların işlendiği *Ravzatü'l-kemâl*'dir.⁸ “Ölmeden önce ölünüz” hadisine yer vermesinin ardından “ölmeden önce insanın kendi nefsinin terbiye etmesinin öneminden ve faydasından” bahseden İbnülemin, bu eserinde, statüsü değişince kibirli ve bencil hâle gelen, nefsinin ön plana çıkaran kişileri eleştirmekte, tevazunun, ilim sahibi ve edepli olmanın öneminden bahsetmektedir.⁹

İbnülemin'in bu yıllarda yayınlanan bir diğer kitabı ise “orucun faydaları” anlamına gelen *Menâfiu's-savm*'dır. İbnülemin, 1891 tarihli bu kitabında Ramazan ayından ve oruç ibadetinden söz etmektedir.¹⁰ “Oruç tutan kişinin uykusu ibadettir, nefsi tesbihtir, duası müstecabdır, ameli kat kattır. Her şeyin bir kapısı vardır, abdin kapısı oruçtur” diyen İbnülemin, “Suhuf-u İbrahim (A.S.) Ramazanın üçüncü, Tevrat altıncı, İncil onüçüncü, Zebur onsekizinci, Kur'an-ı Azimuşşan yirmi dördüncü gecelerinde nazil olmuştur” sözleriyle Ramazan ayının öneminden bahsetmektedir.¹¹ İbnülemin, eserlerinin yanı sıra gündelik ilişkilerinde de -yeri geldikçe- bu gibi dînî konulardan söz etmektedir; bir sohbet sırasında çocuklarının geleceğini temin edemediğini ve onları kimsesiz bırakıp gözü açık gideceğini söyleyen Sadrazam Said Paşa'ya şu sözlerle cevap vermiştir:

⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, *Ahlâk*, İstanbul, 1308; Hikmet Feridun Es, **Bugün de Diyorlar ki**, Haz.: Selçuk Karakılıç, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2010, s. 124; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 253.

⁷ İbnülemin Mahmud Kemal, *Ahlâk*, İstanbul, 1308, s. 37; Muhittin Öztürk, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Hayatı ve Eserleri”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk-İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 1996, s. 51.

⁸ İbnülemin Mahmud Kemal, *Ravzatü'l-kemâl*, İstanbul, 1308.

⁹ Muhittin Öztürk, a.g.e., s. 47, 49, 50.

¹⁰ İbnülemin Mahmud Kemal, *Menâfiu's-savm*, İstanbul, 1309.

¹¹ Muhittin Öztürk, a.g.e., s. 50-51.

“Beylere, hanımlara müteaddit lisanlar, ilimler tahsil ettiriyorsunuz, hakk-ı übüvveti ifâya himmet buyuruyorsunuz, teşekkür olunur. Biçârelere biraz da ulûm-ı diniye okutsanız olmaz mı? Çağırınız, sorunuz bakalım: Allah’ı, Resûlullah’ı, İslâmın şartını biliyorlar mı? Paşa efendimiz, bunlar huzur-ı ilâhîde yakanıza sarılırlar. Zaman-ı sabâvetlerinde kendilerine terbiye-i diniye vermediğinizden dolayı hakkınızda ikame-i dava ederler. Onlara bırakacağınız para, beş para etmez, emsâl-i adîdesi gibi yerler, içerler, saçarlar, gözünüz açık gitmemek için çocuklarınıza Müslüman terbiyesi veriniz, mütedeyyin olarak büyütünüz, kalplerine Allah korkusu ilkâ ediniz, a’mâl-i zâtiyenizle onları irşad buyurunuz ki hem kendilerinin hem de ciğerpârelerinizin istikbâlini temin edebilesiniz.”¹²

Bu dönemki yazılarında ve eserlerinde din ve ahlâk temalarına ağırlık veren İbnülemin’in dikkat çeken bir diğer çalışması da *Hulâsa-i Ziraat*’tir.¹³ Babası Mehmed Emin Paşa’nın Kozan mutasarrıfı iken Çukurova’da kurduğu numune çiftliğinde, yeni tekniklerin tatbik edilmesiyle verimin arttığını gören İbnülemin, bu konudaki gözlem ve önerilerine *Hulâsa-i Ziraat* isimli eserinde yer vermiştir. “Memleketimizde gerçekten ziraat yapılmak istense, yapanlar desteklense çok büyük bir potansiyel ve verim alınacağı muhakkaktır” diyen İbnülemin, 1890 yılında yayınlanan bu eserinde tarımın ülke kalkınmasındaki rolü üzerinde durmuş, Osmanlı ülkesindeki tarımın durumundan bahsettikten sonra yeni su kanallarının açılarak etrafının ağaçlandırılması, ziraat mektepleri kurulması gibi önerilerini sıralamıştır.¹⁴

2.2. Romanları

İbnülemin, basında yer alan yazıları ve çeşitli alanlarda kaleme aldığı eserlerinin yanı sıra erken dönemde yayınlanan romanlarıyla da dikkat çekmektedir. 1890’lı yılların sonlarında tefrika halinde yayınlanan bu romanların ilki, *Sabih*’tir. Babası Mehmed Emin Paşa sayesinde çocukken Namık Kemal’in eserleriyle tanışan İbnülemin’in Namık Kemal’in meşhur romanı *Cezmi*’den ilham alarak yazdığı *Sabih*, Selanik’te Fazlı Necib’in çıkarmakta olduğu *Asır* gazetesinde 1895-1896 yılları

¹² Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlîl-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 114.

¹³ İbnülemin Mahmud Kemal, **Hulâsa-i Ziraat**, İstanbul, İstanbul, 1308.

¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi**, II. Cilt, Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2006, s. 949; Muhittin Öztürk, **a.g.e.**, s. 45-46; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 253.

arasında yayınlanmış ve 1899 senesinde de Asır Matbaası'nda kitap olarak basılmıştır.¹⁵

Son Asır Türk Şairleri'nin Namık Kemal ile ilgili kısmında “Babam Mehmed Emin Paşa merhum, Nâmık Kemâl'in her yazısını zevk ile okur, başkalarına da okutur, neşveler içinde dinlerdi. Yedi sekiz yaşında olduğum hâlde bana da dinletirdi. (...) En ziyâde hoşlandığım *Cezmi* idi, kimbilir kaç defa okudum. (...) Ben *Cezmi*'yi görmeseydim, izinde yürümeseydim, kendi kendime ne yazabilirdim? İnsâfı elden bırakmaz da hakîkatî söylersem, ismimin yâdına sebep olan benim eserim değil, eserinden istifâze ettiğim Kemâl'in feyzidir” diyen İbnülemin, kendisine erken dönemde yol gösteren isimlerden biri olarak Namık Kemal'i işaret eder.¹⁶ Türk edebiyatında tarihi roman türünde yazılan ilk eser olan *Cezmi*'de Namık Kemal'in önemsedığı “ittihad-ı İslâm” düşüncesinin izlerini görmek mümkündür.¹⁷ İbnülemin'in kaleme aldığı *Sabih*'te de Müslümanların Türkistan coğrafyasında yaptıkları fetihlerden, İslâmiyet'i Orta Asya'da hâkim kılma çabalarından bahsedilmektedir.¹⁸

İslâmiyet'in Mâverâünnehir bölgesinde yayılmasının ve bu süreçte rol oynayan kahramanların hikâyesinin anlatıldığı bu romanda “İslâmiyet'i yayma fikri, aşk ile birlikte kahramanların ruh hallerini etkileyen en önemli husustur.”¹⁹ Doğu halklarının İslâmiyet'i kabul etmesi için çaba sarf eden Sabih, Kuteybe, Habib, Halife Velid gibi karakterlerin idealize edildiği romanda İslâmiyet'in yayılmasının

¹⁵ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1176; Şemsettin Şeker, “İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Romanları Üzerine Bazı Dikkatler”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt:22, Bahar 2012, s. 196-197; Şemsettin Şeker, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Tarihi Romanı: Sabih”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2009, s. IV.

¹⁶ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1176-1177. Ebuzziya Tefik de Namık Kemal hakkında “Bugün eli kalem tutan ne kadar genç var ise Kemal'in evlâd-ı maneviye-i irfanıdır” demektedir; Süleyman Nazif ise “Âsâr-ı Kemâl'i yalnız kitaplarda, gazete ve mecmua koleksiyonlarında aramayınız. Recaizade Ekrem'den Faruk Nafiz'e kadar hepimiz, edîb-i a'zamın kendi istidad ve kabiliyetimize göre büyük küçük birer eseriyiz” ifadesini kullanmaktadır. (Nureddin Gemici, “İbnülemin Mahmud Kemal'in ‘Sabih’ Adlı Romanı'nın Değerlendirilmesi”, *Arşiv Dünyası*, Sayı: 11, Temmuz 2008, s. 87.)

¹⁷ Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁸ Şemsettin Şeker, *a.g.e.*, s. 128, 138.

¹⁹ Şemsettin Şeker, “İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Romanları Üzerine Bazı Dikkatler”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt:22, Bahar 2012, s. 199.

yanı sıra adalet ve ahlâk da ana tema olarak işlenmektedir. İçinde bulunduğu devrin sorunlarını 8. yüzyılda Türkistan’da yaşanmış gibi göstermeyi tercih eden İbnülemin, hak etmeden önemli mevkilere gelme, çalışmaktan kaçınma, ahlâki meseleler karşısında duyarsız kalma gibi problemleri romanda eleştirmektedir.²⁰

İbnülemin’in *Sabih*’te üzerinde durduğu bir diğer konu ise idarecilerin, etraflarındaki kişiler tarafından yanlış yönlendirilmeleridir. Bu kişilerin, hata yapan idarecileri ikaz etmeleri gerektiği fikrine yer verilen romanda, amirlerinin her dediğinde bir hikmet olduğunu var sayan anlayış da tenkit edilmektedir.²¹ Romandaki olumlu tipleri iyi yöneticiler arasından seçen İbnülemin, iyi yöneticilerde olması gereken özellikler olarak da müşavereye önem vermeyi, bulunduğu mevki ve makamdan dolayı övünmemeyi, merhametli olmayı, zayıfları kollamayı ve hukuka riayet etmeyi ön plâna çıkarmaktadır.²² Romanda iyi yöneticilerin, güçlerini memleketlerinin refaha erişmesi için kullandıkları, kötü yöneticilerin ise sahip oldukları yetkileri kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak için bir araç olarak gördükleri fikrine yer verilmektedir.²³

İlk önce *Asır* gazetesinde neşredilen *Sabih*’in içindeki bazı pasajlar, kitap olarak yayınlanacağı zaman sansüre uğramıştır. Romanın gazetedeki tefrikasında bulunan “Zulüm için de bir kanun yapıldığını, hükûmetin de ona vâsita-i icrâ olduğunu hiç de bilmezdim” cümlesi; İbnülemin’in adalet ve hürriyetin önemini net bir şekilde vurguladığı “Hürriyet-i siyâsiyeden ve şahsiyeden bahse neden lüzum görüyorsunuz? Adalet olmayan bir yerde hürriyet aranır mı? Hürriyeti muhafaza eden de adalettir” sözleri sansürlenmiş ve bunlara kitapta yer verilmemiştir.²⁴ *Sabih*’in kitap olarak basılmasından kısa süre sonra, kamuoyunun zihnini

²⁰ Şemsettin Şeker, a.g.m., s. 199-203.

²¹ Şemsettin Şeker, a.g.m., s. 203.

²² Şemsettin Şeker, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın Tarihi Romanı: Sabih”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2009, s. 100.

²³ Şemsettin Şeker, a.g.e., s. 100.

²⁴ Şemsettin Şeker, a.g.e., s. 40.

karıştıracağı, “hikâye değil, adeta ihtilâlname” olduğu şeklinde jurnal verilmiş, padişah emriyle kitabın eldeki nüshaları toplatılmış ve yakılarak imha edilmiştir.²⁵

İbnülemin, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı eserinin “Sultan Abdülhamide Dair” adlı bölümünde Türk basınında sansürün etkin biçimde uygulandığı bu dönemde çok yaygın olan jurnalcilikten bahsetmekte; *Son Asır Türk Şairleri* isimli eserinde ise dönemin aydınları üzerinde oluşan tedirginliğin neden olduğu olumsuzluklardan söz etmektedir.

İbnülemin, Abdülhamid hakkında “Hiçbir şey tasavvur olunamaz ki, onun vehmü vesvesesini tahrik etmesün. Hiçbir hal ü kal hatıra gelmez ki onun hüsnî zannına mazhar olsun. Bed binlik, bed endişlik onu tahtı esarete almıştır” demektedir.²⁶ Abdülhamid döneminde casusluğun adeta sanat hâlini aldığını, herkesin birbiri hakkında jurnal verdiğini ve bu güvensiz ortamda halkın son derece temkinli olmaya çalıştığını belirten İbnülemin, padişahın, istedikleri kişiye iftira etmekten çekinmeyen jurnalcileri -bir daha kendisine jurnal vermeyeceklerine ve bu nedenle amcası Sultan Abdülaziz’in akıbetine uğrayacağına inanması sebebiyle cezalandırmadığını, aksine bu kişilere iyi davrandığını belirtmektedir. İbnülemin, Abdülhamid dönemi jurnalciliğini şöyle anlatmaktadır:

“Casusluk, âdeta san’at haline geldi. O san’ata salık ve meharete malik olanlar, babaları, anaları, kardeşleri ve dostları hakkında bile okuyanları inandıracak tarzda jurnal verdiklerinden her ferd, bir birinden şübhelenerek babanın evlâda, evlâdın babaya emniyeti kalmadı. Ehibba ve akriba ile buluşub görüşmek müşkilleşti. Hakkında jurnal verilüb de bir belâye oğramamak için herkes dilsiz oldu. Her şeyde görülen tazyikat, halkı son derece bizar etdi. Herkes, padişaha karşı husumet gösterdi. Padişah mehabbeti kalblerden silindi.”²⁷

²⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2205; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, VIII. Cilt, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1947, s. 1270.

²⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1271.

²⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1277, 1280.

Oysa ki İbnülemin, Abdülhamid'in tahta çıkmadan önce ve saltanatının ilk zamanlarında halkla sık sık bir araya geldiğini; hatta tahta çıkmasının üzerinden bir hafta geçtikten sonra Namık Kemal'i sarayına davet ederek, kendisine “Allah için olsun Kemal Bey; heb birlikde çalışalım, bu devlet ve saltanatı eski halinden âli bir mertebeye getirelim” dediğini söylemektedir.²⁸ Bu görüşmeden sonra Ebuzziya Tevfik ile konuşan Namık Kemal, “göreceksin ki Abdülhamid, hürriyet perverlikde dünyaya tek gelen bir padişah olduğunu cihane tasdik etdirecektir” demiştir.²⁹ Buna karşılık, hürriyeti tesis etmesi beklenen Abdülhamid, kendisine yapılan telkinler ve kaygılarının artmasına neden olan jurnaller nedeniyle sarayın dışına bile çıkmaktan imtina etmeye başlamıştır. Bu hususta İbnülemin, “efkârı münevvere erbabile ihtilât edüb zihnini dolduran hurafatdan kurtulmak şöyle dursun, kendini serayda habs etdi. Serayın bağçesine bile çıkmamağa başladı” demektedir.³⁰

Padişahın kendi hürriyetini dahi kısıtladığı bu ortamda dönemin fikir adamları ve bürokratlar da olumsuz etkilenmiştir. Bu dönemde kalem erbabının büyük çoğunluğunun şüphe altında bulunduğunu belirten İbnülemin'in *Son Asır Türk Şairleri* ve *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* adlı eserlerinde bunun pek çok örneğine yer verilmektedir.³¹ Söz gelimi, Sultan Hamid idaresinin devam ettiği 1891 yılında *Mirsad* gazetesinde gazelleri neşredilen Mustafa Kâmil Bey, bu gazellerden biri nedeniyle Zabtiye Nezareti'ne götürülmüş, kendisine sorulan sorulardan dolayı “pek ziyade ürkerek o vakitten beri gazete ve mecmûalara yazı yazmamıştır.”³² Dönemin meşhur şairlerinden Üsküdarlı Şair Talat Bey ise Ertuğrul faciasının ardından kaleme aldığı mersiye nedeniyle Dahiliye Nezareti'ne çağrılmış ve “hissiyât-ı umûmiyeyi tahrik edecek” bu tarz yazılar, şiiirler yazmaması yönünde kesin bir dille ihtar edilmiştir. Bu konuda İbnülemin, Şair Talat Bey'in şu sözlerine yer vermektedir:

²⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1277, 1278.

²⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1278.

³⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1278.

³¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1042.

³² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1135.

“Korktum. Çünkü
İstemem devlet aleyhinde evimde güft ü gû
Sonra bak jurnal ederler herkesin nâmusu var
Askerîden, şeyhden, kıssiden, küttâbden
Hazret-i şâh-ı cihânın it kadar câsusu var’
kıt’a-i meşhûremde de dediğim vech ile casuslar çoktu, jurnal ederlerdi. Belki
beni nefy ederlerdi. Matbuattan çekildim.”³³

Koşullardan dolayı yazı yazmanın oldukça zor olduğu bu dönemde jurnalcılık, gündelik hayatı da etkilemektedir. İbnülemin’in, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*’da anlattığı bir olayda Muhtar Paşazade Vahid Bey, Bâbiâli’den eski arkadaşlarını evindeki ziyafete davet etmiştir. Bâbiâli çalışanlarından birinin yemekle ilgili saraya jurnal vermesi üzerine yemeğe katılanlar akşam arabalarla saraya götürülmüşler ve ayrı ayrı sorgulanmışlardır. Bunlardan Saib Efendi, sorgulanırken “müteessirane bir vaziyet alarak ‘nefis yemekler yenecek dediler de gitdim. Keşki o yemekler yerine b.k yeseydim de gitmeseydim’ dediği arz olunması üzerine padişah, ona elli altın ve diğerlerine selâm göndererek” evlerine bırakılmasını istemiştir.³⁴ Şair ve yazarların haftanın belli günlerinde bir araya geldikleri Mehmed Emin Paşa konağında dile getirilen eleştiriler nedeniyle İbnülemin ve ailesi hakkında da pek çok jurnal verilmiştir. Bu hususta İbnülemin, “Babam, kardeşim ve misafirler ile en ağır sözleri söyledik. Bu sözleri evin haricinde de söylemekden çekinmezdik. Bittabi jurnallar verilirdi” demektedir.³⁵ Bu bağlamda, eleştirilerini roman vasıtasıyla dile getiren İbnülemin’in *Sabih* adlı eserinin bir jurnal sonucunda toplatılması, dönemin ruhuna oldukça uygun görünmektedir.

Bu yıllarda Türk basınında yoğun biçimde uygulanan sansürün etkisi, İstanbul dışında daha az hissedilmektedir. Bu konuda “Selanik’in aydınları İstanbul’dakinden daha çok nefes alıyordu ama İstanbul boğuluyordu” denmektedir.³⁶ Hürriyet, devlet idaresi gibi bu yıllarda ele alınması güç konulara yer

³³ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Suarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2357.

³⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, VIII. Cilt, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1947, s. 1270.

³⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1270.

³⁶ İlber Ortaylı, “2. Abdülhamid’i gerçekten tanıyor muyuz?”, *Hürriyet*, 24 Eylül 2016.

verilen ve Sultan Hamid döneminin bir eleştirisi olarak okunabilecek olan *Sabih*'in³⁷ Selanik'te yayınlanması bu nedenle anlaşılabilir bir durumdur.³⁸ Buna karşılık, “ağır sözler ihtiva etmesi”³⁹ nedeniyle bu yıllarda oldukça rağbet gören *Sabih*'in içindeki eleştirel ifadeler, -roman Selanik'te basılmış olsa da- dönemin muhbir teşkilâtının gözünden kaçmamıştır.⁴⁰ Romanın akıbetinden “*Sabih* isimli eserim ‘tarihe müstenid hikâye değil, adeta ihtilâlnamedir. İntişarı, efkârı umumiye teşviş eder’ mealinde verilen jurnal üzerine eldeki nüshalar toplatdırıldı, yakdırıldı” sözleriyle bahseden İbnülemin, hemen ardından “Hıfzı ilâhi ile ben bir cezaya oğratılmadım. Fakat hükûmetce bana yan bakılmağa başlandı” demektedir.⁴¹

Bunun ardından *Sabih*'teki tavrını açıktan sürdürmeyi tercih etmeyen İbnülemin, “hissî konular seçerek gözyaşı döktürecek durum ve halleri işlemekten hoşlandığı roman ve hikâyelere” yönelmiştir.⁴² *Sabih*'in ardından “hocası İpekli Tâhir Efendi'nin vefatıyla yetim kalan çocukluk arkadaşı Mehmed Akif ve ailesinin başına gelenlerin etkisiyle” *Bir Yetimin Sergüzeşti*'ni ve Said Paşa'nın kızıyla evlenme teşebbüsünün akim kalmasından sonra da *Rahşan* adlı eserlerini yayınlamıştır.⁴³

İbnülemin'in ikinci romanı olan *Bir Yetimin Sergüzeşti*, Selanik'te çıkmakta olan *Mütalaa* gazetesinde 1896 yılında tefrika halinde yayınlanmıştır.⁴⁴ “Devrin siyasi havasının tesiriyle, daha çok hissî konulara yöneldiği” görülen İbnülemin'in⁴⁵ bu eserinde “yetim bir çocuğun akrabaları tarafından ellerinden her şeyi alınarak

³⁷ Nurettin Gemici, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Beyânü'l-Hakk Dergisi'ndeki Yazıları ve Sadık Bir Muhalif”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed.: Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay, Ankara, TBMM Basımevi, 2017, s. 354.

³⁸ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 253.

³⁹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1176.

⁴⁰ Nureddin Gemici, “İbnülemin Mahmud Kemal'in ‘Sabih’ Adlı Romanı'nın Değerlendirilmesi”, **Arşiv Dünyası**, Sayı: 11, Temmuz 2008, s. 90.

⁴¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2205.

⁴² Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 253.

⁴³ Şemsettin Şeker, **Zevalde Kemâl İbnülemin Mahmud Kemâl İnal**, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, Mayıs 2010, s. 14.

⁴⁴ İbnülemin Mahmud Kemal, **Bir Yetimin Sergüzeşti**, İstanbul, 1312.

⁴⁵ Şemsettin Şeker, “İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Romanları Üzerine Bazı Dikkatler”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:22, Bahar 2012, s. 212.

annesiyle birlikte sefalet içinde sürüklenirken iyiliksever bir insanın onlara sahip çıkması ile nasıl mesut bir hayata kavuştukları hissî sahneler içinde çok dokunaklı bir tarzda” nakledilmektedir.⁴⁶ Romanda yardımseverliğin ve yetimleri kollayıp gözetmenin önemi, Allah’tan ümidi kesmemek gerektiği fikri işlenmekte ve kimsesizlere yapılan kötülüklerin cezasız kalmadığı anlatılmaktadır.⁴⁷

Bu eserin ardından Selanik’teki *Asır* gazetesinde 1897 ve 1898 yıllarında *Rahşan* isimli üçüncü romanı yayınlanacaktır. Ebeveynlerin kendi menfaatleri için çocuklarını zorla evlendirmelerinin felaketle sonuçlanması konusu işlenen bu romanda,⁴⁸ yalnızca zenginliğe değer veren anne ve babanın, kızları Rahşan’ı paralı biriyle evlenmeye zorlamalarının Rahşan’ın ölümüne sebep olduğu anlatılmaktadır.⁴⁹ *Rahşan*’ın ardından roman sahasından çekilen İbnülemin, biyografi sahasına yönelecek ve ortaya koyacağı biyografik eserleriyle ön plânda olacaktır.

2.3. İlk Biyografik Çalışmaları

Günümüzde daha çok hâl tercümesi/biyografi yazarı olarak tanınan İbnülemin, bu türdeki ilk eserlerini yirmi yaşlarında vermeye başlamıştır. Ömer Faruk Akün, İbnülemin’in biyograf tarafını ortaya koyan esas çalışmanın 1898’de yayınlanan “Meşâhîr-i Osmâniyye” makalesi olduğunu belirtmektedir. “Bir toplumun mârifet ve erdem sahibi kişiler yetiştirmiş olması kadar, toplumca onlara karşı gösterilen değer bilirliliğin derecesini de bir medeniyet ölçüsü sayan” İbnülemin, “kendi zamanının seçkinlerinin de geçmiştekilerle aynı âkıbete uğramaması için bunlardan tanıyabildiği, haklarında bilgi sahibi olma imkânını bulabildiklerinin hal tercümelerini tesbit etmeyi” vazife edinmiştir.⁵⁰

⁴⁶ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 253.

⁴⁷ Şemsettin Şeker, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın Tarihi Romanı: Sabih”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2009, s. 117.

⁴⁸ Şemsettin Şeker, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın Romanları Üzerine Bazı Dikkatler”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:22, Bahar 2012, s. 214-215.

⁴⁹ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 253.

⁵⁰ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 256.

Döneminin meşhur şairleri, yazarları, hattatları, ressamaları ve devlet adamlarının el yazılarını içeren *Hutû-ı Meşâhir Mecmuası*, İbnülemin'in bu alandaki ilk kayda değer çalışmalarından biridir. Bu eser İbnülemin'in ileride yazmayı düşündüğü biyografiler için yaptığı bir tür hazırlık çalışmasıdır. Eser için 1897'de çalışmaya başlayan İbnülemin, tanıdığı pek çok kişiden yazı örnekleri alarak bunları bir araya getirmeye başlamıştır.⁵¹

İlk yazıyı Abdülhak Hâmid'den, ikinci yazıyı ise Münif Paşa'dan alan İbnülemin, *Hutû-ı Meşâhir Mecmuası* için 1950'lere kadar yazı örnekleri toplamaya devam etmiştir. Başlangıcında Feyhaman Duran'ın (1930), sonunda Güzin Duran'ın (1952) yaptığı İbnülemin portrelerinin yer aldığı bu mecmuada Ahmet Midhat Efendi, Recaizâde Mahmud Ekrem, Hersekli Arif Hikmet, Damad Mahmud Celâleddin Paşa, Ebüzziya Tevfik, Şemseddin Sami, Ali Ekrem Bolayır, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Sami Paşazâde Sezâi, Cenab Şahabeddin, Süleyman Nazif, Said Halim Paşa, Şair Talat Bey, Yahya Kemâl Beyatlı gibi isimlerin yazı örnekleri yer almaktadır.⁵² İbnülemin, jurnal teşkilatının yoğun bir faaliyet gösterdiği bu dönemde, Sultan Hamid idaresi tarafından sürgüne gönderilen şahıslardan da belge temin etmeye çalışmış ve elden yazı veya resim alamadığı bu gibi durumlarda postayla malzeme toplamayı tercih etmiştir.⁵³

Erken yaştan itibaren eserleri için vesika toplayan İbnülemin, 1890'lı yıllarda ilk biyografilerini yayınlamaya başlamıştır. Bunların ilki, babası Mehmed Emin Paşa'nın uzun yıllar mühürdarlığını üstlendiği Yusuf Kâmil Paşa hakkındadır. Yusuf Kâmil Paşa'ya ait pek çok siyasi ve özel yazışmayı elinde bulunduran Mehmed Emin Paşa'nın evi 1864'te yandığında bu evraklar da yok olmuş; ancak Mehmed Emin Paşa, Yusuf Kâmil Paşa'nın bazı mektup ve şiirlerini ileriki yıllarda toplamış ve

⁵¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2214.

⁵² **Bir İnsan Bir Devir: İbnülemin Mahmud Kemal'in Hutû-ı Meşâhir Defteri**, Haz.: İsmail Kara - Şemsettin Şeker, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, Mayıs 2010.

⁵³ Örneğin sürgündeki Manastırlı Mehmed Rifât Bey'den postayla resmini istemekten çekinmemiştir. Bu hususta İbnülemin, "menfada bulunan bir âdemle posta ile muhabere edişime, resmini isteyişime bütün ehlibba, bhusus ahfiya hayret etmişlerdi" demektedir. (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 1923-1925.)

İbnülemin bunları *Eser-i Kâmil Paşa* adıyla 1891 yılında yayınlamıştır. Bu eserde Yusuf Kâmil Paşa'nın hayatı anlatılmakta; mektup ve şiirlerine yer verilmektedir.⁵⁴ İbnülemin, bu eserini yeni belgelerle birlikte, *Kâmilü'l-Kemal* ismiyle 1905'te yeniden yazmış; ancak maddî imkansızlıklar nedeniyle yayınlamamıştır. Bu eser, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'daki Yusuf Kâmil Paşa hakkındaki kısmın temelini oluşturmaktadır.⁵⁵

Bunların yanı sıra İbnülemin, Mekteb-i Mülkiye'den hocası olan vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanan ve Yusuf Kâmil Paşa'dan da bahsedilen yazısına cevaben bir makale de yayınlamıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, "Fuad Paşa Konağı Nasıl Maliye Dairesi Oldu?" adlı yazısında Sultan Abdülaziz'in Bâbîâli'nin işlerine fazla karışmasına engel olmak isteyen Sadrazam Fuad Paşa'nın "arkadaşlarıyla anlaşarak sadr-ı azamlıktan istifa ettiğini ve arkadaşlarının da eğer Padişah, onlara sadr-ı azamlık önerirse reddetmeyi kabul ettiklerini" anlatmakta; ancak "verilen bu söze uymayan Yusuf Kâmil Paşa'nın sadr-ı azamlığı kabul ettiğini" belirtmektedir.⁵⁶ İlâveten, Sultan Abdülaziz'in Yusuf Kâmil Paşa'nın Vezneciler'deki konağına geldiğini, "Yusuf Kâmil Paşa'nın bir altın tepsi içinde haremde bulunan bütün mücevherleri ve sahip oldukları bütün emlakın tapularını sunduğunu" yazmaktadır.⁵⁷ Bu yazının yayınlanmasının hemen ardından İbnülemin, "Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi" isimli bir yazı kaleme almıştır. Babasının görevi nedeniyle olayları ilk ağızdan dinlediğini belirten İbnülemin, 1910 senesinde yayınlanan cevap niteliğindeki bu çalışmada hocasının Yusuf Kâmil Paşa hakkında paylaştığı bilgilerin yanlış olduğunu savunmaktadır.⁵⁸

⁵⁴ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1124-1125; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 253-255.

⁵⁵ Erol Üyepazarcı, İbnülemin Mahmut Kemal'in Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa ile İlgili Bir Risalesi", *Müteferrika*, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000, s. 48; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 257.

⁵⁶ Erol Üyepazarcı, a.g.y., s. 48-49.

⁵⁷ Erol Üyepazarcı, a.g.y., s. 49.

⁵⁸ İbnülemin Mahmud Kemal, "Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi", Haz.: Erol Üyepazarcı, *Müteferrika*, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000, s. 51-63. İbnülemin'in, Yusuf Kâmil Paşa'yı savunmak amacıyla yazdığı "Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi"nde yazdıkları doğru olsa bile, objektif bir tutum sergilemekten uzak olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Yusuf Kâmil Paşa hakkında yazdıklarının -aile bağları ve babasının görevi sebebiyle- oldukça öznel olduğu kolaylıkla

İbnülemin'in erken dönemde kaleme aldığı bir diğer biyografik çalışma ise Şûrâ-yı Devlet azası İzzüddin Bey (1836-1906) hakkındadır. Hazine-i Hassa nâzırı Ferid Paşa'nın oğlu olan İzzüddin Bey, uzun yıllar Bâbîâli'de çalışmış önemli bir bürokrattır. İbnülemin ve kardeşi, Mehmed Emin Paşa'nın elli beş yıllık dostu olması sebebiyle İzzüddin Bey ile tanışmışlar ve uzun yıllar meclisine devam etmişlerdir.⁵⁹ İbnülemin, İzzüddin Bey'in dindar, namuslu, ağırbaşlı, devlet işinden anlayan, son derece dikkatli birisi olduğunu söylemektedir. "Fudalâyî benamdan, mütedeyyin, fevkalâde afif, müstakim, ehli namus, vakur, müeddeb, kâr âşına, tecrube kâr, ümuru devletde mahir, müdekkik, doğruyu söylemekden çekinmez, mecburiyet görse de doğrulukdan ayrılmaz bir zatı nadirül emsal idi" sözleriyle bahsettiği İzzüddin Bey'in vefatının ardından, onun yüksek faziletlerini sonraki kuşaklara göstermeyi bir vazife sayan İbnülemin, "memleketimizde sayıları gittikçe azalan namus ve fazilet erbabı nâdir devlet adamlarından" olması nedeniyle hayatını ve şahsiyetini konu alan *İzzü'l-kemal* (1908) isimli eseri kaleme almış; fakat bu eseri yayınlamamıştır.⁶⁰

İbnülemin'in bu yıllarda ortaya koyduğu bir diğer biyografik çalışma ise Menapirzade Nuri Bey (1844-1906) hakkındadır. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucularından olan Nuri Bey, Maraş mutasarrıflığı ve Harput valiliği yapan Gürcü Yusuf Paşa'nın oğludur. Yedi yaşında babasını, kısa süre sonra da annesini kaybetmesinin ardından ağabeyi Fazıl Bey'in saraya mensubiyeti sebebiyle saraya alınarak Sultan Abdülhamid'in sütannesi Rahîme Piristû Valide Sultan tarafından yetiştirilmiş ve Sultan Hamid ile birlikte büyümüştür. Rüştiyeden mezun olduktan sonra Harem-i Hümayun Dairesi Kitabeti'ne alınmış, Sultan Abdülmecid'in teşvikiyle öğrenimine Muzıka-i Hümayun'da devam etmiştir. Sultan Abdülmecid'in vefatının ardından Muzıka-i Hümayun'dan ayrılarak önce Meclis-i Vâlâ Evrak Odası'nda, daha sonra Meclis'in tercüme odasında görev almıştır. Bir yandan *Tasvîr-*

anlaşılmaktadır. Bu sübjektif tavrı, Yusuf Kamil Paşa'dan söz edilen diğer eserlerinde ve özellikle *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*'daki Yusuf Kâmil Paşa bahsinde görmek mümkündür. Nahit Sırrı Örik de bu eserden bahsettiği yazısında İbnülemin'i şu sözlerle eleştirmektedir: "Abdülaziz devrinde bir anlaşma neticesi en mühim ricalden hiç biri sadareti kabul etmediğinden sadarete yükselen Mısırlı ünvanıyla maruf Yusuf Kâmil paşa hakkındaki hayranlıklarsa İbnül Emin'in bir müverrih için en büyük vasfı teşkil eden tarafsızlıktan pervasızca ayrılışını göstermektedir." (Nahit Sırrı Örik, "İbnül - Emin ve en mühim eseri", **Akşam**, 11 Haziran 1957, s. 2.)

⁵⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 707-709.

⁶⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 709; Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 257.

i Efkâr Matbaası'na da devam eden Nuri Bey, bu yıllarda Suphi Paşazade Ayetullah Bey, Sağır Ahmed Beyzade Mehmed Bey gibi isimlerle tanışmış; 1865 yılında Muzika-i Hümayun'dan sınıf arkadaşı Reşad Bey, *Mir'ât* mecmuasının sahibi Refik Bey, Ayetullah Bey, Mehmed Bey ve Namık Kemal ile birlikte "idâre-i mutlakının idâre-i meşrûta tahvîli"ni amaçlayan ve "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" olarak bilinen "İttifâk-ı Hamiyyet"i kurmuşlardır.⁶¹

Ülkedeki mutlak idareyi meşrûî idareye çevirmek için çalışan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne daha sonra Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi isimler katılmış; ancak Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin cemiyet içindeki faaliyetlerinin hükümet tarafından öğrenilmesinden sonra Namık Kemal'in Erzurum'a, Ziya Paşa'nın Kıbrıs'a, Ali Suavi'nin Kastamonu'ya tayini çıkmıştır. Namık Kemal ile Ziya Paşa, atandıkları şehirlere gitmek yerine -Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın girişimi ve Sultan Abdülaziz'in fermanıyla Mısır veraset usulünde yapılan değişiklik sonucunda Mısır yönetimindeki haklarından mahrum kalan- Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine 17 Mayıs 1867'de Avrupa'ya gitmişlerdir.⁶² Ali Suavi'nin sürgün edilmesi ve Namık Kemal ile Ziya Paşa'nın Avrupa'ya firar etmesi üzerine Nuri Bey ile birlikte cemiyetin diğer üyeleri Veliefendi Çayırı'nda toplanarak ihtilâl planı yapmışlar ve yönetimi değiştirmeyi düşünmüşlerdir. Âli Paşa'nın yerine yeni sadrazamın Mahmud Nedim Paşa mı yoksa Ahmed Vefik Paşa mı olacağı sorusunun

⁶¹ İbnülemin Mahmud Kemal, "Nûru'l-Kemâl", Şemsettin Şeker, **Sadık Bir Muhalif: Yeni Osmanlılar'dan Menapirzâde Nuri Bey ve İbnülemin'in Nûru'l-Kemâl'i**, İstanbul, Dergâh Yayınları, Mart 2012, s. 193-194; İbnülemin Mahmut Kemal, "Mustafa Refik Bey", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 4, Mart-Mayıs 1930, İstanbul, Letafet Matbaası, 1930, s. 38; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)**, Cilt III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1321; Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 8. bs., y.y., Ülken Yayınları, 2005, s. 59; Şemsettin Şeker, **a.g.e.**, s. 7-25; Yüksel Çelik, "Nuri Bey (Menapirzade)", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Cilt: 2, 2. bs., İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Nisan 2008, s. 376.

⁶² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2510; Yusuf Mardin, "İbnülemin'le Mısır yollarında...", **Yıllarboyu Tarih**, Sayı: 1, Cilt: 8, Yıl: 4, Ocak 1982, s. 58; Şemsettin Şeker, **a.g.e.**, s. 28. İbnülemin, Sultan Abdülaziz'e muhalif olan Mustafa Fazıl Paşa'nın Ziya Paşa'ya otuz bin frank, Namık Kemal'e on bin frank, Ali Suavi'ye ise harcırah gönderdiğinin rivayet edildiğini belirtmektedir. (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2510.) Bu yıllarda Mustafa Fazıl Paşa'nın evinin Âli Paşa ve Fuad Paşa'ya karşı olanların toplantı merkezi gibi kullanıldığı ifade edilmekte (Şit Tufan Buzpınar, "Mustafa Fâzıl Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, İstanbul, 2006, s. 300) ve Mustafa Fazıl Paşa'nın Veliahd Murad Efendi ile arasının da çok iyi olduğu belirtilmektedir. (Şemsettin Şeker, **a.g.e.**, s. 25.)

tartışmaya neden olması ve cemiyetin kurucularından Mehmed Bey'in, amcası Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasında ısrar etmesinin ardından, şahsi emellerin ön planda olduğu kanaatine varan Ayetullah Bey, bu durumu babası Suphi Paşa ile, Suphi Paşa da Mütercim Rüşdü Paşa ile paylaşmış ve ardından cemiyetin bazı üyeleri tutuklanmış; Nuri Bey, Mehmed Bey, Ali Suavi gibi diğer isimler de Avrupa'ya kaçmışlardır.⁶³

Kendilerine maddi destek sağlayan Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati esnasında padişahın "af ve teveccühünü" kazanmış ve İstanbul'a dönüş izni almıştır. "Yeni Osmanlılar ile bağlantısını doğrudan doğruya kesmeyip onları arkasında Bâbiâli'ye karşı bir tehdit cephesi olmak üzere bırakmak düşüncesinde olan" Mustafa Fazıl Paşa,⁶⁴ bir miktar maaş tahsis ettiği cemiyet üyelerine gazete çıkarmaları için de para vermiş; *Muhbir* ve *Hürriyet* gazeteleri, kendisinin finansal desteği ile yayınlanmıştır.⁶⁵ İstanbul'a döndükten sonra önce Adliye, daha sonra Maliye Nâzırı olan Mustafa Fazıl Paşa, bir süre sonra Yeni Osmanlılar'a tahsis ettiği maaşları kesmiştir. İbnülemin, Mustafa Fazıl Paşa'nın "dâvet ettiği âdemleri, diyâr-ı gurbette esbâb-ı maîşetten mahrum ve meyûs olarak" bıraktığını söylemekte ve Mustafa Fazıl Paşa'nın bu hareketiyle ilgili olarak "onları nasıl dâvet etti ise vatana avdetleri esbâbını da öyle temin etmeliydi" demektedir.⁶⁶ Mustafa Fazıl Paşa'nın bu tavrının ardından Yeni Osmanlılar, ülkeye dönüş çareleri aramaya başlamışlar; Namık Kemal, 1870'de; Nuri Bey, Reşad Bey ve Ziya Paşa ise Âli Paşa'nın ölümünden sonra sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın döneminde ilan edilen af üzerine 1871 yılında İstanbul'a dönmüşlerdir.⁶⁷

Beş seneye yakın Paris ve Londra'da yaşayan ve bu yıllarda arkadaşlarıyla birlikte *Hürriyet* ve *İttihad* gazetelerini yayınlayan Nuri Bey, ülkeye döndükten sonra

⁶³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1321; Şemsettin Şeker, **a.g.e.**, s. 28-29.

⁶⁴ Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 32, İstanbul, 2006, s. 365.

⁶⁵ Şemsettin Şeker, **a.g.e.**, s. 36; Şit Tufan Buzpınar, **a.g.y.**, s. 301.

⁶⁶ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2510.

⁶⁷ Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 367; Şemsettin Şeker, **a.g.e.**, s. 44.

Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik ve Reşad Bey ile birlikte *İbret* gazetesini çıkarmıştır.⁶⁸ 1 Nisan 1873 tarihinde Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Namık Kemal'in yazdığı *Vatan yahud Silistre*'nin oynanmasının ardından "Yaşasın millet, yaşasın Kemal" ve Veliaht Murad Efendi'ye atıfla "Allah murâdımızı versin" şeklinde tezahürat yapan seyircilerin şiddetli alkışlarına dair Nuri Bey *İbret* gazetesinde bir yazı kaleme almıştır.⁶⁹ Bunların ardından *İbret* gazetesi kapatılmış; Namık Kemal Magosa'ya, Ebüzziya Tevfik Rodos'a, Nuri Bey de Akka'ya sürgüne gönderilmiştir. Namık Kemal, Nuri Bey ve diğer arkadaşlarının üç yıl süren sürgün hayatı, Sultan Abdülaziz'in ardından tahta çıkan V. Murad'ın çıkardığı aflu sona ermiştir.⁷⁰

İstanbul'a dönen Namık Kemal'in aklını yitirmiş halde bulduğu Sultan V. Murad'ın kısa süre sonra tahttan indirilmesi ve II. Abdülhamid'in tahta geçmesi ile Namık Kemal Şura-yı Devlet üyeliğine,⁷¹ Nuri Bey de çocukluğundan beri tanıdığı II. Abdülhamid'in saltanatında Mabeyn-i Hümayûn kâtipliğine atanmış ve ulâ sınıf-ı evveli rütbesi ile taltif edilmiştir.⁷² Sultan Hamid'in zaman zaman huzurunda kabul ederek devlet işlerine dair fikir alışverişinde bulunduğu Nuri Bey, Mabeyn'deki görevinin yanı sıra 1883'te Tütün Rejisi komiserliğine tayin edilmiş ve kendisine "rütbe-i bâlâ" ihsan olunmuştur. Bunun yanı sıra "birinci rütbe-i Osmânî ve Mecîdî nişanlarıyla altun ve gümüş imtiyâz, altun liyâkât, gümüş Girid, Hilâl-i Ahmer"

⁶⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1677; Şemsettin Şeker, **a.g.e.**, s. 35-45.

⁶⁹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1677, 1678; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1166.

⁷⁰ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1167; Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 368-369. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 8. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 79-80. Ebüzziya Tevfik, Şehzade Murad meselesi nedeniyle sürgüne uğradıklarını; ancak içlerinde yalnızca Namık Kemal'in Murad Efendi tarafı olduğunu belirtmektedir: "Hepimiz Murat Efendi için birer taraftar sayılıyorduk. Nitekim, hükûmet de bizi öyle tanımış ve öyle mimlemiş olduğu için, hepimizi bu sıfatla sürgüne yollamıştı. (...) Gerçekte eski Yeni Osmanlılardan, yani Veliefendi çayırında toplanan eski ihtilâl cemiyetinden kala kala altı yedi kişi kalmıştık: Namık Kemal, Nuri, ben; Reşat, Mehmet, Salim beyler, bir de Kemeraltı'lı Tahsin Efendi. (...) Bunların içinde Namık Kemal dışında, Murat Efendi tarafı bulunmamaktaydı. Hele Reşat, Nuri ve Mehmet beyler hiç de Veliahtı tutmuyorlardı. (...) Namık Kemal'in şehzade Murat Efendi'ye gidip gelişi ve öteki beşimizin de onun eski birer dostu oluşumuz gerek halkta, gerek hükûmet çevrelerinde böyle bir kanı uyandırmıştı." (Ebüzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1973, s. 679-681.)

⁷¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1168.

⁷² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1678; Şemsettin Şeker, **a.g.e.**, s. 16-18.

madalyalarına sahip olan Nuri Bey, 16 Temmuz 1906 tarihinde Yakacık'taki köşkünde vefat etmiş ve Selâmi Ali Efendi Hazîresi'nde eşi Şefika Hanım'ın yanına defnedilmiştir.⁷³

İbnülemin'in Nuri Bey ile tanışması, reji komiseri olduğu döneme rastlamaktadır. 1890'ların sonlarında dönemin tanınmış şahıslarının el yazılarını bir araya getirerek bunlara *Hutut-ı Meşâhir Mecmuası*'nda yer vermeyi planlayan İbnülemin, Nuri Bey'e ulaşmaya çalışmış; ancak kendisini yakından tanıyan hiç kimseyi bulamamıştır. Bunun üzerine, "kendisi vasıtasıyla" gitmeye karar vererek 1897 yılında Nuri Bey'in evine gitmiş ve kendisini tanıtmıştır. Başlangıçta oldukça mesafeli davranan Nuri Bey, mecmuaya bir iki satır yazmasını isteyen İbnülemin'in bu isteğini yerine getirmiştir. Evden çıkıp Bâbîâli'ye giden İbnülemin, burada kendisini bulan Nuri Bey'in uşağı tarafından yeniden çağrılmış ve Nuri Bey'in evine tekrar gitmiştir. "Sabahleyin mülâkatımızda pek ziyâde rahatsız idim. Zât-ı âlînize hürmetde bulunamadım" diyen Nuri Bey, birçok iltifattan sonra İbnülemin'e ne zaman isterse gelip görüşebileceğini söylemiştir. O günden sonra İbnülemin, vefatına değin Nuri Bey ile çok sık görüşmüş, "her türlü ahvâl ve esrârına" vâkıf olmuştur. İbnülemin, aradan uzun zaman geçtikten sonra mecmuaya yazı istediği günle alâkalı Nuri Bey'e "bendenizin ne fikir ve mezhebde olduğumu tedkik etmeden kemâl-i emniyetle yazı yazmanıza, bendenizi hüsn-i kabûl etmenize müte'accibim" dediğinde Nuri Bey, "iffet ve nâmus sahibi olduğunu yüzün, gözün söylüyordu. Hakkında hiçbir sûretle şüpheyi, tereddüde düşmeksizin istediğin yazıyı yazdım. İleride benim en vefâkar, en namuslu bir dostum olacağına katiyen hükmetdim" demiştir.⁷⁴

Kışları Saraçhane'de, yazları Yakacık'ta oturan Nuri Bey'in konağına haftada iki üç kez giderek saatlerce sohbet eden İbnülemin, Nuri Bey'den "sohbeti latîf, şiir ve nesri hoş idi" diye bahsetmekte; Nuri Bey'in musikiye de çok düşkün olduğunu, gayet güzel flüt ve piyano çaldığını belirttikten sonra "piyanosunu birkaç defa

⁷³ İbnülemin Mahmud Kemal, "Nûru'l-Kemâl", Şemsettin Şeker, **Sadık Bir Muhalif: Yeni Osmanlılar'dan Menapîrzâde Nuri Bey ve İbnülemin'in Nûru'l-Kemâl'i**, İstanbul, Dergâh Yayınları, Mart 2012, s. 196; Şemsettin Şeker, **a.g.e.**, s. 17-20.

⁷⁴ İbnülemin Mahmud Kemal, **a.g.e.**, s. 227-229.

dinlemiş müteessir olmuşduk” demektedir.⁷⁵ Nuri Bey ile olan ilişkisi on yıla yakın bir süre devam eden İbnülemin, altmış üç yaşında mide kanserine yakalanan Nuri Bey ile daha fazla ilgilenmeye başlamış, sakin, munis bir karaktere sahip olan ve kimsenin kalbini kırmamaya çalışan Nuri Bey’in -hastalığı nedeniyle- giderek asabileştiği ve yanındakilere karşı kırıcı olduğu son zamanlarında daha çok yanında olmaya çalışmıştır. Durumunun ağırlaşması nedeniyle doktorların görüşmeye müsaade etmediği Nuri Bey’in kısa süre sonra vefat etmesinin ardından oldukça sarsılan İbnülemin, Nuri Bey’in ölümünden sonra şöyle yazmıştır:

“O geceyi nasıl geçişdirdiğimizi bilmiyorum. Bütün ailece yandık, yakıldık, ağladık, sızladık. Pek az zamanda pek çok kıymetli dostlarımızın gaybûbetiyle harâb olan gönlümüz Nuri Bey gibi bir yâr-ı azîzin ziyâ’ıyla -bir daha ma’mur olamayacak sûretde- büsbütün vîrân oldu.”⁷⁶

Bu hâlet-i rûhiyye içinde İbnülemin, Nuri Bey hakkında bir eser yazmaya başlamış ve üç haftada (5 Ağustos 1906) tamamladığı bu eserine “*Nûru’l-kemâl*” ismini vermiştir.⁷⁷ İbnülemin, Nuri Bey’in ölümünün ardından bu eseri kaleme almasının sebebinden şu sözlerle bahsetmektedir:

“Muhakkak bilirim ki ben yazmasam kimse yazmayacak. Emsâli gibi bî-çâre Nuri’nin ismi de pek az zamanda unudulub gidecek. Hâfıza-i ahlâfda bir mevkî’-i ihtirâm ihrâz etmeğe her sûretle istihkâkı olan böyle iyi ademleri sahîfe-i hatırdan silmek, insâniyete tatbîk kabul etmeyecek derecede bir isâettir.

Biz geçmişleri yâd etmezsek gelecekler bizi yâd eder mi? Biz vefâdan tecerrüd edersek başkalarından vefâ beklemeğe hakkımız olur mu?”⁷⁸

İbnülemin’in bu satırlardaki tavrı, kendisinin eser yazmaktaki temel motivasyonlarından birini göstermektedir. İyi ahlâk sahibi ve başkalarının hakkını gözetken bir şahıs olarak bahsettiği Nuri Bey, İbnülemin’e göre öncelikle bu gibi özellikleri nedeniyle gelecek nesillere tanıtılmalıdır.⁷⁹ Nuri Bey’i iyilikseverliğiyle

⁷⁵ İbnülemin Mahmud Kemal, **a.g.e.**, s. 230, 255.

⁷⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, **a.g.e.**, s. 212-213.

⁷⁷ İbnülemin Mahmud Kemal, **a.g.e.**, s. 205-212, 230, 263.

⁷⁸ İbnülemin Mahmud Kemal, **a.g.e.**, s. 193.

⁷⁹ İbnülemin Mahmud Kemal, **a.g.e.**, s. 185.

ve insânî faziletleriyle tanıtma sorumluluğunu kendisinde gören İbnülemin'in,⁸⁰ *Nûru'l-kemâl*'in yanı sıra daha sonraki eserlerinde de bu tarz bir kaygıya sahip olduğu görülmektedir.

İbnülemin, bizden önce yaşayanları (eslâf), bizden sonraki nesillere (ahlâf) tanıtmanın öneminden sıklıkla bahsetmektedir. Ancak İbnülemin'in bunu yaparken eslâfın iyi yönlerini yücelttiği, kötü yönlerini ise kıyasıya eleştirdiği görülmektedir. Dolayısıyla İbnülemin'inkinin sıradan bir tanıtma faaliyeti olduğunu ve yalnızca övgü amacı taşıdığını söylemek mümkün değildir. Selefî, halefe tanıtırken meseleler karşısında net bir tavır sergileyerek, söylemek istediklerini bu şahısların biyografileri üzerinden söylediğini belirtmek gerekmektedir.

Bu durum, Nuri Bey'in yaşamını anlattığı *Nûru'l-kemâl* için de geçerlidir; fakat İbnülemin, Yeni Osmanlıların en önemli isimlerinden birinin yaşamını Sultan Hamid devrinde ayrıntılı biçimde ele almaktan imtina etmiştir. Eserde, Nuri Bey'in erken dönemdeki faaliyetlerinden genel hatlarıyla bahsedilmiş ve esas olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyesi Nuri Bey'den değil, Sultan Hamid devrindeki reji komiseri Nuri Bey'den söz edilmiştir. Dolayısıyla bu eser, 19. yüzyıl Türk siyasi tarihinin en kritik isimlerinden biri olan Âli Paşa'nın etkin olduğu yıllar yerine, Sultan Hamid devrini anlatmaktadır.

Bu bağlamda İbnülemin'in *Nûru'l-kemâl* adlı çalışması, sonraki eserlerine kıyasla siyasi değerlendirmelere pek fazla yer verilmeyen, büyük ölçüde hatıralardan oluşan bir eserdir. Bu eserinde "Bu âdem hakikaten ahlâk-ı hasene erbâbından idi. Pek mütevazı' pek müeddeb idi. En büyük fazileti ise hak-perestliği idi" gibi ifadelerle Nuri Bey'in belli vasıflarından övgüyle bahseden İbnülemin, Nuri Bey'in de dâhil olduğu siyasi meselelerden ise pek fazla söz etmemeye özen göstermiştir.⁸¹ Nuri Bey'in Yeni Osmanlılar ile birlikte hareket ederek Paris'te ve Londra'da bulunmasını da siyasi yönden ele almamış; Nuri Bey'i Avrupa'da Batılı adetler

⁸⁰ Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 257.

⁸¹ İbnülemin Mahmud Kemal, **a.g.e.**, s. 185.

edinmesi bakımından eleştirmiştir. “Avrupa’da senelerce Frenk me’kûlâtıyla, Frenk meşrûbatıyla, Frenk usûl ve âdâtıyla perveriş-yâb olduğuçün -mazide bıraktığı- usûl ve âdât-ı İslâmiye’ye karşı iyice bîgâne kalmışdı. (...) Nuri Bey gibi itikâdı kavî, kalbi pâk Müslümanlar âdâb-ı İslâmiye dairesinde yaşamağa mecburdular” sözleriyle Nuri Bey’i eleştiren İbnülemin, Paris ve Londra’da kaldığı yıllardan bahsederken de “seyahat-i gâfilâne” ifadesini kullanmakta ve Nuri Bey için “senelerce Parislerde, Londralarda sürtmüş durmuş” sözlerini sarf etmektedir.⁸²

Yeni Osmanlılar’ın Âli Paşa’ya düşman olmaları nedeniyle Fransa’ya gittiklerini söyleyen İbnülemin, daha sonra Ziya Paşa’nın da Nuri Bey’e gelerek, Âli Paşa’nın aleyhinde bulunmakla hata ettiğini söylediğini belirtmektedir. Âli Paşa için “kendisine kurşun atanlar mezarına gidip taleb-i afv etdiler” diyen İbnülemin, bunun ardından “her ne ise, bize oraları lâzım değil. Bizim bu bahisden maksadımız Avrupa seyahatinin Nuri Bey’in ahlâk ve hayatı üzerinde gösterdiği tesirâtı ‘alâ-kadri’l-imbân’ göstermekdir” diyerek bu bahse son vermektedir.⁸³ Nuri Bey’i sahip olduğu vasıflar sebebiyle metheden ve hakkında bir eser kaleme alan İbnülemin, Nuri Bey ve arkadaşlarının özellikle Âli Paşa’ya karşı yürüttükleri muhalefeti ise Cumhuriyet döneminde kaleme aldığı *Son Asır Türk Şairleri*’ndeki Namık Kemal, Nuri Bey ve Ziya Paşa hakkındaki kısımlar ile *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*’daki Âli Paşa bölümünde ayrıntılarıyla ele alacaktır.

2.4. Memuriyetinin İlk Yılları

Osmanlı bürokrasisinin merkezi olan Bâbîâli’de on dokuz yaşındayken çalışmaya başlayan İbnülemin, 1889-1922 yılları arasında olmak üzere toplam otuz üç sene bürokraside görev almıştır. “Çocuk denilecek bir yaşda Babı âliye girdim, ilga edildiği gün çıktım. Oraya devam ettiğim müddetde on altı sadrı âzamin maiyetinde bulundum” diyen İbnülemin,⁸⁴ Osmanlı Devleti’ne vergi vermekle

⁸² İbnülemin Mahmud Kemal, **a.g.e.**, s. 197, 200, 205.

⁸³ İbnülemin Mahmud Kemal, **a.g.e.**, s. 199-200.

⁸⁴ İbnülemin, bu sadrazamların isimlerini şöyle sıralamaktadır: “Said, Kâmil, Cevad, Rif’at, Ferid, Hüseyin Hilmi, Tevfik, Hakkı, Ahmed Muhtar, Mahmud Şevket, Said Halim, Tal’at, Ahmed İzzet,

yükümlü; fakat içişlerinde bağımsız olan eyaletlerle ilgilenen Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi'nde stajyer olarak çalışmaya başlamıştır. Saray ile Bâbiâli arasındaki yazışmaları yürütmekle görevli dairenin amiri olan Âmedci Tevfik Bey aracılığıyla buraya giren İbnülemin, dokuz ay maaşsız çalıştıktan sonra kırk kuruş maaşla göreve atanmıştır.⁸⁵

Bu dönemde Sadrazam Cevad Paşa'nın takdirini kazanan İbnülemin, 1892'de rütbe-i râbia ile taltif olunmuş, kısa süre sonra Sadrazam'ın yazışmalarının yürütüldüğü Sadâret Mektûbî Kalemi'ne alınmıştır.⁸⁶ Bu görevine devam ederken askeri tarih, savaş esirlerinin hukukî statüsü gibi konulara yer veren bir eser kaleme alan İbnülemin, bu çalışmasını, “marifet ve meziyet sahiblerini tatyib ve taltif eden kadr-dan, mürüvvet kâr bir sadri âlî cenab”⁸⁷ diye bahsettiği Sadrazam Cevad Paşa'ya ithaf etmiş ve esere *Feyz-i Cevad* (1894) ismini vermiştir. İbnülemin'in oldukça değer verdiği kişilerden biri olan Cevad Paşa, İbnülemin'in görevde yükselmesini istemiş; fakat Sadâret Müsteşarı Tevfik Paşa'nın engellemesi nedeniyle İbnülemin'in vazifesi değişmemiş, yalnızca rütbesi yükseltilmiştir.⁸⁸ Cevad Paşa bir yıl sonra Sultan Hamid tarafından Girit'e sürgün edildiğinde de İbnülemin -hafiyeler tarafından şikâyet edilmeyi göze alarak- kendisini uğurlamaya gitmiş ve Cevad Paşa ile ilişkisini sürdürmüştür.⁸⁹

Damad Ferid, Salih, Ali Rıza Paşalar” (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, VII. Cüz, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1946, s. 1099.)

⁸⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2203; Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XVI.

⁸⁶ Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlî'l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 171; Adnan Akgün, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Edebiyatçılarımızın Resmî Hâl Tercümelere XV: İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal”, **Yedi İklim**, Cilt:6, Sayı: 43, Ekim 1993, s. 70-71.

⁸⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 540.

⁸⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2204; Adnan Akgün, a.g.y., s. 71.

⁸⁹ İbnülemin, Cevad Paşa'nın Sultan Hamid tarafından görevinden alınıp Girit'e sürgüne gönderilmesine karar verildiğinde paşanın konağına giderek kendisini uğurlamak için iskeleye gelmek istediğini söylemiştir. Bunun üzerine Cevad Paşa, İbnülemin'i koruma refleksiyle “Oğlum, gelme. Seni iz'ac ederler. Ben senin samimiyetinden, ihlâsından eminim. Burada veda edelim” demiş; ancak ertesi gün İbnülemin, hafiyelerden ürküğünü ancak yine de uğurlamaya gitmek istediğini söyleyen Beyazıt Rüşdiye Mektebi Müdürü Hasan Lutfi Efendi ile birlikte Beşiktaş'tan bir kayığa binmiş ve Cevad Paşa'yı Girit'e götürmek üzere bekleyen İzzeddin Vapuruna gitmiştir. Yakınları ve yaverinin bindiği; ancak Cevad Paşa'nın henüz ulaşmadığı vapurda beklerken saraydan bir yaver gelerek

İbnülemin'in Sadâret Mektûbî Kalemi'ndeki görevi, Cevad Paşa'nın ardından sadrazam olan Halil Rıfat Paşa'nın döneminde de devam etmiştir. Bu görevinin yanı sıra İbnülemin, Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında (1878) Ermeni nüfusunun yoğun olduğu ifade edilerek ıslahat yapılmak istenen altı vilayet (Erzurum, Van, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Bitlis) hakkında Bâbîâli'de kurulan, sefaret tercümanlarının da katıldığı Vilâyât-ı Sitte Teftiş-i Islahat Komisyonu'nun başkâtipliğini yapmıştır. 1895-1896 yılları arasında yedi aya yakın bir süre görev yapan İbnülemin, 1896 yılında Sadâret Mektûbî Kalemi'ndeki görevine geri dönmüştür.⁹⁰

Ramazan aylarında Mektûbî Kalemi'ndeki kâtiplerin geceleri sadrazamın konağına giderek yazışmalar ile meşgul olması ve geceyi orada geçirmelerinin mu'tâd olması nedeniyle 1897 yılının Ramazan ayında İbnülemin de Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın konağına gitmiştir. Sahur vaktine kadar yazı yazan İbnülemin, o sıralarda küçük bir konakta ikamet etmekte olan Halil Rıfat Paşa'nın konağında fizikî şartları kötü olan bir odada kalmak zorunda kalmıştır. Ertesi gün Mektûbî Kalemi müdürü Tevfik Bey'e odaların koğuş gibi ve yatakların oldukça kirli olduğunu, bu koşulların iyileştirilmesi gerektiğini söylemiştir.

Sadrazamın konağına gitme sırası birkaç gün sonra Sadâret erkânından birinin oğluna geldiğinde Tevfik Bey, konağa gitmek istemeyen bu kişinin yerine İbnülemin'in gitmesini istemiştir. Bunun üzerine İbnülemin, nöbet sırasının

yolculuğun başka bir vapurla yapılacağını söylemiş ve ardından vapurda bulunanlar sandalla Sirkeci'ye götürülmüşlerdir. Bunun nedeninin, Cevad Paşa'nın bu vapurla yabancı ülkeye gideceğine dair Abdülhamid'e asılsız bir jurnal verilmesi olduğunu söyleyen İbnülemin, "hakikatde menfiyyen ve zahirde memuren" Girit'e gönderilen Cevad Paşa ile ilerleyen zamanlarda da yazışmaya devam etmiştir. (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, X. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1949, s. 1527-1531; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2204.) Hüseyin Vassaf, İbnülemin'in Sultan Hamid dönemindeki bu tavrının ne denli tehlikeli olduğunu "Beşiktaş'tan kayığa binip İzzeddin vapuruna gitmenin, padişahın zâhirde bir memuriyete tayin ve hakikatte kemâl-i gazabla nefy ü teb'id eylediği bir sadr-ı esbakı teşyî etmenin ne demek olduğu bugün takdir olunamaz. Bu hâdisenin dehşetini ancak o zamana yetişenler bilir" sözleriyle ifade etmektedir. (Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlî'l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 130-131.)

⁹⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2204; Hasan Âli Yücel, "Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XVI.

kendisinde olmadığını söyleyerek, “kalemde altmış kişi var, bu gece de başkası gitsin” demiş; İbnülemin’in bu cevabını işiten Tefvik Bey, sesini yükselterek “mutlaka gideceksiniz” diye ısrar edince İbnülemin, gidemeyeceğini bir kez daha belirtmiştir. Odasına dönen İbnülemin’e Tefvik Bey bir kez daha “gideceksiniz” diye bağırmaya başlayınca İbnülemin “gitmeyeceğim, elinden geleni yap, beş on para için bu zillet çekilmez” diye bağırarak cevap vermiştir. Bunun ardından Tefvik Bey’in girişimi ve müsteşarın da onayıyla İbnülemin, Sadâret Mektûbî Kalemî’nden alınarak Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemî’ne atanmıştır. “Nef’-i şahsîyi ayak altına alarak kötü şeylere ve kötü insanlara karşı isyân etmek, erbâb-ı faziletin şiarıdır” diyen İbnülemin, önce müdürü, daha sonra müsteşara “ne söylemek lâzım ise” söyleyip “bir daha daire-i hükûmete girmek niyetiyle” Bâbîâlî’deki görevinden ayrılmıştır.⁹¹

İbnülemin, fetret devri olarak gördüğü bu yıllarda rütbesi küçük olanların haysiyet sahibi olarak görülmediğini, bu kişilerin hakaret görmediklerinde kendilerini insan sırasına katılmış farz ettiklerini ve bundan dolayı memnun olduklarını belirtmektedir. Amirlerin pek çoğunun maiyetindeki memurların kendilerine tapınma derecesinde itaat etmelerini beklediğini, bu memurların hiçbir şeye itiraz etmemelerini ve basit kişiler olarak görülmelerini istediklerini söylemektedir. İbnülemin, bu ortamda rütbesi ve nişanı elinden alınmış ve azledilmiş kişilerin ise faziletli kimseler tarafından haysiyet sahibi addolunduğunu ve hürmet gördüklerini belirtmektedir. Kendisi gibi esaret, zillet ve riya içinde yaşamaya ve başkalarına yaltaklanmaya müsait olmayanların bu ortamda istenmediğini söyleyen ve devlet memurluğunun en önemli şartının “haysiyet-i şahsiye” olduğunu belirten İbnülemin, Türk bürokrasisinin merkezi olan Bâbîâlî’deki çürümeyi şu sözlerle anlatmaktadır:

“O devri fetretde haysiyet ve meziyyet, zatî değildi, izafî idi. Memuriyeti, rütbesi ve nişanı olmıyanlar, yahud memuriyeti rütbesi ve nişanı

⁹¹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2528; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2204, Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 178.

küçük olanlar, haysiyet ve meziyet sahibi addolunmazlardı. Bunlar, resmî ve hususî meclislerde iltifatdan kat'ı nazar, hakaret görmeseler kendilerini insan sırasına katılmış farz ederek mesrur ve mübahi olurlardı. Bir takım zelilünnefs eşhasın hakaretlerine oğramakdan tahaffüz için memuriyet, rütbe ve nişan ile sigortalanmağa mecbur idiler. Erbabı fazilet nezdinde ise mazul ve rütbe ve nişandan mücerred olanlar, haysiyet sahibi addolunurlar ve hürmet görürlerdi.

(...)

Babı âlideki âmirlerin pek çoğu -seleflerinden tevarüs etdikleri bir tabiat neticesi olarak- maiyyetlerindeki her şahsın, kendilerine perestîş derecesinde hürmet ve her emirlerine itaat, her arzularına mümaşat ile her sözlerini keramet, her hatalarını savab addetmelerini, hiç bir şeylerine itiraz etmemelerini, kendilerinden daha liyakatli olmamalarını, kendilerinin ehliyeti mücesseme ve maiyetlerindeki eşhası adiyeye farz olunmalarını isterlerdi.”⁹²

Bâbîâli'deki amirlerin önemli bir kısmının liyakat düşmanı, kendisinden zayıf olanları ezen, onlara karşı kibirlenen ve mutlak itaat bekleyen, üstlerine ise dalkavukluk eden, yalnızca kendi ikbalini düşünen kişilerden oluştuğunu belirten ve bu kişileri “kadir naşinas, ikbal perest, hulûskâr, zebunküş, düşmeni liyakat, mütekebbir”⁹³ olarak tanımlayan İbnülemin'in Bâbîâli'de iyi ilişkiler kurması mümkün olmamıştır. Kendisini çok yakından tanıyan Hasan Âli Yücel'in “sözünü kimseden sakınmaz, Allah'tan başka hiç bir kudrete bel bükmez, beşeri zaafının çoğundan kurtulmuş, zillet nedir bilmez, Haktan başka herşeye kafa tutmuş”⁹⁴ sözleriyle anlattığı ve hakkında “O, hiç kimsenin esiri olmamış, sadece Yaradan'ına kulluk etmiştir. Şiarı; ‘Kimsenin lûtfuna olma tâlib Bedeli cevher-i hürriyettir’ beytinde görülebilir. Üstadı böyle pervasız insan eden, bu kuvvetli ve lekesiz imanidir”⁹⁵ dediği İbnülemin, uzunca bir süre Bâbîâli'ye gitmemiş, yaklaşık bir buçuk ay sonra Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi Müdürü Nasır Bey'in çabalarıyla Sadâret Mektûbi Kalemi'ndeki görevine “kemal-i nefretle” dönmüştür. 1897'den II. Meşrutiyet dönemine kadar bu kalemde görev alan İbnülemin, 1906'da müdür muavinliğine, 1908'de müdürlüğe atanmıştır.⁹⁶

⁹² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2205-2206; Fatih M. Şeker, “İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü”, Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlî'l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 50.

⁹³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2204.

⁹⁴ Hasan Âli Yücel, “Kubbemizde sönen son ‘Hoş Sadâ’”, **Cumhuriyet**, 3 Haziran 1957, s. 2.

⁹⁵ Hasan Âli Yücel, “Üstad”, **Cumhuriyet**, 16 Mart 1953, s. 2.

⁹⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2205; Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 179; Adnan Akgün, **a.g.y.**, s. 70.

Bâbîâli’de çalıştığı yıllarla ilgili “âmirlerimden ve maiyetimdekilerden düşmanlar peyda ettim” diyen İbnülemin, sadrazamlarla iyi ilişkilere sahip olmasına rağmen, bürokrasinin farklı kademelerindeki kişilerin olumsuz çabaları nedeniyle uzun yıllar boyunca terfi edememiştir. Bu konuda “terakki etmemek için her ne yapmak lâzım ise yaptılar. Teveccühlerini kazandığım sadrı âzamların ibraz etmek istedikleri mükâfata da sed çektiler” diyen İbnülemin, yaklaşık on senenin ardından Avlonyalı Ferid Paşa’nın sadrazamlığı döneminde Sadâret Mektubi Kâlemi’nde müdür muavinliğine atanabilmiştir.⁹⁷ İbnülemin, Sadrazam Said Paşa’nın döneminde de bu kalemin müdürlüğüne atanmış; fakat görevinin Meşrutiyet’in ilk günlerine denk gelmesi ve Saray’da görülen pek çok işin Sadaret’e intikal etmesi nedeniyle zorluklarla karşılaşmıştır. “Her şeyin, her işin müşkili ötedenberi bana isabet eder” diyen İbnülemin, 1907’de Adalar mutasarrıfı olarak atanan babası Mehmed Emin Paşa’nın karşılaştığı güçlükler nedeniyle de zor günler geçirmiştir. Buradaki evinin kirasını karşılamakta dahi güçlük çeken Mehmed Emin Paşa, Abdülhamid’e yakın isimlerin kendisine “Paşa Efendi, fırsat her vakit ele geçmez. Fırsat elde iken padişahdan para isteyiniz, rütbe ve nişan isteyiniz, her şey isteyiniz” şeklindeki tavsiyelerine “ben padişahdan bir şey istersem o da benden ister, halbuki onun istediğini yapmak benim elimden gelmez” diyerek bu teklifleri reddetmiş ve kendi imkânlarıyla maddi zorlukların üstesinden gelmeye çalışmıştır.⁹⁸

Mehmed Emin Paşa’ya destek olmaya çalışan ve geçiş dönemindeki yazışmaların yoğunluğu nedeniyle Bâbîâli’de yoğun bir mesai harcayan İbnülemin, Said Paşa’nın sadrazamlıktan istifa etmesinden kısa bir süre sonra görevden alınmış, 1908 yılının Eylül ayında önceki görev yeri olan Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kâlemi’ne gönderilmiş ve arz tezkiresinde görev değişikliğinin nedenine de yer verilmemiştir. İbnülemin, bu durumun liyakat esaslarıyla uyuşmadığını belirtmekte ve “adalet, emaneti ehline tevdi etmektir (...) nâhilleri kayırmak adalet değildir”

⁹⁷ Taha Toros, **Mâzi Cenneti**, İstanbul, İletişim Yayınları, Mayıs 1992, s. 34; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2205.

⁹⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2207; Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 184. Mehmed Emin Paşa’nın, ileride padişahın kendisinden bir şey isteme ihtimalini göz önünde bulundurarak padişahtan bir talepte bulunmamasına benzer şekilde, İbnülemin de Said Paşa ile kurduğu ilişkide aynı tavrı sergileyerek kendi kendisine “Ey gül... Bahçıvanın seni görüp gözetmesine aldanma ki, sana su verir, ama gülsuyu ister” diye telkinde bulunmuştur. (“Küçük’ lakabı bile Sait Paşa’ya büyük gelir!”, **Yıllarboyu Tarih**, Cilt:11, Sayı: 10, Ekim 1983, s. 20.)

demektedir. Hüseyin Vassaf da 1926 yılında İbnülemin'in yaşamına dair yazdığı kitabında atamalarda liyakate değil yakın ilişkilere önem verilmesinin bizde kadim bir gelenek olduğunu dile getirmektedir.⁹⁹

İbnülemin'in Sadâret Mektûbî Kalemi'ndeki görevinden alındıktan sonra müdür olarak tayin edildiği, Asya, Avrupa ve Afrika'daki Osmanlı topraklarıyla ilgilenen Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi, ilk bakışta önemli görünmekle birlikte, İbnülemin'in görev yaptığı yıllarda önemini giderek kaybetmiştir. Mümeyyizler, mütercimler ve kâtipler olmak üzere kırk kişiden oluşan bu kalemin kadrosu, yaşanan büyük toprak kayıpları nedeniyle Hüseyin Hilmi Paşa'nın döneminde bir müdür ve iki kâtip olmak üzere üç kişiden ibaret kalmış ve eldeki toprakların da kaybedilmesiyle birlikte Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi, "hayâlât-ı mümtâze" olarak anılmaya başlamıştır. Çalıştığı kurumun bu şekilde anılması ve zamanla pek çok toprak kaybedilmesi nedeniyle üzmekten kendini alamayan İbnülemin, on üç yıl boyunca burada görev almıştır.¹⁰⁰

Pek çok zorlukla karşılaşmakla birlikte, Bâbiâli'de erken yaştan itibaren uzun yıllar çalışması, İbnülemin'e çeyrek asırdan daha fazla bir süre boyunca gelişmeleri yakından görme imkânı vermiş ve ileride ortaya koyacağı eserler bakımından önemli bir bakış açısı edinmesini sağlamıştır. Belge toplamaya da ilk olarak Bâbiâli'de başlayan İbnülemin, bu yıllarda pek çok devlet adamı ve bürokratla tanışmış ve pek çoğunun meclisinde bulunarak olayları yakından izleme şansı elde etmiştir. İbnülemin, hizmetine ve sahip olduğu vasıflara rağmen yükselmesi pek çok kez engellense de, bilhassa önemli mevkillerde bulunan devlet adamlarının fikir alışverişinde bulundukları, sık sık görüştükleri bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Terfi etmesine pek çok kez engel olan çeşitli kademelerdeki kişilerin "Mahmud Kemâl Bey'in mevkii bizden bâlâ olmadığı hâlde sadrâzamlar, müsteşarlar ona hürmet ediyorlar. Biz lâıyk olduğumuz hürmeti görmüyoruz" gibi sözlerle bahsettikleri İbnülemin, yaşının ve mevkiinin ötesinde saygı görmüş; Sadrazam

⁹⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2208-2209; Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 181.

¹⁰⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2210; Hasan Âli Yücel, "Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XVIII.

Cevad Paşa, Sadrazam Said Paşa, Recaizade Mahmud Ekrem gibi isimlerin sıklıkla görüştüğü isimlerden biri olmuştur.¹⁰¹ Devlet adamlarının bulunduğu meclislerde fikirlerini cesaretle söyleyen İbnülemin, gördüğü yanlışları dile getirerek devlet ricalini ikaz etmekten de çekinmemiştir. Reji komiseri Nuri Bey, “Kemâl Beyefendi, bizim söylemek isteyip de söyleyemediğimiz hakikatleri istediğimizden a’lâ söylüyor, bütün erbâb-ı namusa tercemanlık ediyor” sözleriyle İbnülemin’in bu yönünden bahsetmektedir.¹⁰² Bâbîâli’de devletin işleyişini uzun yıllar müşahade eden, Bâbîâli’de ve hususi meclislerde devlet ricaliyle sık sık bir araya gelen İbnülemin, gördüklerini Meşrutiyet devrindeki eserlerinde kaleme alacaktır.

2.5. Meşrutiyet Yıllarındaki Faaliyetleri: Yıldız Evrakı’nın Tasnifi, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi ile Medresetü’l-Hattâtîn’in Kuruluşu

İkinci Meşrutiyet dönemi, Abdülhamid’in 24 Temmuz 1908’de Kanûn-ı Esâsî’yi yeniden yürürlüğe koymasıyla başlamıştır. Meşrutiyetin ilânından yaklaşık bir yıl sonra (27 Nisan 1909) tahttan indirilen Sultan Hamid’in yerine Mehmed Reşad tahta çıkmış, bu dönemde ve özellikle 1913’te gerçekleşen Bâbîâli baskınının ardından ülke yönetimi İttihad ve Terakki’nin eline geçmiştir. Bu yıllarda Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi’nde müdür olarak görev yapan İbnülemin, devlet yönetiminde söz sahibi olan İttihad ve Terakki Cemiyeti ile mesafeli bir ilişki kurmuş; Cumhuriyet devrinde yayınlanan *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* adlı eserinin son cüzlerinde ve diğer eserlerinin satır aralarında İttihad ve Terakki’yi pek çok açıdan eleştirmiştir.

İbnülemin’in eleştirileri en temelde birkaç husustan oluşmaktadır. İlk olarak İbnülemin, -bazı yönlerini tenkit etse de- Sultan Hamid’in tahttan indirilmesine karşı olumsuz bir tutum sergilemektedir. *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* isimli

¹⁰¹ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 160, 166, 193; İbnülemin, Recaizade Mahmud Ekrem’in, Evkaf ve Maarif nâzırlığı yaptığı sıralarda dahi kendisini sık sık evinde ve Bâbîâli’de ziyaret ettiğini söylemektedir. (İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)**, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 423.)

¹⁰² Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 113.

eserinde Abdülhamid'in 31 Mart Olayı'nda etkisinin olmadığını söyleyen İbnülemin, 1955'te yayınlanan *Son Hattatlar* adlı kitabının Elmalılı Hamdi Efendi hakkındaki bölümünde de "Sultan Abdülhamid merhumun bigayri hakkın hal'i hakkındaki fetva müsveddesini o yazdı" diyerek Abdülhamid'in haksız yere tahttan indirildiğini ifade etmektedir. Hal' edildikten sonra da kendisi hakkında son derece çirkin yazıların basında yer aldığını söyleyen İbnülemin, bu konuda "Sultan Abdülhamidin ikbali zevale yüz tutmağa başladıkdan, ba husus hal' edildikten sonra gazeteler ve risalelerle neşr olunan zebun küşane ve müfteriyane mekaleler ve bazı esafil tarafından yapılan rezilâne kartlar, vicdan ve haya sahiblerini utandırmışdı" demektedir.¹⁰³

İbnülemin'in bir diğer eleştirisi ise ülkenin yönetiliş tarzıyla ilgilidir. İttihad ve Terakki döneminde, Sultan Reşad'ın ve Sadrazam Said Halim Paşa'nın yönetimde etkili olmasına izin verilmemesini eleştiren İbnülemin, Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından 1913-1917 yılları arasında sadrazamlık yapan Said Halim Paşa'nın tutumunu da yanlış bulduğunu belirtmektedir. İttihatçıların, padişahı ve sadrazamı ikinci planda tutarak karar almalarını "re'y ve tasvibi alınmayan bir sadrı âzam, arkadaşlarına sözünü nasıl geçirebilir? Padişaha ehemmiyet verüb de re'y ve tasvibini almağa tenezzül etmeyenler, sadrın sözüne ehemmiyet verirler mi?" sözleriyle eleştirmektedir. Sözlerine değer verilmemesi karşısında Said Halim Paşa'nın makamını terk etmesi ve inzivaya çekilmesi gerektiğini söyleyen İbnülemin, Paşa'nın çok geç bir tarihte görevden ayrıldığını belirtmektedir. I. Dünya Savaşı'na girilmesi üzerine -bu savaşa katılmaya karşı olması nedeniyle- istifa eden ancak İttihad ve Terakki cemiyetinin tehditleri üzerine görevinden ayrılmayan, savaş yıllarındaki gelişmeleri de ayrıntılarıyla öğrenemeyen ve kendisini baskı altında tutanların karşısında âciz kalan Sadrazam Said Halim Paşa'nın eleştirilmesi gerektiğini söyleyen İbnülemin, bu konuda da "harbde olub bitenleri kendinden sakladıklarını, 'sormak hakkını haiz' olmadığını, sorsa söylemediklerini, buna itiraz, hattâ isti'fa edemediğini görüb tehammül etmek ve mütegaliblere karşı mevki'i

¹⁰³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, XII. Cild, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1951, s. 1889-1890; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 108; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, IX. Cild, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1948, s. 1301.

acizde bulunmak teaccüb olunacak ahvali garibedendir ki müahazeden âzade olamaz” demektedir.¹⁰⁴

İbnülemin’in bir diğer eleştirisi de İttihad ve Terakki yönetiminin bir tür istibdat rejimi kurması hakkındadır. Eserlerinde yazılı kaynakların yanı sıra sözlü kaynaklara da sıkça yer veren İbnülemin, Talat Paşa’nın yakın dostlarından Adnan Adıvar ile görüşmüş ve anlattıklarını Talat Paşa hakkındaki bölümde paylaşmıştır. Talat Paşa’nın “bizim bu memleketde kurduğumuz idare, olsa olsa bir münevver istibdadıdır” sözlerine Adnan Adıvar’ı kaynak göstererek yer veren İbnülemin, bu sözün ardından istibdat rejimlerini eleştirmiştir. Şahsi menfaatleri için baskı rejimlerinin koşullarından yararlananların -bu tür rejimlerin halka zarar verdiğini düşünmeksizin- rejimin devam etmesini istediklerini belirten İbnülemin, belli mertebelere ulaşmak için istibdat rejimine karşı çıkanların ise bu kez kendilerinin yeni bir istibdat rejimi tesis ettiğini söylemekte; ancak hiçbir şahsî beklentisi olmadan istibdada düşman olanları ve zulmün karanlığı yerine hürriyet ışığına kavuşulması ve adaletin sağlanması için çaba gösterenleri ise övmektedir. Namık Kemal’in Vatan Kasidesi’ne de atıfta bulunan İbnülemin, şöyle demektedir:

“Müstebid idareden az çok müstefid olanlar, bittabi’ o idarenin devamını isterler. Mülk ve milletin o yüzden perişan olduğunu düşünmezler, ellerinden geldiği kadar müstebidlere hizmet ederler de

‘Muini zalimin dünyada erbabı denaettir
Köpekdir zevk alan sayyadı bi insafe hidmetden’¹⁰⁵
mealine masadak olurlar.

İstibdaddan istifade etmeyenler, yani avenei istibdad gibi refaheti hale nail ve yüksek mertebelere vasıl olmayanlar ise istibdada istinad eden idarenin yıkılmasını arzu ederler ve en korkunc cezalara göğüs gererek arzularının husulüne çalışırlar. Arzuları hasıl olub da izale etdikleri müstebidlerin yerine mekâmı iktidare suud ederlerse -Tal’at Paşanın söylediği gibi- ‘kurdukları idare, münevver! bir istibdad’ ya hud evvelkinden daha muzlim, daha berbad olur.

¹⁰⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, XII. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1951, s. 1919; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, XIII. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1952, s. 1923, 1930. Enver, Talat ve Cemal Paşa’nın, kabine üyelerinin çoğunun haberi olmaksızın ülkeyi savaşa soktuğunu da belirtmek gerekmektedir. (İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, 11. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, Mart 2010, s. 193.)

¹⁰⁵ “Dünyada zalimin yardımcısı alçaklardır, insafsız avcıya hizmet etmekten zevk alanlar köpektir” (Hikmet Dizdaroğlu, **Namık Kemal: Hayatı-Sanatı-Eserleri**, İstanbul, Varlık Yayınları, 1995, s. 48.)

Bir de hiçbir emele mağlub ve şahsî menfaate hizmetle ma'yub olmayanlar vardır ki adlû hakkaniyete âşık ve zulmü istibdade düşmendirler. Bunlar, vatan daşlarının zulmatı zulümden kurtularak nuri hürriyyet ve adalete müstağrak olmasını kemali ihlâs ve samimiyet ile arzu ve bu oğurda her dürlü esbabı cüstü cu ederler ve -eski tabirle- can siperane bezli mechud ederek istihsali maksada müveffak olurlar da dünyada ve ukbada te'mini seadet ve selâmet ederler.”¹⁰⁶

İbnülemin, savaşın kaybedilmesinin ardından yurtdışına giden İttihatçıların ardından “Efendiler Nereye?” başlıklı bir yazı yazan Refik Halid’in bu yazısına da atıfta bulunmuş ve “Mizah âmiz, fekat hakikat engiz yazılar yazmakda mehareti müsellemler olan” diye bahsettiği Refik Halid’in İttihatçıları eleştirdiği şu sözlerine yer vermiştir:

“...Siz nazır değildiğiniz, dere beyliği yaptınız. Siz âmir olmadınız, ser gerdelik etdiniz. Siz valilik yapmadınız, ases başlık etdiniz. Efelere taş çıkardınız. Zorbalara parmak ısırtıdınız. Çakıcıya rahmet okutdunuz. Kabakçıyı gölgede bıraktınız. Biraz daha geçseydi evliya diye ‘Patrona’lara türbe kurub başlarında kandil yakacakdık. (...) Sizin sadrı âzamlıkla, ser askerlikle, nazırlıkla gözleriniz doymamışdı. A padişah heveslileri, Şamda, Halebde az daha namınıza hutbe okutub isminize sikke kesdirecekdiniz.”¹⁰⁷

İbnülemin, İttihad ve Terakki’ye karşı mesafeli olmasına rağmen, dönemin önde gelen bazı isimlerinin kendisine güvenmesi nedeniyle, Meşrutiyet yıllarında kritik görevler de üstlenmiştir. Bu dönemde İbnülemin, Yıldız evrakını tetkik ve tasnif etmekle görevli komisyona atanmış ve Abdülhamid’in iktidarı boyunca meydana gelen olaylar hakkındaki resmî evrakı ve kendisine gönderilen jurnalleri uzun yıllar boyunca incelemiştir.

13 Nisan 1909 tarihinde başlayan 31 Mart Vak’ası’nın ardından Selanik’ten yola çıkan ve 24 Nisan’da İstanbul’a ulaşan Hareket Ordusu bu ayaklanmayı bastırmış; 27 Nisan 1909 tarihinde Sultan Hamid tahttan indirilmiş ve Selânik’e sürgüne gönderilmiştir. İstanbul, tarihinin en büyük yağmalarından birini bu

¹⁰⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar**, XIII. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1952, s. 1959-1961.

¹⁰⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1943. Yazının tamamı için bkz.: Refik Halid Karay, **Sakın Aldanma, İnanma, Kanma**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2009, s. 77-80.

tarikhlerde yaşamış ve uzun yıllar boyunca devletin yönetim merkezi ve padişahın ikametgâhı olan Yıldız Sarayı yağma edilmiştir.¹⁰⁸ Sultan Hamid'e yabancı devlet başkanlarının gönderdiği veya padişahın bizzat topladığı objelerden oluşan koleksiyonlar talana uğramış, eşyalar ve mobilyaların önemli bir kısmı da dağılmıştır. Hareket Ordusu'na mensup bir grup Arnavut asker, Topkapı Sarayı'ndan getirilmiş binlerce el yazması eserin de bulunduğu Yıldız Kütüphanesi'ne de girmek istemiş; ancak kütüphanenin başında bulunan ve Arnavut bir aileye mensup bir şeyh olan Kalkandelenli Sabri Efendi'nin "Önce beni çiğneyin" diyerek eşige yatması üzerine kitaplar yağmadan kurtulmuştur.¹⁰⁹ Yıldız Sarayı'ndaki resmî evrak ve jurnaller ise Hareket Ordusu Kumandanlığı'nın nezaretinde Beyazıt'taki Harbiye Nezareti'nin girişindeki köşklere nakledilmiştir.¹¹⁰

Yıldız Sarayı'ndan Harbiye Nezareti'ne nakledilen bu belgelerin incelenmesi için Bâbiâli'de bir komisyon kurulmuş ve komisyona Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi Müdürü olarak görev yapan İbnülemin'in yanı sıra Dîvân-ı Hümâyûn beylikçisi Nasır Bey ile Sadaret Evrak mümeyyizi Ziya Bey atanmıştır.¹¹¹ Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi'nde sandıklar dolusu resmî evrak ve jurnaller incelenerek tasnif edilmeye başlanmış; Nasır Bey'in evrakın incelenmesine katılmayarak yalnızca hazırlanan tutanakları imzalaması, Ziya Bey'in de başka bir dairede görevlendirilmesi nedeniyle İbnülemin, Yıldız Evrakı'nı tek başına tetkik etmiştir. Said Paşa'nın sadaretinde İbnülemin ile birlikte Evkaf Nâzırı Hayri Efendi, Maarif Nâzırı Emrullah Efendi, Sadaret Müsteşarı Adil Bey ve Dâhiliye Müsteşarı Ali Fuad Bey'den oluşan yeni bir komisyon kurulmuş; ancak Sadaret'te yapılan iki toplantının haricinde bir araya gelinmemiştir. Said Halim Paşa'nın döneminde de İbnülemin'in yanı sıra Sadaret Müsteşarı Emin Bey ve Dâhiliye Müsteşarı Ali Münif Bey'den müteşekkil yeni bir komisyon kurulmuş; fakat bu da birkaç toplantının ardından feshedilmiş ve İbnülemin, Yıldız Evrakı'nı tek başına incelemiştir:

¹⁰⁸ Murat Bardakçı, "Yıldız Sarayı 'Cumhurbaşkanlığı İstanbul Külliyesi' Oluyor", **Habertürk**, 8 Kasım 2015.

¹⁰⁹ Murat Bardakçı, a.g.y.

¹¹⁰ Günümüzde bu binalarda İstanbul Üniversitesi Profesörler Evi ve Rektörlük'e bağlı Uluslararası Akademik İlişkiler Birimi Erasmus Koordinatörlüğü bulunmaktadır.

¹¹¹ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 194.

“Her komisyonun teşkilinde evrak, benim elimde bulundu. Allah şahiddir ki kemali iffet ve nezahet ile hareket etdim. Jurnalıcılar, bilhassa bunlardan benimle araları bittabi iyi olmayanlar, deryayı endişeye dalub çıkdılsa da -hakkımda jurnal verenler hakkında bile- bir ferde ifşaatda bulunmadım ve intikam almağa tenezzül etmedim. Evrakın, evvelki gibi yine benim tarafımdan tedkikiyle icab eden muamelenin ifası en doğru yol olduğu tecrübelerle sabit olduğundan o surete karar verildi.”¹¹²

Sultan Abdülhamid döneminde (1876-1909) yaşanan olaylar hakkındaki evrakı ve kendisine verilen jurnalleri içeren sekiz yüz sandıktan fazla belgeyi senelerce inceleyerek tasnif eden İbnülemin, Hazine-i Evrak (Osmanlı Arşivi) Müdürü Refik Bey ile birlikte mazbata hazırlayarak belgeleri Hazine-i Evrak’a teslim etmiştir.¹¹³

“Hayatındaki güzel tesadüflerin en belli başlısı, Yıldız’daki evrakın tasnifi işinin aşağı yukarı şahsına bırakılmış olmasıdır” diyen Tanpınar, İbnülemin’in “Yıldız evrakını avucunun içi gibi” bildiğini belirtmektedir.¹¹⁴ “Sultan Abdülhamid merhumun cülüsundan hal’ine kadar harici ve dahili vekayii ihtiva eden Yıldız evrakı”nın çok büyük bir kısmını gördüğünü söyleyen İbnülemin, yıllarca süren bu araştırma sayesinde elde ettiklerini eserlerinde birincil kaynak olarak kullanmış ve Yıldız Evrakı’nı görmesi, 19. ve 20. yüzyıl Türk siyasi tarihi literatürünün en önemli kaynaklarından biri olan *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı eser ile *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*’ndaki etüdlerin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır.¹¹⁵

¹¹² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2210.

¹¹³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2211; Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, s. 196; Taha Toros, “Ölümlere Hayat Veren Adam...”, *Hayat*, Sayı: 36, 14 Haziran 1957, s. 23. Hüseyin Vassaf, Enver Paşa’nın Harbiye nâzırı olduğu dönemde jurnallerle beraber sandıklar dolusu resmi evrakın yakılarak yok edildiğini söylemektedir. (Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, s. 196.)

¹¹⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz.: Zeynep Kerman, 6. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Eylül 2000, s. 417; Ahmet Hamdi Tanpınar, “İbnül Emin Mahmut Kemal’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. LI.

¹¹⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2212; Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 417; Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmut Kemal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 250.

Yıldız evrakının tetkik ve tasnif edilmesinin yanı sıra İbnülemin, Meşrutiyet yıllarında Sadâret, Dâhiliye ve Hâriciye nezâretleri ile Şûrâ-yı Devlet evrak mahzenlerinin düzenlenmesi için Sadâret'te teşkil eden komisyonda görev almış, savaş yıllarında Medine'den İstanbul'a getirilen kitapların incelenmesi ve tamir edilmesi için 1916 yılında Topkapı Sarayı'nda kurulan komisyonda çalışmıştır. Bunların yanı sıra, Halil Edhem Eldem ile birlikte tarihi eserler nizamnamesine uyulmasını denetmekle görevli Muhâfaza-i Âsâr-ı Atıka Encümeni'nde Evkaf Nezareti'ni temsilen görev almış ve vakıf kütüphanelerinin ıslahına dair düzenlenen nizamnamenin tetkik edilmesi için kurulan komisyonda bulunmuştur.¹¹⁶ İbnülemin'in bu dönemdeki en önemli faaliyetlerinden biri ise Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nin kuruluşunda görev alması olacaktır.

Wendy Shaw'ın "belli bir geçmişin 'geçmiş' seçilip algılanmasını sağlayan bir mekân" olarak tanımladığı müzeler, geçmişle kurulan ilişkiye bağlı olarak modern dönemde yaygınlaşmıştır.¹¹⁷ Daha önce dînî değerleriyle ön plana çıkan İslâm eserleri koleksiyonları, Meşrutiyet yıllarında milliyetçi söylemin ve Avrupa'nın kültürel yayılmacılığına karşı direnişin aracı olarak kullanılmış ve tarihsel değer kazanarak ülkeyi temsil etmeye başlamıştır. Bu eserlerin yurtdışına çıkarılarak Avrupa koleksiyonlarına girmesine engel olmak amacıyla Maarif Nezareti, 1910 yılında Müze-i Hümayun müdürünün başkanlığında, imparatorluktaki İslâm ve Osmanlı eserlerinin korunması için uygun yöntemleri ve caydırıcı önlemleri belirlemiştir. İbnülemin'in üyesi olduğu Muhâfaza-i Âsâr-ı Atıka Encümeni'nin raporunda da "her devlet, güzel sanat eserlerini ve anıtlarını korumak için gerekli önlemleri alır ve böylece atalarının ölümsüzleşmiş erdemlerini, gelecek kuşaklara aktarılacak bir uygarlık dersi olarak korumuş olur" ifadesi yer almıştır.¹¹⁸

¹¹⁶ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 219-220; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2224; Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 250; Wendy M. K. Shaw, **Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihî Görseleştirilmesi**, Çev.: Esin Soğancılar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 296; Şemsettin Şeker, "Harb-i Umûmî'de fikri ve kültürel faaliyetler", **Kültür**, Sayı: 10, Bahar 2008, s. 117; Dursun Gürlek, **Bir Edebiyat Tarihçisinin Renkli Yaşamı: İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, İstanbul, t.y., s. 5.

¹¹⁷ Wendy M. K. Shaw, **Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihî Görseleştirilmesi**, Çev.: Esin Soğancılar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 7-8.

¹¹⁸ Wendy M. K. Shaw, **a.g.e.**, s. 292, 293, 296.

İttihad ve Terakki kabinelerinde uzun süre görev alan Evkaf Nâzırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi döneminde İslâm eserlerinin ve eşyaların kaybolmasını ve yurtdışına götürülmesini önlemek düşüncesiyle bir müze kurulması fikri gündeme gelmiş ve Hayri Efendi tarafından Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) emekli üyesi Keçecizâde Reşat Fuat Bey, İstanbul Mebusu Rıza Paşazâde İsmet Bey, Dîvân-ı Muhâsebât (Sayıştay) İkinci Başkanı Armanak Bey, Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi Müdürü İbnülemin Mahmud Kemal Bey ile Maarif Nezâreti Telif ve Tercüme Dairesi üyelerinden Mehmed Ziya Bey'den (İhtifâlcî Ziya) oluşan bir idare meclisi kurulmuştur. Vakıf binalardan eşya ve eser toplayıp getirmeye yetkili kılınan idare meclisinin üyeleri, İstanbul ve civarındaki cami, mescit, vakıf mektepleri gibi binaları iki yıl inceledikten sonra önemli eser ve eşyaları toplayarak tasnif etmişlerdir. Kurulması kararlaştırılan müze için ayrı bir bina yapılması düşünülmüş, ancak bundan vazgeçilerek Süleymaniye Külliyesi'ndeki imaret binasının (Dârüzziyâfe) kullanılmasına karar verilmiştir. Buranın tamir edilmesinden sonra eserler nakledilmiş ve “Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi” adıyla Sultan Reşad'ın tahta çıkışının yıldönümüne rastlayan 27 Nisan 1914 tarihinde açılmıştır. Açılış merasimine Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi, Sadrazam Said Halim Paşa, Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi, bürokratlar, yabancı diplomat ve gazeteciler katılmıştır. Türk ve İslâm eserlerini topluca barındıran ilk Türk müzesi ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrolan kurumlardan biri olan Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi, 1925 yılında Maarif Vekâleti'ne bağlanarak “Türk ve İslâm Eserleri Müzesi” adını almıştır.¹¹⁹

Başından itibaren bu müzede görev alan ve Cumhuriyet döneminde de uzun yıllar müzenin müdürlüğünü yapan İbnülemin, müzenin kuruluş hikâyesinden şöyle bahsetmektedir:

¹¹⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2220; İbn'ül-emin Mahmut Kemal-Hüseyin Hüsameddin, **Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri**, 5. Cüz, Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, Vakıflar Dergisi, XIX. Sayı, Ankara, 1985, s. 78-81; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 4; Enver Behnan Şapolyo, **Müzeler Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1936, s. 69-70; Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 250; Nazan Ölçer, “Türk ve İslâm Eserleri Müzesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 41, İstanbul, 2012, s. 543-544; Wendy M. K. Shaw, **a.g.e.**, s. 295.

“Eslâfın yadigârı ve ahlâfın medarı iftiharî olan âsarı nefise, muhtelif suretlerle ziya oğramakda olduğundan bunun önünü almak üzere Evkaf müesseselerinde mevcut ve tehlikeye maruz olan kıymetli âsar ve eşyanın cem ve tasnifi ile bir müze tesisini, evkaf nazırı Hayri [Efendi], benimle diğer dört zata havale etdi. Uzun müddet envayı müşkilâta mükavemet edilerek İstanbul ve havalisindeki camiler, mescidler, tekkeler, vakıf mektebler, türbeler, mamur ve harab sair mebanii hayriye, mahzenler, bodrumlar ve tavan araları aranıldı. Ümid edilmeyen yerlerden pek mühim ve nadir âsar ve eşya meydana çıkarıldı. Mimar Sinan merhumun eseri olan ve pek berbad bir halde bulunan Süleymaniye imareti tathir ve tamir etdirildi. (...) Maddî hiç bir menfaat mukabilinde olmayarak hasbeten lillâh tesis ettiğimiz müzenin hüsni idaresine nezaret ve terakkiyatına hizmet etmek üzere -bizlerden mürekkeben- teşkil olunan idare meclisine senelerce muntazaman devam olundu. Elden gelen hizmetde kusur edilmedi.

Bu müze tesis olunmasaydı mefahiri milliyeden madud olan nefis ve nadir eserler -emsali gibi- Avrupa ve Amerika müzelerini tezyin edecekdi ve bir kısmı da yangınlarda, yahud bir takım kıymet naşinasların ellerinde mahvolub gidecekdi. Hayra sebeb olan Hayri [Efendi] merhumla hayırlı eseri vücade getiren müessislerin namlarını rahmetle yadediyorum. Müessislerden dünyada yalnız ben kaldım. Hayata veda etdikden sonra belki benim de namı naçizimi rahmetle yadeden bulunur.

Vatana ve millete edilen hizmetleri, Allah zayı etmez, ecrini ihsan buyurur.”¹²⁰

Kuruluşundan itibaren İstanbul’un önemli kurumları arasında yer alan Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi, savaş yıllarında İstanbul’a gelen Alman İmparatoru II. Wilhelm ve Avusturya-Macaristan İmparatoru Şarl tarafından da ziyaret edilmiştir. Osmanlı Devleti ile Almanya’nın iş birliğinin ifadesi olarak II. Wilhelm, 15-18 Ekim 1917 tarihleri arasında İstanbul ve Çanakkale’de bulunmuş, devlet ricaliyle görüşmesinin ardından kültürel ve tarihi öneme sahip bazı mekânları ziyaret etmiştir. Bunlardan birisi de Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi’dir. Evkaf Müzesi’nde görev alan kişilerle tanışarak buradaki özel defteri imzalayan II. Wilhelm’in arzusu üzerine İbnülemin’e Kırmızı Kartal Nişanı verilmiştir.¹²¹ Bunun yanı sıra İbnülemin’e Avusturya-Macaristan İmparatoru Şarl tarafından da nişan verilmiştir. 19-21 Mayıs 1918’te İstanbul’a gelen Şarl, iki gün süren resmî görüşmelerin ardından 21 Mayıs 1918’de Ayasofya ve Süleymaniye camilerini ziyaretinin ardından eşiyile birlikte Evkaf Müzesi’ne giderek ziyaretçi defterini imzalamıştır. Kendisine evkaf tarihçesinin ciltli

¹²⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2220.

¹²¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, 2226; Serpil Kirel, Oya Kasap Ortaklan, “Alman İmparatoru II. ‘Wilhelm’in Osmanlı İmparatorluğu’nu Son Ziyareti (1917)”, **Sinecine**, 2018 Bahar, Sayı: 9, s. 113, 128.

bir nüshasını takdim eden İbnülemin'e teşekkür etmiş ve daha sonra kendisine ikinci rütbe Franz Joseph nişanı verilmiştir.¹²²

II. Wilhelm'in İstanbul ziyaretinin Alman İmparatorluğu adına Foto ve Film Dairesi (Bild und Filmamt/BUFA) tarafından "Der Kaiser bei unseren türkischen Verbündeten (1917)" (İmparator Türk Müttefiklerimizle Birlikte) adıyla kayda alındığını da belirtmek gerekmektedir. Ziyaret hakkında oldukça kapsamlı bir içeriğe sahip olan bu film, birden çok bölümden oluşmaktadır. Bunlardan ikisi, imparatorun Evkaf Müzesi'ni ziyaretini içermektedir. Bu bölümlerde II. Wilhelm, devlet erkânıyla birlikte Evkaf Müzesi'ni incelerken, özel defteri imzalarken ve müzeden ayrılırken görülmektedir. Filmin bu kısmında İbnülemin de yer almaktadır. İmparatoru müzenin kapısında uğurlayanlar arasında en ön kısımda bulunan İbnülemin, imparator arabaya binerken beklemekte ve arabanın hareket etmesiyle birlikte eğilerek selam vermektedir.¹²³ Alman Foto ve Film Dairesi'nin bu görüntüleri kayda alması sayesinde İbnülemin'in video görüntülerine ulaşmanın mümkün olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi'nin yanı sıra Evkaf Nâzırı Hayri Efendi döneminde açılan bir başka önemli kurum da Medresetü'l-Hattâtîn'dir. İbnülemin'in ve Hattat Ârif Hikmet Bey'in teşvik etmesi üzerine hat, tezhip ve klasik cilt sanatlarının devlet desteğiyle öğretilceği bir okul kurulması fikri Evkaf Nâzırı Hayri Efendi tarafından benimsenmiş ve Tersâne Emîni Yusuf Efendi'nin 1771-1773 yılları arasında Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa'ya yaptırıp vakfettiği sıbyan mektebi onararak Medresetü'l-Hattâtîn'e tahsis edilmiştir.¹²⁴ Evkâf Nezâreti Müessesât-ı İlmiyye Müdîriyyeti'ne bağlı olarak kurulan okulun idaresi, kısa süre sonra Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi'nin idare meclisine verilmiştir. 20 Mayıs 1915 tarihinde Meşihat ve Evkaf müsteşarlarının ve İbnülemin'in de üyesi olduğu idare meclisinin katıldığı bir

¹²² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, 2226; Mücahit Özçelik, "Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun 1918 İstanbul Ziyaretinin Türk Basınına Yansımaları", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2012, Sayı: 27, s. 51, 56, 59.

¹²³ Serpil Kirel, Oya Kasap Ortaklan, **a.g.m.**, s. 128; "Der Kaiser bei unseren Türkischen Verbündeten (1917)", (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=60HILBivn1I>, 17 Ocak 2019.

¹²⁴ Ankara Caddesi'nde İstanbul Valiliği'nin çaprazında bulunan bu küçük bina, uzunca bir süre Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Müdürlüğü Çağaloğlu Yayınevi tarafından kullanılmıştır; günümüzde bu binada Bağımsız Sanat Vakfı bulunmaktadır.

merasimle açılan okulda Reisü'l-Hattâtîn Hacı Kâmil Efendi, Ferid Bey, Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey (Altunbezer) gibi isimler ders vermiştir. İbnülemin'in okutması düşünüldükçe programa konan yazı tarihi dersi ise İbnülemin'in Bâbîâli'deki görevlerinin yoğunluğu nedeniyle Hüseyin Haşim Bey tarafından okutulmuştur. Hüsn-i hat, tezhip, teclid ve ebru derslerinin verildiği okul, ilk mezunlarını ise 1918 yılında vermiştir.¹²⁵

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrolan kurumlar arasında yer alan Medresetü'l-Hattâtîn, Cumhuriyet döneminde de faaliyetlerini sürdürmüş ve mezun vermeye devam etmiştir. 27 Kasım 1923'te mezun olan Macid Efendi'nin icazetnamesinde "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi ve en alt kısımda da İbnülemin'in ismi ("Evkâf-ı İslâmiyet Müzesi Meclis-i İdâre Reisi: Esseyid Mahmud Kemal") yer almaktadır. Medresetü'l-Hattâtîn, hattat yetiştirilmesine ve İslâm sanatları öğretilmesine rağmen medreselerin ilgasını da kapsayan Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu'nun 3 Mart 1924'te yürürlüğe girmesinin ardından yalnızca ismine bakılarak kapatılmıştır. Medresetü'l-Hattâtîn ile diğer medreselerin bir tutulmasının büyük bir hata olduğunu söyleyen Müzeler Müdürü Halil Edhem Bey (Eldem), bu sorunun halledilmesi için çaba göstereceğini hocalara bildirerek görevlerini fahrî olarak sürdürmelerini rica etmiş ve öğretim faaliyetlerine bu şekilde devam eden Medresetü'l-Hattâtîn'in durumu Meclis gündemine alınmıştır.¹²⁶

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 30 Mart 1925 tarihli zabıtlarında Medresetü'l-Hattâtîn'in isminde değişiklik yapılmasının gündeme geldiği, ancak kurumun faaliyetlerinin devam etmesi konusunda bir görüş ayrılığının olmadığı anlaşılmaktadır. İsim değişikliği konusu da önemli bir tartışmaya neden olmamış, yalnızca farklı öneriler getirilmiştir. Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey, "Medresetü'l-Hattâtîn" tabirinin "Hattatlar Medresesi" olarak değiştirilmesini

¹²⁵ M. Uğur Derman, **Medresetü'l-Hattâtîn Yüz Yaşında**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, Mayıs 2015, s. 11-15, 33-37; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2221; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 4; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 851; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 250.

¹²⁶ M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 44-47.

istemiş, bunun ardından söz alan Akçoraoğlu Yusuf Bey, buranın medrese olmadığını belirterek “Hattatlar Mektebi” ismini önermiştir. Tunalı Hilmi Bey ise “Hattat Mektebi” isminin daha doğru olacağını belirtmiştir. Tekrar söz alan Hamdullah Suphi, Tunalı Hilmi’nin önerdiği ismin yerinde olduğunu söylemiş ve Hamdullah Suphi’yi destekleyen Ruşen Eşref Bey’in yeni ismin “Hattat Mektebi” olması hakkında verdiği karar kabul edilmiştir. Sinop Mebusu Recep Zühtü Bey, okulun Sanâyi-i Nefise Mektebi’ne bağlanmasını da önermiş; ancak Hamdullah Suphi Bey’in “Sanayii nefise mektebimizde resim gibi, mimarî gibi, heykeltıraş gibi bugünün sanatları öğretilir. Halbuki hat ve tezhip gibi ve buna müteferri olan bütün sanatlar bizim sanatımızdır. Sanayii nefisenin riyasetinde bulunan zevat bu sanatlarla doğrudan doğruya meşgul değildir” diyerek itiraz etmesi ve Ruşen Eşref Bey’in “Müstakil bir müessesedir. Nasıl kabul ederiz” demesi üzerine bu öneri reddedilmiştir.¹²⁷

İsmi “Hattat Mektebi” olarak değişen ve öğretim faaliyetlerine devam eden okul, uzunca bir süre faaliyetini sürdürmüş; ancak burada ortaya konan çalışmaların, 1 Kasım 1928 tarihinde yürürlüğe giren “Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki hakkında Kanun”a aykırı görülmesi nedeniyle ders yılının sonunda, 31 Mayıs 1929’da yeniden kapatılmıştır.¹²⁸ Necmeddin Okyay’ın “Hattatız demeğe korktuğumuz yıllar” diye bahsettiği bu dönemde Müzeler Müdürü Halil Edhem Bey okula bir kez daha gelerek, hocalara “Bu sefer de benim hatırım için devam edin. Şu binayı elden kaçırmayalım. Ben, o kadar uzun sürmeden, tekrar açtırırım” demiş ve uzun süren çabaların ardından Hattat Mektebi, “Şark Tezyînî Sanatlar Mektebi” adıyla yeniden açılmıştır. Hüsn-i hat muallimi Kâmil Efendi müdürlüğe, İsmail Hakkı Bey (Altunbezer) müzehhipliğe kaydırılmış; fakat diğer hocalar Hulûsi Efendi ile Ferid ve Hacı Nuri Bey’in görevlerine son verilmiştir. “Bu haksızlığa karşı, Halil Edhem Bey -geçimine medâr olması için- büyük san’atkâr Hulûsi Efendi’ye kırk lira maaşlı ‘kapatılmış türbeler başbekçiliği’ vazifesini sağlayabilmiştir. Hacı Nuri Bey ise

¹²⁷ M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 47-51; **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Seksen Dokuzuncu İnıkad, 30 Mart 1341, C.:1, s. 269-271.

¹²⁸ M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 61-62; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 5.

Taşköprü'deki baba köyüne çekilerek çiftçiliğe başlamış, Ferid Bey de bir-iki yıl sonra vefat etmiştir.”¹²⁹

Hulûsi Efendi, Ferid Bey ve Hacı Nuri Bey'in ayrılmak zorunda kalmasına karşın, Bâbüâlî'de faaliyetini sürdüren okul, 1936'da “Türk Tezyînî San'atlar Şubesi” adıyla Fındıklı'daki Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlanmış; ancak hat öğretimine son verilmiştir. Eski eser koleksiyoncusu ve aynı zamanda İstanbul mebusu olan Salah Cimcoz'un Çankaya Köşkü'nde Atatürk'e “Hat, başlı başına kıymet ifâde eden, muazzam bir san'atdır. Benim nazarımda bir Şeyh Hamdullah'la bir Rafael'in farkı yokdur, ikisi de öylesine büyükdür. Bu san'atın önünü kesersek, Avrupa'da mütehasssını da bulamayız” demesinin ardından hüsn-i hattın yalnızca tezyîni mahiyette öğretilmesine izin verilmiştir. Dersin hocalığına Hacı Kâmil Akdik'in atanmasıyla birlikte de hat sanatının resmî öğretiminde süreklilik sağlanmıştır. Bu alandaki söz sahibi isimlerden biri olan Uğur Derman da bu sürekliliğe değinerek “nitelik ve nicelik bakımından kıyas kabul etmese de, Mimar Sinan Üniversitesi Güzel San'atlar Fakültesi'ndeki Geleneksel Türk San'atları bölümü, Medresetü'l-Hattâtîn'in bugünkü şartlarda devamı sayılabilir” demektedir.¹³⁰

Çınaraltı dergisinde 1941'de yayınlanan “Hat ve Hattatlar” isimli yazısında İbnülemin, Medresetü'l-Hattâtîn'in kuruluşundan Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlanmasına kadarki süreçten bahsetmiştir. Bu konuda “Merhum Hayri efendinin evkaf nezaretinde bulunduğu esnada teşvikimizle ‘Medresetülhattatin’ isimli bir yazı mektebi vücade geldi. (...) Tesis ettiğimiz gündenberi azalığında ve senelerce riyyasetinde bulunduğum Evkafı İslâmiye müzesi idare meclisi, medresenin nezaretine de memur oldu. Orada yazının her nev'i, tezhib ve teclid san'atı, ebrî a'mali talim edildi. Hutut tarihi okutuldu. (...) Şimdi bu türlü millî san'atlarımız, Güzel San'atlar mektebinde talim olunmakta ve mektebin kadirşinas ve liyakatli müdürünün mesaisiyle terakki eserleri görülmektedir” ifadelerini kullanmaktadır.¹³¹ Öğretimin zaman zaman sekteye uğramasından bahsetmeyi tercih etmeyen

¹²⁹ M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 62-63.

¹³⁰ M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 65, 68.

¹³¹ İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, “Hat ve Hattatlar”, **Çınaraltı**, Sayı: 7, 20 Eylül 1941, s. 10.

İbnülemin'in, hat sanatının resmî öğretiminin bir biçimde sürdürülmesi nedeniyle memnun olduğu görülmektedir.

Medresetü'l-Hattâtîn ile Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nin kuruluşunda rol alan ve Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi müdürü olarak uzun yıllar Bâbîâli'de çalışan İbnülemin, bu faaliyetlerinin yanı sıra Meşrutiyet döneminde gazetelerde yazı yazmış ve biyografi (hal tercümesi) alanında pek çok eser vermiştir. Yalnızca biyografik çalışmalar olmaktan öte, devlet yönetimindeki aksaklıklara değinilmesi, dönemin bazı toplumsal sorunlarının ele alınması ve çok temel eleştiriler getirilmesi nedeniyle özel önem arz eden Meşrutiyet devri çalışmalarının da ayrıca ele alınması gerekmektedir.

2.6. Meşrutiyet Devrindeki Eserleri ve Yazıları

İbnülemin, Meşrutiyet yıllarında Hersekli Arif Hikmet, Leskofçalı Galib, Şeyhülislâm Yahya Efendi, İsmail Gelenbevî gibi isimler hakkında eserler yazmış, Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi'nin isteği üzerine Hüseyin Hüsameddin Bey ile birlikte Evkaf Nezareti'nin tarihçesini ve burada görev alan Evkaf nâzırlarının biyografilerini kapsayan bir çalışma yapmıştır. Bunların yanı sıra, başmuharrirliğini Mustafa Sabri Efendi'nin yaptığı *Beyânü'l-Hak* dergisinde meşrûî idare, hürriyet, adalet gibi konularda birden çok yazı kaleme almıştır.

Osmanlı basını açısından bir dönüm noktası olan ve yalnızca 1908-1909 yıllarında üç yüzden fazla gazete ve dergi yayınlanan II. Meşrutiyet döneminde Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi tarafından *Beyânü'l-Hak* dergisi yayınlanmaya başlanmış, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin yayın organı olan ve dînî konuların yanı sıra güncel siyasi ve toplumsal sorunlara yer verilen bu dergide İbnülemin pek çok yazı kaleme almıştır.¹³² Meşrutiyet yıllarındaki yazılarında kuvvetli meşrutiyet

¹³² Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 126-127; Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", **a.g.e.**, s. 122; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2620.

tarafı ve istibdat aleyhtarı olduğu görülen İbnülemin, *Beyânü'l-Hak*'ta 26 Temmuz 1909 tarihinde yayınlanan “Ehemm-i Umur” başlıklı yazısında âdil bir idareye kavuşulduğunu yazmış, “İdâre-i Meşrûta” isimli yazısında ise meşrûti idarenin öneminden bahsetmiştir.¹³³ Bu yazıda hürriyetin insanın doğasında olduğu fikrinden yola çıkarak “hürriyet-i beşeriyeyi imhâ etme” teşebbüsünde bulunanları eleştiren İbnülemin, şahsî hürriyeti koruyabilmenin öneminden söz etmiştir. Menfaat için esarete razı olmanın, “illet-i sâriye” (bulaşıcı hastalık) gibi toplumun diğer fertlerine sirayet edebileceğini söyleyen İbnülemin, ileriki aşamada bunun bir “illet-i mühlike” (ölümcül hastalık) hâlini alacağını belirtmekte ve hürriyeti muhafaza edebilmenin de meşrûti idareyle mümkün olduğunu ifade etmektedir.¹³⁴

Beyânü'l-Hak dergisinde yayınlanan “Hürriyet” adlı yazısında hürriyeti, hayatın ruhu olarak tanımlayan İbnülemin, kendi nefsinin esaretinde olanların hürriyetten mahrum olduğunu söylemektedir. İstibdadın hüküm sürdüğü yerlerde nefislerine yenik düşen amirlerin, hükmü altında bulunan memurları “esir gibi” istihdam ettiğini dile getiren İbnülemin, bu tip yöneticilerin “nefsine galebe edebilmek meziyetinden mahrum” olmaları nedeniyle “esaret-i mutlak” a mahkûm olduklarını belirtmekte ve bu gibi amirlere itaat eden memurların da -gayrimeşru emirleri de yerine getirmeleri sebebiyle- hürriyetin nimetlerini hak etmediklerini söylemektedir. Dinin, beşerî hukuku adalet ve faziletle tayin ettiğini söyleyen İbnülemin, dinin emirlerine boyun eğenlerin, nefislerini terbiye ederek ve hukuk-ı âmmeye de riayet ederek Allah’ın lütfuna nâil olacaklarını belirtmekte; fakat din ve ilmin terbiye etmediklerinde ise “Nemrûdluk, Fir’avnîlik istidadı” olduğunu ifade etmektedir.¹³⁵ “Ehemm-i Umûr” adlı yazısında da “yaşamak değil, izzet-i nefsiyeyi,

¹³³ İsmail Kara, “Sunuş”, Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlü'l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 8; Nurettin Gemici, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın Beyânü'l-Hakk Dergisi’ndeki Yazıları ve Sadık Bir Muhalif”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed.: Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay, Ankara, TBMM Basımevi, s. 355-356.

¹³⁴ İbnülemin, “İdâre-i Meşrûta”, **Beyânü'l-Hak**, 2 Muharrem 1326, 12 Kânunusani 1324. İbnülemin’den aktaran Nurettin Gemici, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın Beyânü'l-Hakk Dergisi’ndeki Yazıları ve Sadık Bir Muhalif”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed.: Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay, Ankara, TBMM Basımevi, 2017, s. 363-364.

¹³⁵ İbnülemin Mahmud Kemal, “Hürriyet”, **Beyânü'l-Hak**, Sayı: 36, 16 Receb 1327, s. 831-832, Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlü'l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker, İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 244-246.

hürriyet-i vicdaniyeyi muhafaza etmek lâzımdır” diyen İbnülemin, hayatı hürriyetten ibaret bilenlerin asıl gayelerinin “izzetle yaşamak, aksi takdirde ölmek” olduğunu söyleyecek, izzetle geçirilen ömür yerine zilletle geçen ömrün her dakikasının ölüm olduğunu belirtecektir.¹³⁶

İbnülemin, “Selâmet İltizâm-ı Hakikattedir” başlıklı yazısında ise toplumdaki bazı kişilerin yalan ve riya ile kötülük peşinde koştuklarını, dünya menfaatleri için “rüzgâr hangi taraftan vezân olsa -fırıldak gibi- o cihete teveccüh” ettiklerini, “bukalemun gibi dakikada bin renge, şa’bedebâz gibi bin şekil ve surete” girdiklerini ifade etmekte; ancak bu kişilerin “dünyada kâr etseler de ukbâda hüsrân-ı ebedîye mahkûm” olacaklarını söylemektedir.¹³⁷ İbnülemin, “Vazîfe-i İnsâniyye” adlı yazısında da nefsinden başkasını düşünmeyenleri, kendisinden başka nefes alıp veren başka bir varlığı tasavvur etmeyenleri, dünya nimetlerini yalnızca kendilerine ait görenleri eleştirmektedir.¹³⁸ “Cennete ancak merhamet eyleyen girer” hadis-i şerifini hatırlatan İbnülemin, “Nef’-i Nâs” isimli yazısında da nefse değil vicdana uyarak hareket etmenin, insaflı ve merhametli olmanın önemine vurgu yapmaktadır.¹³⁹

Beyânü’l-Hak’taki yazılarının yanı sıra İbnülemin, Meşrutiyet döneminde pek çok eser kaleme almıştır. 19. yüzyıl Osmanlı fikir hayatının önemli isimleri hakkında yazılan bu eserlerin ilki Yıldız Sarayı Kütüphanesi’nin hâfız-ı kütübü Fındıklılı İsmet Efendi¹⁴⁰ hakkındadır. Sultan Abdülaziz’in hocalarından Çorumlu Osman Efendi’nin oğlu olarak 1845 yılında dünyaya gelen İsmet Efendi, küçük yaştan itibaren tarihe ilgi duymuş, askerî lisede okurken dönemin önemli isimlerinin

¹³⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, “Ehemm-i Umûr”, **Beyânü’l-Hak**, Sayı: 35, 9 Receb-i Şerîf 1327, s. 813-815, Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 241-243.

¹³⁷ İbnülemin, “Selâmet İltizâm-ı Hakikattedir”, **Beyânü’l-Hak**, 29 Haziran 1325. İbnülemin’den aktaran Nurettin Gemici, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın Beyânü’l-Hakk Dergisi’ndeki Yazıları ve Sadık Bir Muhalif”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed.: Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay, Ankara, TBMM Basımevi, 2017, s. 371-373.

¹³⁸ İbnülemin, “Vazîfe-i İnsâniyye”, **Beyânü’l-Hak**, Cild: II, Sayı: 38, 30 Receb 1327 / 17 Ağustos 1909. İbnülemin’den aktaran Semih Ceyhan, “İbnülemin Mahmud Kemâl’e Göre Vazife Ahlâkımız”, **Sabah Ülkesi**, Sayı: 50, Ocak 2017, s. 93-94.

¹³⁹ İbnülemin Mahmut Kemal, “Nef’-i Nâs”, **Beyânü’l-Hak**, Sayı: 37, 23 Receb 1327, s. 846-847; Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 236-237.

¹⁴⁰ R. Tüba Çavdar, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kütüphanecilik Bölümü, İstanbul, 1995, s. 71.

yaşamlarına dair notlar almaya başlamıştır. İbnülemin'in ifadesiyle “gezmediği kabristan, girmediği kütübhâne, görmediği kütüb-ü tarihiye, meşâhirden görüşmediği bir zât” kalmayan İsmet Efendi, yüzlerce biyografi kaleme almıştır. “Târih-i Osmâni'ye ve Osmanlı eâzımının tercüme-i hâllerine ciddi vukuf için yaz-kış demez günlerimi, gecelerimi Topkapı, Karacaahmed, Ayaspaşa karanlık mezarlıklarında geçirirdim. Birkaç gece mezar lahitleri içinde uyuduğum çok defa vâki olmuştur. Mezarlıklardaki kabir taşlarını okur; şekilleriyle yazılarıyla kaydederdim. Tarih sırasıyla baba, oğul, silsile ve ahfâdı bulur çıkarırdım” diyen İsmet Efendi, kırk beş yıl süren bir çalışmayla yüzlerce kişinin biyografisini yazmış; fakat 1897 yılında Fındıklı'da meydana gelen yangında bu eserlerin hepsi eviyle beraber yanmıştır.¹⁴¹ *Osmanlı Tarihi ve Yazarları* (1927) kitabının yazarı Alman tarihçi Franz Babinger'in “eşine rastlanmayan Türk bilginlerindendir” sözüyle bahsettiği ve İbnülemin'in “kāmûs-ı meşâhir” diye andığı İsmet Efendi, tarih biliminin önündeki sorunların tartışılması amacıyla 1902 yılında Roma'da yapılması planlanan Uluslararası Tarih Bilimi Kongresi'ne de Sultan Hamid'in irâde-i seniyyesiyle Osmanlı delegesi olarak seçilmiş; fakat kongrenin bir türlü toplanamaması nedeniyle İtalya'ya gidememiştir. Biyografi (tercüme-i hâl) alanında döneminin en önemli otoritelerinden biri kabul edilen İsmet Efendi, uzun zamandan beri devam eden mide rahatsızlığı sebebiyle Yıldız'daki evinde 13 Aralık 1904 tarihinde vefat etmiştir.¹⁴²

1890'lı yıllarda biyografi alanında çalışmaya başlayan İbnülemin de bu alanın önemli isimlerinden İsmet Efendi ile tanışmış ve ilk günden itibaren yakın ilişki içinde olmuştur. İbnülemin, kırk yıldan fazla bir sürede yüzlerce biyografi kaleme alan; fakat tüm ısrarlarına rağmen otobiyografisini yazmayan İsmet Efendi'nin

¹⁴¹ İbnülemin Mahmut Kemal, “Kemâlî'l-İsme”, *Müteferrika*, Sayı: 2, İstanbul, Bahar 1994, s. 26-29; Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatının Tarihi: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, Haz.: Ömer Hakan Özalp - Ayşe Raziye Özalp, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2007, s. 192-193.

¹⁴² İbnülemin Mahmut Kemal, “Kemâlî'l-İsme”, *Müteferrika*, Sayı: 2, İstanbul, Bahar 1994, s. 26; Yavuz Selim Karakışla, “Fındıklılı İsmet Efendi'nin Uluslararası Tarih Kongresi'ne Delege Atanması (1902)”, *Eski Hayatlar Eski Hatıralar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Belgelerle Gündelik Hayat (1760-1923)*, İstanbul, Doğan Kitap, 2015, s. 61-67.

vefatının ardından *Kemâlû'l-İsmet*'i kaleme almıştır.¹⁴³ İbnülemin'in 1912 yılında yayınlanan bu eseri, İsmet Efendi hakkındaki hâlen en önemli kaynaktır.¹⁴⁴

İbnülemin'in Meşrutiyet yıllarında yayınlanan eserlerinden biri de *Gelenbevî*'dir. 18. yüzyılda logaritma ve trigonometri konularındaki çalışmalarıyla tanınan matematik bilgini Gelenbevî İsmail Efendi, 1730'da Manisa'nın Gelenbe kasabasında doğmuştur. İstanbul'da öğrenim görmesinin ardından Bahriye Mektebi'nde matematik dersleri vermiştir. Logaritma konusunda *Şerh-i cedâvilü'l-Ensâb*, trigonometri konusunda *Adla-i müsellesât ve Kitabü'l- Merâsıd*, mantık alanında ise *Burhan* adlı eserleri bulunan Gelenbevî İsmail Efendi, 1790 yılında Yenişehir-i Fenar'da (Yunanistan'ın Larissa şehri) vefat etmiştir.¹⁴⁵ İbnülemin, 1913 yılında kaleme aldığı *Gelenbevî* adlı eserinde Gelenbevî İsmail Efendi'nin yaşam öyküsünden hareketle ilmiye sınıfı içindeki çekişme ve anlaşmazlıkları ve 18. yüzyılın bilim dünyasındaki problemleri konu edinmiş; Şeyhülislâm Hamîdîzâde Mustafa Efendi ile anlaşamayan Gelenbevî'nin birtakım entrikalarla İstanbul'dan uzaklaştırılmasından ve ulema arasındaki kıskançlığın sebep olduğu sorunlardan söz etmiştir.¹⁴⁶

İbnülemin'e göre ilim ve fennin terakki etmesinin önündeki en önemli engellerden birisi, ilimle uğraşanlardaki haset duygusudur. Şeyhülislâm Hamîdîzâde Mustafa Efendi'nin Gelenbevî'yi kendisine rakip görerek İstanbul'dan gönderilmesi için uğraştığını belirten ve bu durumu eleştiren İbnülemin, Mustafa Efendi'nin şeyhülislâmlığa tayin edilmesiyle ilgili “ehil olmadıkları halde emaneti kabul edenler ne derece mesul iseler, emaneti na ehle tevdi edenler”in “onlardan ziyade mesul” olduklarını söylemekte ve “El-bâdî azlem” (Sebep olan daha zâlimdir) ifadesini kullanmaktadır. Gelenbevî'nin başına gelenlerden dolayı Şeyhülislâm Mustafa

¹⁴³ İbnülemin Mahmut Kemal, “Kemâlû'l-İsme”, *Müteferrika*, Sayı: 2, İstanbul, Bahar 1994, s. 29-34

¹⁴⁴ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 258; Şemsettin Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Mayıs 2013, s. 439.

¹⁴⁵ “Gelenbevi İsmail Efendi”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, 5. Cilt, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, t.y., s. 2339-2340.

¹⁴⁶ Selman Aybar, “İbnü'l-emin Mahmut Kemal İnâl'ın Gelenbevî İsmail Efendi Hakkındaki Osmanlıca El Yazması Eserinin Çevrimyazısı”, Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul, 2006, s. 3-11, 36; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 258.

Efendi hakkında çok sert eleştirilerde bulunan İbnülemin, Gelenbevî'nin İstanbul'dan Yenişehir'e atandığını, buradaki görevinin bitmesine yakın Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin Gelenbevî'ye bir yazı göndererek Yenişehir'deki görevinin süresiz olarak uzatıldığını bildirmesinden bir gün sonra Gelenbevî'nin felç geçirerek vefat ettiğini belirtmektedir.¹⁴⁷ Bu noktada İbnülemin, "Hamidizâde'nin bulunduğu yerin idrakinde olmayarak bazı kimselerden intikam almak sevdasına düşmesi ve haksız olarak nice kimseleri mağdur etmesi, özellikle de kendisine halef olabileceğini düşündüğü (...) Gelenbevî'yi Dersaadet'ten çıkarması"nı eleştirmektedir.¹⁴⁸

Gelenbevî adlı eserinde ve daha sonraki yıllarda kaleme aldığı çalışmalarında ilmiye sınıfının problemlerine değinen İbnülemin'in Meşrutiyet döneminde yayınlanan en önemli eserleri ise Hersekli Arif Hikmet Bey, Leskofçalı Galib Bey ve Şeyhülislâm Yahya Efendi hakkındadır. Maarif Nâzırı Ahmed Şükrü Bey'in¹⁴⁹ teşviki ve Süleyman Nazif, Cenab Şahabeddin, İsmail Hakkı Bey ve Maarif Nezareti Levazım İdaresi Müdürü Osman Kemal Bey'in girişimiyle erişilmesi zor nadir eserlerin yeniden yayınlanması amacıyla 1915 yılında Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi kurulmuş ve İbnülemin de burada görev almıştır. Bu yıllarda pek çok önemli eserin yayınlanması için çaba gösteren İbnülemin, Leskofçalı Galib, Hersekli Arif Hikmet ve Şeyhülislâm Yahya divanlarının neşredilmesini sağlamıştır. Bu eserlerin yanı sıra Abdülhak Hâmid'in bazı eserleri yayınlanmış, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın isteğiyle Namık Kemal'in birkaç eseri bu dönemde yeniden basılmıştır.¹⁵⁰ Bir süre sonra İsmail Hakkı Bey'in Beyrut valiliğine atanması, Süleyman Nazif ve Cenab Şahabeddin'in Cemal Paşa'nın davetiyle Şam'a gitmesi ve savaş yıllarında kâğıt

¹⁴⁷ İbnülemin Mahmud Kemal, *Gelenbevî*, y.y., 1913, Selman Aybar, a.g.e., s. 24-29.

¹⁴⁸ Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmiye: Cevdet Paşa - İbnülemin Örneği*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011, s. 117-118.

¹⁴⁹ Ahmed Şükrü Bey, İttihad ve Terakki döneminde Maarif ile Posta, Telefon ve Telgraf nâzırı olarak görev yapmış; Mütareke yıllarında Malta'ya sürülmüş, TBMM'de Kocaeli mebusu olarak bulunmuş, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer almış ve İzmir suikastı davasının ardından idam edilmiştir. (TBMM Albümü 1920-2010, Cilt: 1: 1920-1950, 2. bs., Ankara TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Haziran 2010, s. 107; Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XXVIII/2, 2013, s. 398.)

¹⁵⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2225; Yasin Şen, "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Divan Neşirleri", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2016, s. 47.

tedarikinin zorlaşması nedeniyle İbnülemin'in de üyesi olduğu heyetin feshine karar verilmiştir.¹⁵¹

İbnülemin'in bu yıllarda yayınlanan çalışmalarından biri de *Hersekli Ârif Hikmet Bey Divanı ve Mukaddimesi*'dir. Daha önce *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde Hersekli Arif Hikmet Bey hakkında *Kemâlî'l-Hikmet* adlı eseri tefrika olarak yayınlanan İbnülemin,¹⁵² bu eseri genişleterek *Hersekli Ârif Hikmet Bey Divanı ve Mukaddimesi*'ni hazırlamıştır. 19. yüzyıl Türk edebiyatında önemli bir yeri olan Hersekli Arif Hikmet'in hayatı hakkındaki en temel kaynaklardan biri olan bu eser 1916 senesinde yayınlanmıştır.

1839 senesinde Mostar'da doğan Arif Hikmet Bey, babasının vefatının ardından 1855 yılında İstanbul'a gelmiş, 1856'da Sadaret Mektûbî Kalemî'nde çalışmaya başlamıştır. Erzurum ve ardından Hüdâvendigâr Merkez Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dairesi riyasetine tayin edilen Arif Hikmet Bey, ileriki yıllarda Manastır, Yanya, Kastamonu ve Atina'da hâkimlik yapmıştır. 1898'de Dersâadet İstînaf Mahkemesi, 1901 yılında Mahkeme-i Temyîz üyeliğine atanan Arif Hikmet Bey, geçirdiği rahatsızlığın ardından 1903 yılında Şehzadebaşı'ndaki evinde vefat etmiş ve Topkapı Kabristanı'na defnedilmiştir.¹⁵³

İbnülemin'in “mahkeme-i şer'iyyenin mahkeme-i şerriye, mahkeme-i nizâmiyyenin mahkeme-i zulmiyye olduğu demlerde hak yolunda fedakârlık etmenin ne demek olduğunu erbâb-ı fazîlet takdir eder” diye bahsettiği bir devirde uzun yıllar hâkimlik yapan Hersekli Arif Hikmet Bey, görevinin yanı sıra Mecelle'nin bazı maddelerini izah eden bir eser kaleme alması nedeniyle Türk hukuk tarihinde de

¹⁵¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)*, Cilt III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1539.

¹⁵² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)*, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 2045.

¹⁵³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 953; Rıdvan Özdiç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Hersekli Ârif Hikmet: Mecelle'nin Bazı Mevâddına Dâir İntikadnâme*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012, s. 5, 6, 53; Yasin Şen, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Divan Neşirleri”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2016, s. 44.

önemli bir yere sahiptir. Hukuk alanındaki modernleşmeye karşı olumsuz bir tavır sergilemeyen Arif Hikmet Bey, *İntikadnâme: Mecelle'nin Bazı Mevâddına Dâir* adlı çalışmasında Mecelle'nin daha işlevsel kılınması ve uygulamada ortaya çıkan problemlerin çözümüne yönelik bazı tespitler yapmış ve önerilerde bulunmuştur. Mecelle'nin büyük ölçüde Hanefî fihhına dayanarak hazırlanmasını eleştiren ve Mecelle'nin “ezmanın tagayyürüle ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz” şeklindeki otuz dokuzuncu maddesini hatırlatan Arif Hikmet Bey, güncel sorunların çözümünde yalnız Hanefî fihhının değil, diğer imamların içtihatlarının da göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmiş ve şer'i hükümlere aykırı olmamak şartıyla diğer hukuk sistemlerinden de yararlanılabileceğini dile getirmiştir.¹⁵⁴

Arif Hikmet Bey, hukuk alanındaki çalışmalarının yanı sıra, sahip olduğu şiir anlayışı ve özellikle Encümen-i Şuarâ'nın uzun süre evinde toplanması sebebiyle edebiyat tarihi bakımından da önemli bir isimdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında bir grup şairin meydana getirdiği bir edebî topluluk olan Encümen-i Şuarâ, İbnülemin'in “edebiyatımızı en iyi bilen o idi” dediği Hersekli Arif Hikmet Bey'in Lâleli Çukurçeşme'deki evinde Leskofçalı Galib Bey'in idaresinde toplanmıştır.¹⁵⁵ 1861-1862 yılları arasında her hafta yapılan toplantılara Arif Hikmet Bey ve Leskofçalı Galib'in yanı sıra Ziya Paşa, Lebib Efendi, Şeyh Osman Şems Efendi, Namık Kemal, Manastırlı Hoca Nâili Efendi, Recâizâde Celal Bey, Mustafa Refik Bey, Üsküdarlı Hakkı Bey gibi isimler katılmıştır.¹⁵⁶

Encümen-i Şuarâ, yaygın kanaatin aksine şiirde eskiye dönüşü temsil etmemektedir. Bu topluluğun içinde “divan şiirini bazı yönleriyle tenkit hatta tahkir edenler, eski şiire ‘nevzemin’ bir yol açmaya çalışanlar, hece veznini, halk şiiri tarzını ve sade Türkçe'yi benimseyenler, şiirlerine gelenekte olmadığı şekilde başlık koyanlar, yeni tema arayanlar, özellikle siyasî-içtimaî konularla ilişkisi olan

¹⁵⁴ Rıdvan Özdiç, **a.g.e.**, s. 55-64; **Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm Adliyye)**, Metni ve açıklamaları kontrol eden: Ali Himmet Berki, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1978, s. 22.

¹⁵⁵ Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 182-184; “Encümen-i Şuarâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 179.

¹⁵⁶ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1141, 1162; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)**, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 2498; Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 184; “Encümen-i Şuarâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 179-180.

kavramları, hatta Fransızca birtakım kelimeleri kullananlar” vardır.¹⁵⁷ “Hem eski kalıpların muhafazasından yana olan şairlerle, hem de yenilik peşinde koşanlarla” birlikte olan ve bir orta yol arayan Arif Hikmet Bey’in¹⁵⁸ konağında toplanan Encümen-i Şuarâ’nın müdavimleri, “asırlar boyunca yavaş yavaş oluşmuş bir şiir estetiğine zarar vermeden yenileşmeyi denemişler” ve “yenileşme dönemi edebiyatının öncüleri arasında yer alacak neslin edebî görüşlerini” etkilemişlerdir.¹⁵⁹ İbnülemin de Hersekli Arif Hikmet Bey’in Namık Kemal üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu ve Namık Kemal’in Arif Hikmet Bey’i üstad olarak gördüğünü belirtmektedir.¹⁶⁰ Namık Kemal ve Arif Hikmet Bey’in kullandığı nazım şeklinden bahsederken “yeniye âdetâ kendi içinde eritiyordu” diyen Tanpınar da “*Hürriyet Kasidesi*’nde, kasidenin mahiyet değiştirdiği muhakkaktır (...) yeni fikri o kadar alışılmış bir kadehte sunar ki, toptan bir değişmeden ziyade, o zamana kadar ehemmiyet verilmemiş herhangi bir cüz’ün ön plâna geçişi hissini bırakır” ifadesini kullanmaktadır.¹⁶¹

Namık Kemal’e fikrî muhtevayı ve şair hassasiyetini kazandıran¹⁶² ve şiir anlayışıyla kendisinden sonraki nesli de etkileyen Hersekli Arif Hikmet Bey, 1903 senesinde vefat ettiğinde divanı, eserleri ve Mecelle hakkındaki risalesi, ailesi tarafından -vasiyeti gereğince- İbnülemin’e verilmiştir.¹⁶³ Sultan Hamid döneminde bu eserlerin saklanması oldukça tehlikeli olması nedeniyle İbnülemin, Arif Hikmet Bey’in akrabası Süleyman Paşa ile görüşerek kitapları kimseye haber vermeden teslim alacaklarını söylemiştir. Ertesi gün kitapların verildiğinin tesadüfen görülmesi ve bir süre sonra da dönemin vekillerinden birinin Süleyman Paşa’dan kitapları istemesinin ardından İbnülemin, kardeşi ve babasıyla birlikte kısa sürede kitaplardan birer nüsha kopya etmiş, divan hariç asıl nüshalar Süleyman Paşa’ya

¹⁵⁷ “Encümen-i Şuarâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 180.

¹⁵⁸ Metin Kayahan Özgül, **Hersekli Ârif Hikmet**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 42-44.

¹⁵⁹ “Encümen-i Şuarâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 181.

¹⁶⁰ Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 184.

¹⁶¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Yay. Haz.: Abdullah Uçman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 242.

¹⁶² Metin Kayahan Özgül, **a.g.e.**, s. 39.

¹⁶³ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 953.

verilmiş ve Arif Hikmet Bey ile Namık Kemal'in mektupları ise ailesi tarafından yakılmıştır.¹⁶⁴

Arif Hikmet Bey'in eserlerini bir şekilde korumayı başaran İbnülemin, Meşrutiyet yıllarında Âsâr-ı Müfîde Kütüphanesi'nin kurulmasının ardından Arif Hikmet Bey'in divanının yayınlanmasını sağlamış ve hakkında bir monografi kaleme alarak yayınladığı eser, 1916'da yılında Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.¹⁶⁵ Bu eser, Hersekli Arif Hikmet Bey hakkındaki en temel kaynak olma özelliğini korumaktadır. "Ondan sonra yapılan bütün çalışmalar, başta Pakalın'ın *Sicilli Osmâni Zeyli*'ndeki 'Hersekli Arif Hikmet' maddesi olmak üzere hakkında yazılan tezler ve ansiklopedi maddeleri hep İbnülemin'in tekrarıdır."¹⁶⁶

Son dönem Osmanlı seçkinlerini yakından tanıyan İbnülemin, oldukça geç bir dönemde tanışabildiği Hersekli Arif Hikmet Bey'i yücelten pek çok ifade kullanmaktadır. "Ârif Hikmet Bey, bezm-i ülfetlerine şerefyâb-ı duhûl olduğum üdebâ ve hükemânın e'âzımındandır. O edibler, hâkimler içinde müşârünileyh ka'bında câmi'ül-fezâ'il bir merd-i kâmil görmediğimi i'tirâf ederim"¹⁶⁷ diyen İbnülemin, meslek hayatı boyunca doğruluktan ve adaletten hiç ayrılmamış bir kanun adamı olarak tanınan¹⁶⁸ ve memleketteki adaletsizliklerden dolayı kendisine sıkça dert yanan¹⁶⁹ Arif Hikmet Bey'in adil ve hakperest olmasını sürekli vurgulamakta ve "en büyük ibâdet, iltizâm-ı adâletdir" demektedir.¹⁷⁰ İbnülemin, Arif Hikmet Bey hakkında "tab'an hür olduğu için bir ferde baş eğmezdi. Lâimin levminden, zâlimin tasallutundan ihtiraz etmezdi. Herkesin -dilsizler gibi- birbirine işaretle anlattıkları korkunç maddeleri o alenen söylemekten sakınmazdı. 'Müslümanlık Hak yolunda kahramanlıktır' derdi." ifadesini kullanmaktadır.¹⁷¹

¹⁶⁴ Rıdvan Özdiç, **a.g.e.**, s. 41; Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 213-215.

¹⁶⁵ Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 259; Rıdvan Özdiç, **a.g.e.**, s. 157.

¹⁶⁶ Rıdvan Özdiç, **a.g.e.**, s. 3.

¹⁶⁷ Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 179-180.

¹⁶⁸ Metin Kayahan Özgül, **a.g.e.**, s. 3.

¹⁶⁹ Murat A. Karavelioğlu, "İbnülemin'in Divan Neşirleri", **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, İstanbul, 2010, s. 41.

¹⁷⁰ Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 201.

¹⁷¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 954.

Uzun yıllar hâkimlik yapan ve devletin işleyişine yakından tanıklık eden Arif Hikmet Bey, kaleme aldığı eserlerinde ve yazdığı şiirlerde devlet idaresi hakkında sert eleştirilerde bulunmaktadır. Arif Hikmet Bey, ülkeyi idare edenlerin ve memurların pek çoğunun rüşvet aldığını ve para peşinde koştuğunu söylemekte; yükselmenin ancak belli bir kişiye bağlanarak ve faziletli kişilerin üstüne basarak mümkün olduğunu dile getirmektedir. Arif Hikmet Bey'e göre "devlet, idaresi böyle kişilerin elinde olduğu için tâkatsız düşmektedir (...) yönetim bozulunca devletin gücü zayıflamakta, güçsüz devlet teb'asını ezmektedir."¹⁷² Maddiyata düşkün, makam peşinde koşan ve dalkavukluk eden kişileri sert bir dille tenkit eden Arif Hikmet Bey, kaleme aldığı manzumelerden birinde şöyle demektedir:

Sevâd-ı mâsivâ vicdânın etmiş hırsile telvis
Tama'kârân-ı mâl ü câhı hem-çün hunfesâ' buldum

Edânîye temelluk âriyet bir ömr için değmez
Bu sûretle ta'ayyüş fikrini pek nâ-becâ buldum"¹⁷³

Arif Hikmet Bey, gördüğü yanlışları eleştirmekle birlikte, eleştirilerine yer verdiği eserlerini yayınlamayı tercih etmemiştir. Bu çalışmalarını yalnızca yakın çevresindeki birkaç kişiyle paylaşan Arif Hikmet Bey, bunun sebebini soran İbnülemin'e, dönemin baskı ortamını hatırlatmış ve bir ihbar neticesinde başına iş açılabileceğini söyleyerek şöyle yanıt vermiştir:

"Bir gün eserlerini halkdan gizlemesinin sebebini sordum. Dedi ki: 'Halkın bir kısmı câsûsdur, deyyûsdur. Eserlerimi görürlerse gammazlık ederler. Fitne çıkarırlar. B.k yerler. Beyhûde yere başıma iş açarlar. (...) Bunlar acz ü cehillerini unutarak yazılarımı okumak istiyorlar. Ba'zen ma'al-mecbûriyye gösteriyorum. Birinci satırında hezeyâna başlıyorlar. İkinci satırında içine .şiyorlar. Ammâ efendim, edepsizlik ediyorlar. Ben, senin gibi okuyanlardan, anlayanlardan zevk duyarım. Sen okudukça kitâpları birlikde yazdığımıza kâni' oluyorum. Sen okudukça nazarımda eserlerimin kıymeti de artıyor."¹⁷⁴

¹⁷² Metin Kayahan Özgül, **a.g.e.**, s. 29-30.

¹⁷³ "Mâsivânın karalığı vicdânını hırsıla kirletmiş, mal ve makama haris olanları acımasız buldum / Geçici bir ömür için alçaklara dalkavukluk etmeye değmez. Böyle yaşama fikrini çok yersiz buldum." (Ayşe Dalyan, "Klasik Türk Edebiyatı'nda Yeni Bir Tip: Erdemli Aydın Tipi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 39, Bahar 2016, s. 317.)

¹⁷⁴ Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 194.

Arif Hikmet Bey'in şiirlerini paylaştığı az sayıdaki kişiden biri olan İbnülemin, kendisini konağında sık sık kabul eden Arif Hikmet Bey'in ileriki yıllarda kansere yakalanmasının ardından da sürekli yanında olmuş ve kendisiyle yakından ilgilenmiştir. Arif Hikmet Bey'in ölümünün ardından şairlerin ve dönemin önde gelen isimlerinin cenazeye katılacağını düşünen; fakat tabutun birkaç hamal tarafından taşındığını gören İbnülemin, bu durumu da şu sözlerle eleştirecektir:

“Tabut-ı Hikmet'i beş on askerin, birkaç hamalın, birkaç dostun düşünde görünce Hikmet'in vefâtından ziyâde hükûmetin de efrâdın da kadr-nâşinaslığına ağladım. (...) Hikmet -takdîr-i kemâl edilen- bir memleketde bulunsaydı cenâzesinde bütün hey'et-i hükûmet, bütün efrâd-ı millet isbât-ı vücûd ile iktisâb-ı mübâhât ederlerdi. Tabutu dört hamalın omzunda değil, e'âzım-ı kavmin başlarında götürülürdü. (...) Hikmet'in kadri, hayâtında da, memâtında da takdîr olunmadı. Zamânında nâziri mefkûd olan öyle bir ârif-i ma'rûfdan istifâde edilmedi. Bu hâl, tabi'î idi. Çünkü câhiller, düşmen-i hikmetdir. Câhiller arasında yetişen erbâb-ı hikmet, avâm-ı nâs derecesinde de mazhar-ı i'tibâr olamaz. Belki avâmdan ziyâde muhakkar ve menfûr olur. Vahşî kuşlar arasında kalan bülbülün, yabânî çiçekler arasında yetişen gülün ne kıymeti olur? Ben, bu hakîkati bilmiyormuşum gibi Hikmet hakkında revâ görülen hürmetsizlikden dolayı sokaklarda vâveylâ etdim. (...) Debdebe-i îrfânı memlekete sığmayan öyle bir cihân-ı fazîlet, makbere-i fazîlet olan memleketimizin bir köşesinde bir avuç toprağa sığdı, hattâ doldurmadı. Fakat içimizde erbâb-ı hiss ü idrâk varsa -vücûd-ı kıymetdârın zevâliyle- memleketimizin boş kaldığını takdir eder.”¹⁷⁵

Arif Hikmet Bey'in en yakınındaki isimlerden biri olan ve vefatının ardından hakkında bir eser kaleme alan İbnülemin'in, Âsâr-ı Müfîde Kütüphanesi bünyesinde yayınlanan önemli bir çalışması da *Leskofçalı Galib Bey Divanı ve Mukaddimesi*'dir. İbnülemin, Hersekli Arif Hikmet Bey gibi 19. yüzyıl Türk edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Leskofçalı Galib Bey hakkında senelerce uğraşarak bir monografi kaleme almış ve bu çalışmasını Leskofçalı Galib'in divanıyla birlikte yayınlamıştır.¹⁷⁶

Leskofçalı Galib, “Şehsüvar Paşa-zâde Üsküp Vâlî-i esbakı vüzerâdan İsmail Paşa” ile “Nişli Hâfız Paşa-zâde Mahmud Paşa”nın kızı Tûtî Hanım'ın çocuğu olarak H. 1245'te (1829-1830) bugün Sırbistan'ın sınırları içinde kalan Leskofça'da

¹⁷⁵ Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 210-211.

¹⁷⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, “Unutulan Adamlar”, **Her Ay**, Yıl: 1, Sayı: 3, 1937, s. 127.

doğmuştur. Yeni Türk şiirinin gerçek anlamdaki kurucularından olan Yahya Kemal Beyatlı'nın¹⁷⁷ da büyük amcası olan Leskofçalı Galib, 1846'da babasıyla birlikte İstanbul'a gelmiş, 1849'da Sadaret Mektûbî Kalemi'ne girmiştir. 1851'de Bosna Valisi Veliyüddin Paşa'nın divan kitâbetine, 1852'de Banyaluka kaymakamlığına tayin edilmiştir. Babasının Hakkâri-Van valiliği sırasında Van'da divan kâtipliği yapmış, Tuna valisi olan Mithat Paşa ile birlikte Tuna'ya giderek İdare Meclisi başkâtibi olmuş ve *Tuna* gazetesinde çalışmıştır. Cevdet Paşa'nın Halep valisi olmasıyla birlikte Halep mektupçuluğuna atanan ve bir süre Girit'te de divan kâtipliği yapan Galip Bey, içki iptilasından dolayı -henüz otuz yedi yaşında iken- 1867 senesinde vefat etmiştir.¹⁷⁸

Uzun yıllardan beri basılamayan Leskofçalı Galib Bey'in divanı, İbnülemin'in çabalarıyla ilk kez 1917 yılında yayınlanmış; eserin girişinde yer alan biyografiyle birlikte Leskofçalı Galib Bey hakkında önemli bir eser ortaya konmuştur. İbnülemin, bu yıllardaki araştırmaları sırasında Leskofçalı Galib isminin dikkatini çektiğini ve Namık Kemal ile birlikte Hersekli Arif Hikmet'in de "üstâd-ı muhterem" olarak gördüğü Leskofçalı Galib'in eserlerini incelemeye başladığını belirtmektedir. Arif Hikmet Bey'in "Mu'âsırîn-i şu'arâmızdan Leskofçalı İsmâ'il Paşazâde müteveffâ Galib Beyefendi ki gerek ben gerek Kemâl Bey kendisinden telemmüz ederek nev-heveslik zamânımızda her ikimizin de üstâdı idi" sözüne yer veren İbnülemin, Leskofçalı Galib Bey'in Namık Kemal ve Hersekli Arif Hikmet'in yanı sıra Ahmet Mithat Efendi'deki etkisinden de bahsetmekte; bununla birlikte esas olarak Namık Kemal üzerindeki etkisini ön plana çıkarmaktadır.¹⁷⁹

Divan şiirinin Tanzimat Dönemi'ndeki en önemli temsilcilerinden olan Leskofçalı Galib'in kullandığı "adalet", "zulüm", "umûmî ızdırap" gibi siyasi kavramlar, sosyal konularda yazdığı şiirleri, Namık Kemal'in öncülüğünü yaptığı şiir anlayışına zemin hazırlamış; *Hürriyet Kasidesi*'nde siyasi fikirlerini tam anlamıyla

¹⁷⁷ İnci Enginün, "Nâmık Kemâl (ö. 1888) ve Leskofçalı Gâlib (ö. 1867)", **Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan**, Cilt: 2, İstanbul, Ülke Yayınları, Ocak 2014, s. 743.

¹⁷⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 679-681, 1191.

¹⁷⁹ Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 163-166.

kompoze eden Namık Kemal’e ilham kaynağı olmuştur.¹⁸⁰ 19. yüzyıl divan şiirinin önemli bir ismi olmasının yanında yeni şiirin poetikasının doğuşunda da önemli bir rolü¹⁸¹ ve Namık Kemal’in sanatı ve şahsiyeti üzerinde büyük etkisi olan¹⁸² Leskofçalı Galib’in bazı mısraları, “vatan şairinin ilhamını ateşlemiştir.”¹⁸³ Tanpınar’ın “1855 ile 1863 yılları arasında edebiyatımızın bütün bir tarafı onun sesi ve bu sesin akisleriyle doludur” dediği Leskofçalı Galib, Namık Kemal üzerinde derin bir iz bırakmıştır.¹⁸⁴

Türk şiirinde “millet” kelimesini belirgin bir şekilde ilk kez Leskofçalı Galib’in kullandığını belirten İbnülemin, “Olup mecrûh peykân-ı kazâdan tâir-i devlet/Demâdem hûn akar çeşmim gibi şehbâl-i milletden”¹⁸⁵ beytine yer vermekte ve Leskofçalı Galib’in bu beytine rastladığında sokağa fırlayacak kadar heyecanlanan Namık Kemal’in, Kâni Paşazâde Rıfat Bey’e gönderdiği mektuptan bahsetmektedir.¹⁸⁶ Bu mektupta Namık Kemal şöyle demektedir: “Gâlib Beyefendinin yasdık üzerinde duran dîvânı gözüme iliştiğinden derhâl sarılıp açınca garîb hâldir ki ibtidâ-yı sahîfede ‘Olup mecrûh...’ beyti zuhûr eyledi. Kıraatinden hâsıl olan teessürümü nasıl târif edebileceğimi bilmem. Dünyada ne kadar âlâm ve ekdâr var ise cümlesi başıma üşüşüp bî-ihthiyar sokağa fırladım. Tavr u hareketimi gören mutlaka dîvâne zannederdi.”¹⁸⁷ Yeni Türk edebiyatında yazılmış bütün sosyal şiirlerin temelinde *Hürriyet Kasidesi*’nin olduğunu söyleyen Mehmet Kaplan, Namık Kemal’in, bu manzumesinin kıvılcımını Leskofçalı Gâlib’den aldığını belirtmekte ve şöyle demektedir: “Namık Kemal ve bu manzume ile edebiyatımızda yepyeni bir şey

¹⁸⁰ Ahmet Hamdi Yıldız, “Leskofçalı Galip: Hayatı, Dönemi, Sanatı, Divanı ve Metnin Bugünkü Türkçesi”, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2003, s. 4, 68, 72, 85.

¹⁸¹ M. Kayahan Özgül, **Leskofçalı Galib Bey**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2015, s. X.

¹⁸² Ömer Faruk Akün, “Namık Kemal”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 32, İstanbul, 2006, s. 364.

¹⁸³ İnci Enginün, a.g.y., s. 763-764.

¹⁸⁴ İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, “Hoşserler”, **Çınaraltı**, Sayı: 1, 9 Ağustos 1941, s. 10; Ahmet Hamdi Tanpınar, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Yay. Haz.: Abdullah Uçman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 241.

¹⁸⁵ “Devlet kuşu, kader oklarından yaralandı. Bu sebeple milletin kanadından gözüm gibi kan akmadadır.” (Hüsrev Hatemi, **Eriyen Mumlar: Portreler**, 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Mayıs 2019, s. 105.)

¹⁸⁶ Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 148, 149, 163, 166.

¹⁸⁷ Mehmet Kaplan, **Şiir Tahlilleri 1: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar**, 23. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Mayıs 2007, s. 42; Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 171.

başlıyor. Edebiyatçı ve edebiyat başka bir mânâ kazanıyor. Eski edebiyatın umumiyetle dalkavuk, iktidardakileri methetmekle övünen şairi yerine, iktidara karşı cephe alan, arkasını saraya değil, halka dayayan ihtilâl adamı geçiyor ve edebiyat artık, beyaz kâğıt üzerinde oynanan sâkin ve eğlenceli bir kelime oyunu olmaktan çıkarak, bir mizacın, bir fikrin, bir hayatın ifadesi oluyor (...) Onunla hem edebiyatımız, hem cemiyetimiz değişiyor.”¹⁸⁸ Hersekli Arif Hikmet ile Namık Kemal’in üstad olarak görmeleri nedeniyle Leskofçalı Galib’e özel ilgi duyan İbnülemin, Leskofçalı Galib’i irfan hayatımızda nadiren doğan bir güneşe benzetmektedir. İbnülemin’in ortaya koyduğu monografik çalışma da hâlen kaynak eser olma özelliğini korumakta ve Leskofçalı Galib hakkında günümüzde yapılan çalışmalarda da İbnülemin’in eseri temel alınmaktadır.¹⁸⁹

II. Meşrutiyet döneminde İbnülemin’in uzun uğraşları sonunda yayınlanan bir başka eser de *Şeyhülislâm Yahya Efendi Divanı ve Mukaddimesi*’dir. Üç asır geçmesine rağmen daha önce basılmamış olan ve nüshaları kütüphanelerde dağınık halde bulunan bu divan, Şeyhülislâm Yahya Efendi’nin hayatı ve şahsiyeti hakkında o zamana kadar yapılmış en kapsamlı çalışmayla birlikte 1916 yılında Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi yayını olarak Matbaa-i Âmire’de basılmıştır.¹⁹⁰ İbnülemin, Yahya Efendi’nin çağdaşı olmadığı için *Naima Tarihi*, *Fezleke* (Kâtip Çelebi), *Tezkiretü’ş-şuarâ* (Hasan Çelebi), *Gülşen-i Şuarâ* (Ahdî), *Riyâzü’ş-şuarâ* (Riyâzî), *Osmanlı Şairleri* (Muallim Naci) gibi eserlere müracaat ederek hazırladığı bu eserinde¹⁹¹ 17. asrın ünlü âlim ve şairi Yahya Efendi’nin yaşamını siyasi ve tarihsel arka plânıyla birlikte kaleme almıştır.

¹⁸⁸ Mehmet Kaplan, **a.g.e.**, s. 42-43.

¹⁸⁹ Leskofçalı Galib hakkındaki önemli çalışmalar için bkz. İnci Enginün, “Nâmık Kemâl (ö. 1888) ve Leskofçalı Gâlib (ö. 1867)”, **Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal’a Armağan**, Cilt: 2, İstanbul, Ülke Yayınları, Ocak 2014; Ahmet Hamdi Yıldız, “Leskofçalı Galip: Hayatı, Dönemi, Sanatı, Divanı ve Metnin Bugünkü Türkçesi”, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2003; M. Kayahan Özgül, **Leskofçalı Galib Bey**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2015.

¹⁹⁰ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 258; Yasin Şen, **a.g.e.**, s. 53. Eserde yer alan bazı gazeller Taşlıcalı Yahya Efendi’ye ait olduğu düşünülerek daha sonra yayınlanan *Yahyâ Divanı* adlı esere alınmamıştır. (Şeyhülislam Yahyâ, **Yahyâ Divanı**, Haz.: Rekin Ertem, Ankara, Akçağ Yayınları, 1995, s. XLVI.)

¹⁹¹ Murat A. Karavelioğlu, **a.g.m.**, s. 34-35.

Yahya Efendi, Şeyhülislâm Bayramzâde Zekeriya Efendi'nin oğlu olarak 1553 yılında İstanbul'da doğmuştur. Özel öğrenim görmesinin ardından Atik Ali Paşa, Haseki Sultan, Şehzâde ve Üsküdar'da Vâlîde Medresesi'nde müderrislik yapmış; Halep, Şam, Mısır, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılığına atanmış (1604) ve kısa bir süre Anadolu kazaskerliği görevini üstlenmiştir. 1605, 1610 ve 1617 yıllarında Rumeli kazaskerliğine tayin edilen Yahya Efendi, belli aralıklarla yürüttüğü bu görevinden 1619 yılında ayrılmıştır. 1622 ve 1625 yıllarında iki kez şeyhülislâmlığa atanan Yahya Efendi, 1632'ye kadar bu görevini sürdürmüş; siyasi çekişmelerden dolayı IV. Murad'ın isteğiyle bir süreliğine inzivaya çekilmiş, 1634'te tekrar şeyhülislâm olmuş ve vefatına kadar bu makamda kalmıştır. 1644'te vefat eden Yahya Efendi, Fatih'te Sultan Selim Camii yakınında babasının yaptırdığı medresenin haziresine defnedilmiştir.¹⁹²

Yahya Efendi'nin yaşamını kaleme alan ve divanının yayınlanmasını sağlayan İbnülemin, Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin ahlâkı, dürüstlüğü, adilliği ve makamından feragat etmek pahasına doğruluktan taviz vermemesine dair anekdotları merkeze alarak örnek bir devlet adamı portresi çizmektedir. İbnülemin'in yer verdiği bu anekdotlardan ilki Şeyhülislâm Yahya Efendi ile Sadrazam Derviş Paşa arasındaki bir anlaşmazlık hakkındadır. Bir kişinin katlini emreden Sadrazam Derviş Paşa'ya bunun sebebini soran Şeyhülislâm Yahya Efendi, Paşa'nın "O, senden sorulmaz" şeklindeki cevabıyla karşılaşmış, sadrazamın bu tavrı ve katlin de gerçekleşmesi nedeniyle görevinden istifa etmiştir. Yahya Efendi, olayı öğrenen ve bu istifanın nedenini soran Sultan I. Ahmet'e de şöyle cevap vermiştir: "Padişah, kazaskerleri istimâ'-i da'vâ, ihkâk-ı hak, mazlûmları sıyânet için nasb eyler. Îcâb-ı şer'î yok iken bugün bir adam katlolundu. Artık benim için icrâ-yı kazâyâ imkân kalmadığından terk-i mansıba mecbûr oldum." Bu olaydan kısa bir süre sonra -bir süredir bazı olumsuz yönleriyle de dikkat çeken- Sadrazam Derviş Paşa, padişahın emriyle idam edilmiştir. İbnülemin, eserinde bu olayı anlattıktan sonra Yahya Efendi'nin sadrazam karşısında sergilediği tavrı ve görevinden ayrılması hakkında

¹⁹² Bayram Ali Kaya, "Yahya Efendi, Zekeriyyâzade", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 43, İstanbul, 2013, s. 245; Atillâ Şentürk, "Yahya Efendi (Zekeriyyazade)", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Cilt: 2, 2. bs., İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Nisan 2008; s. 665.

“Rumeli kazaskeri iken Sadrâzam Dervîş Paşanın zulmünden dolayı terk-i mansıb eylemesi, salâbet ü adâletine bürhân-ı bâhirdir” diyerek Yahya Efendi’yi övmektedir.¹⁹³

İbnülemin’in ayrıntılarıyla yer verdiği olaylardan biri ise Şeyhülislâm Yahya Efendi ve Padişah IV. Murad arasında yaşanmıştır. *Nâimâ Tarihi*’ni kaynak gösteren İbnülemin, IV. Murad’ın, hakkında bazı ithamlarda bulunulan Mevlevî dergâhı postnîşini Ebu Bekir Çelebi’nin katledilmesini emrettiğinde bu idama engel olan kişinin de Şeyhülislâm Yahya Efendi olduğunu yazmaktadır. Ebu Bekir Çelebi’yi idamdan kurtarması ve Sadrazam Dervîş Paşa olayında haksız yere birinin katledilmesine engel olamadığı için görevden ayrılmasını örnek gösteren İbnülemin, Kâtib Çelebi ve Nâimâ’dan hareketle Osmanlı şeyhülislâmları arasında Yahya Efendi’nin çok önemli bir yere sahip olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁴

Şeyhülislâm Yahya Efendi, Leskofçalı Galib ve Hersekli Arif Hikmet mukaddimelerinin yanı sıra İbnülemin’in Meşrutiyet yıllarında yayınlanan bir diğer çalışması *Evkâf-ı Hümayun Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâlî*’dir. Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi’nin döneminde nezâretin tarihçesi ve nâzırların biyografilerinin yazılması amacıyla Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi İdare Meclisi üyesi olan İbnülemin’in başkanlığında bir encümen kurulmuştur. Encümende bulunmayı ilk başta kabul eden üyelerin daha sonra mazeret bildirmeleri nedeniyle nâzırların yaşam öykülerini İbnülemin tek başına kaleme almış; nezâretin tarihçesini ise Hüseyin Hüsameddin Efendi yazmış ve İbnülemin bu metni de gözden geçirerek tashih etmiştir. Herhangi bir maddi karşılık almadan ortaya konan bu eserler, Evkaf Nâzırı Hayri Efendi’nin istifasının ardından H. 1335 (1916/1917)’de basılmıştır.¹⁹⁵

¹⁹³ Yasin Şen, *a.g.e.*, s. 107-113.

¹⁹⁴ Yasin Şen, *a.g.e.*, s. 115-124. Osmanlı şeyhülislâmlarının biyografilerine, el yazılarına ve bazı fetva örneklerine yer verilen ve Ebul’ulâ Mardin’in Meşihat mektupçuluğu sırasında 1916 yılında yayınlanan *İlmiyye Sâlnâmesi*’nde de -İbnülemin’in tespitine benzer şekilde- Şeyhülislâm Yahya Efendi’nin Osmanlı ulemâsı arasında önemli bir sîmâ olduğu ve buna ek olarak Yahya Efendi’nin devlet ricaline birçok konuda nasihatte bulunduğu ifade edilmektedir. (*İlmiyye Sâlnâmesi: Meşihat-i Celîle-i İslâmiyye’nin Cerîde-i Resmîyesine Mülhakdır*, Yay. Haz.: Seyit Ali Kahrâman, Ahmed Nezih Gültekin, Cevdet Dadaş, İstanbul, İşaret Yayınları, Nisan, 1998, s. 364-365.)

¹⁹⁵ İbn’ül-emin Mahmut Kemal-Hüseyin Hüsameddin, “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri (I)”, Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi*, XV. Sayı, Ankara, 1982, s. 89; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul,

Eser, ilk nâzır Hacı Yusuf Efendi'den, nâzır vekili Musa Kâzım Efendi'ye, Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Recaizade Mahmud Ekrem, Mustafa Hayri Efendi gibi kırk sekiz nâzırın hâl tercümesini içermektedir.¹⁹⁶ *Evkâf-ı Hümâyün Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İbnülemin tarafından kaleme alınmakla birlikte, diğer metinlere kıyasla İbnülemin'in üslûbunu pek yansıtmayan bir eserdir. Yalnızca biyografik bilgiler içeren bu eserde İbnülemin'in önceki eserlerindeki gibi yorum ve değerlendirmelere pek fazla yer verilmemiştir.

İbnülemin, Meşrutiyet yıllarındaki eserlerini ve *Beyânü'l-Hak*'taki yazılarını kaleme alırken, Bâbîâli'deki görevine devam etmiş ve Mütareke döneminde de yeni görevler üstlenmiştir. Osmanlı'nın tasfiye edildiği son güne kadar Bâbîâli'de çalışan İbnülemin, bu yıllarda barış antlaşmasının esaslarını belirlemekle görevli komisyonda Sâdâret temsilcisi sıfatıyla yer almış, *Takvîm-i Vakayi*' gazetesini müdürlüğü ve Dîvân-ı Hümâyün beylikçiliği yapmıştır. Mütareke döneminde İbnülemin'in başından geçen en önemli olay ise evinin Fransız askerleri tarafından işgal edilmesi olacaktır.

2.7. Mütareke Yıllarındaki Görevleri ve Evinin İşgali

I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin ardından 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmış, 1 Kasım 1918'de İttihad ve Terakki'nin kendisini feshetmesinden sonra Enver, Talat ve Cemal Paşa ülkeyi terk etmişlerdir. Ahmed İzzet Paşa'nın istifasının ardından Ahmed Tevfik Paşa'nın sadrazamlığa tayin edildiği bu dönemde, barış antlaşmasında yer alması gereken hususları devletin

Maarif Matbaası, 1942, s. 2222; Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 159, 160, 221; M. Behçet Yazar, **Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1938, s. 195.

¹⁹⁶ İbn'ül-emin Mahmut Kemal-Hüseyin Hüsameddin, "Evkaf-ı Hümâyün Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri (III)", Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, **Vakıflar Dergisi**, XVII. Sayı, Ankara, 1983, s. 74; İbn'ül-emin Mahmut Kemal-Hüseyin Hüsameddin, "Evkaf-ı Hümâyün Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri (IV)", Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, **Vakıflar Dergisi**, XVIII. Sayı, Ankara, 1984, s. 55; İbn'ül-emin Mahmut Kemal-Hüseyin Hüsameddin, "Evkaf-ı Hümâyün Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri (V)", Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, **Vakıflar Dergisi**, XIX. Sayı, Ankara, 1985, s. 71, 78; Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 259.

hukuk ve menfaatlerine göre belirlemek üzere¹⁹⁷ 29 Aralık 1918’de “Sulh hazırlıkları” komisyonu kurulmuştur.¹⁹⁸ “O esnada Harbiye müsteşarlığında Millî Şefimiz Reisi cümhur İsmet İnönü bulunuyorlardı. Siyasî, askerî ve hukukî mülâhazalarından komisyonca pek çok istifade edilmişti” diyen İbnülemin de bu komisyona Sâdâret makamını temsilen katılmıştır.¹⁹⁹

Mütareke yıllarında Bâbîâlî’de çalışmaya devam eden İbnülemin’in bu döneme ait temel eleştirileri, sâdâreti döneminde Kuvâ-yı Milliye aleyhinde fetva yayınlanan Damad Ferid Paşa ve yönetimi hakkındadır. 10 Nisan 1920’de yayınlanan ve içinde “Kuvâ-yı Milliye” ifadesi geçmeyen; ancak Anadolu’daki hareketin kastedildiği bu fetvaların ilkinde Halife’nin emrine karşı çıkanların katledilmelerinin meşru ve farz olduğu; ikincisinde savaşıma gücü olanların Sultan Vahideddin’in etrafında toplanmalarının vacip görüldüğü, üçüncüsünde Halife’nin tarafını terk eden askerlerin ahirette azaba müstahak oldukları, dördüncüde bu harekete katılanların şeriatın belirlediği cezalara uğrayacakları belirtilmiştir.²⁰⁰ *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı eserinde bu fetvalara yer veren İbnülemin²⁰¹ Damad Ferid Paşa döneminde Dürrîzâde Abdullah Efendi’nin imzasıyla yayınlanan bu fetvaların yayınlanmasını şu sözlerle eleştirmektedir:

“Her gün bir acibe ibraz etmekden hâli olmayan Ferid Paşanın, mekâmı sadarete geldiği günden beri Anadoludaki harekâtı milliye aleyhine fetva istihsal edeceği ve hükûmetce bir beyanname neşr edileceği işidilmekte idi. 1920 [21 receb 1338] de ikisi de neşr olundu. (...) İttihadcıların Sultan Abdülhamid merhumun hal’ine ve Harbi Umumide cihâd ilânına dair istihsal ettikleri garib fetvalara nazire olan yukarıdaki fetvanın da -öbürleri gibi- şeriatı İslâmiyyeye hürmetsizlik olduğunu, hürmetkâr olanlar takdir ederler. Hele bu

¹⁹⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2224.

¹⁹⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt: 1, 7. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993, s. 120.

¹⁹⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2224. Şevket Süreyya Aydemir, İsmet İnönü’nün Harbiye Nezâreti müsteşarlığından daha önce ayrıldığını, bu komisyona “askeri müşâvir” olarak katıldığını belirtmektedir. (Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 120.)

²⁰⁰ Murat Bardakçı, “İşte, Dürrîzâde’nin Kuvâ-yı Milliye aleyhinde verdiği fetvaların asılları”, *Habertürk*, 19 Kasım 2017. Bu fetvaların ardından Rıfat Börekçi ile birlikte pek çok müftünün imzaladığı ve Anadolu’daki millî hareketi meşru sayan Ankara fetvası yayınlanmıştır.

²⁰¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XIII. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1952, s. 2054-2055.

def'aki fetva' mümkün olmayan bir şeyi istihsal için şeriatı vasıta ittihaz etmekdir ki elbette hürmetsizlikdir.”²⁰²

İbnülemin, Damad Ferid Paşa'yı birçok kez sadrazamlığa tayin eden Sultan Vahideddin'i de sert bir dille tenkit etmektedir. Hükümetin başına getirilecek kişilerin liyakat sahibi olması gerektiğini belirten İbnülemin, atamalarda liyakat yerine sadakati ön plana çıkaran Padişah'ın ehil olmayan kişileri önemli makamlara tayin etmesini şöyle eleştirmektedir:

“Malûm olduğu üzere kanunı esaside sadrı âzamın intihab ve tâyini, padişahın hakkı olduğu muharrerdir. Fekat bu hak ‘ben istersem şunu da getiririm, bunu da getiririm’ tarzında müstebiddane ve hod kâmane lâflar savurmağı mütezammin değildir. Hükümetin başına getirilecek zatın her dürlü meziyyeti haiz bir şahsı mümtaz olmasına dikkat etmek ülûlemin en mühim vazifesidir. Çünkü intihab ettiği zat, aklen, liyakaten ve ahlâkan şayanı i'timad ve makbuli ibad değilse devlete ve millete enva'i zarar iras edeceğinden maddî ve ma'nevî mes'uliyet, o zatdan ziyade ülûlemlere teveccüh eder. (...) Bazı hükm darlar ise bu hakikatden iğmaz ile -şahıslarına sadık ve hür dürlü âtîfete lâıyk zan ettikleri -na ehilleri, devlet ve millete teslit ve o suretle mesaibi güna gun tevliid ederler ve hayrhahane ihtarda bulunanlara bir takım müstebiddane ve hod endişane lâflarla mukabeleyi, hükm darlığın kudret ve azameti icabatından ad etmek hatayı fahişine düşerler.”²⁰³

İttihad ve Terakki'nin ardından iktidara gelen Hürriyet ve İtilâf Fırkası döneminde başta Said Halim Paşa olmak üzere Musa Kâzım Efendi, Meclis-i Âyân Reisi Rıfat Bey ve pek çok mebus tevkif edilip Bekir Ağa Bölüğü'ne nakledilmişler; İbnülemin ve kardeşi Ahmed Tevfik Bey, bir asırlık aile dostları olan Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa'yı Bekir Ağa Bölüğü'nde sık sık görmeye gitmişlerdir. Damad Ferid Paşa'nın sadrazam, İbnülemin'in Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi müdürü iken yapılan bu ziyaretler oldukça dikkat çekmiş ve Ferid Paşa'nın maiyetindeki bir bürokratin İttihatçıları ziyaret etmesi hoş karşılanmamıştır.²⁰⁴ İbnülemin'in “İttihatçıların akıl hocası” olduğu söylentisi de bu dönemde yayılmıştır. İbnülemin, bu iddiayı şu sözlerle reddetmektedir:

²⁰² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2054.

²⁰³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2053-2054.

²⁰⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, XII. Cild, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1951, s. 1909-1910; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2213.

“Benim, sadrî âzamlar ve müsteşarlar tarafından gördüğüm iltifat ve riayeti çekemeyen hâsîd, fasîd ve cahiller, damad Ferîd [Paşa]nın sadarete tayinini müteakiben -birbiri aleyhine ilkaat ve ifsadete germi verdikleri sırada- benim de İttihad ve Terakki sadrî âzamlarının ve müsteşarlarının ‘akıl hocası’ olduğumu ve işimin başında oturmayub daima onların nezdinde bulunduğumu söylemişler. Bu müfsidler, düşünmemişler ki ‘akıl hocası’ olan âdem, on üç buçuk sene az bir maaşla kalem müdiriyyetinde kalır mı, daha büyük memuriyetler yakalamaz mı?”²⁰⁵

Said Halim Paşa’yı birçok kez ziyaret etmesi ve “İttihatçı” olduğu söylentisinin giderek yayılmasıyla birlikte İbnülemin’in Mercan’daki evi, İzmir’in işgal edildiği 15 Mayıs 1919 tarihinde Fransız askerleri tarafından işgal edilmiştir. Konağın Fransız askerî kumandanlığı tarafından yirmi dört saat içinde boşaltılması istenmiş; fakat İzmir’in işgalini protesto eden dükkânların kapalı olması, arabaların işlememesi ve taşınacak yer bulunamaması nedeniyle İbnülemin ve ailesinin yarım asırdan beri ikamet ettiği konakta bulunan yazma eserlerin, gazete ve mecmua koleksiyonlarının, antika eşya ve önemli evrakların bir gün içinde nakledilmesi mümkün olmamıştır. Bunların bir kısmı konakta kalmış, taşınabilenler ise şiddetli yağmur sebebiyle zarar görmüştür. İbnülemin, evinin işgal edilmesini şu sözlerle anlatmaktadır:

“Umumî Harbdeki mağlûbiyet üzerine devlet ve milletin oğradığı musibet ve mütarekenin tahmil ettiği zillet, kalblerinde vatan ve millet aşkı taşıyanları canlarından bizar ettiği sıralarda bir Cuma sabahı birkaç Fransız zabiti ve neferi ile bizim askerî ve zabıta memurlarımızdan üç beş kimse kapumuza dayandılar. Fransız işgali askerî kumandanlığınca evimizin işgaline karar verildiğini, yirmi dört saat içinde tahliyesini tebliğ etdiler.

Sonradan öğrenildiğine göre Bekir ağa bölümünde mevkuf bulunan bir asırlık eviddamızdan Said Halim ve Abbas Halim [Paşalar]la diğer bazı ehîbbamızı sık sık ziyaretimiz, işgale sebep olmuş ve işgal içimizdeki müfsidler tarafından tertib olunarak Fransızlara buyurun denmiş.

Fransızlar verdikleri mühletin hitamında bizi cebren çıkardılar. Yarım asırdanberi ikamet olunan ve Süleyman Nazif merhumun, bir mekalede bahsettiği vechile bazı erbabı kemal tarafından ‘Dar’ül-kemâl’ namı verilen bir evin yirmi dört saatde tahliyesi nasıl mümkün olurdu?

Binlerce cild kitabı ihtiva eden dolablar ve raflar, bir oda dolusu eski ve yeni gazete ve mecmua kolleksiyonları, eşyayı nefise, antika mesmuat, elvahı bedia ve saireyi yirmi dört saatde değil, en müsaid zamanda bile üç dört günde taşımak, bahusus o gün İzmirî Yunanlılar istilâ etdiklerinden -alâmeti matem

²⁰⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, a.g.e., s. 2212.

olarak- İslâm dükkânları mesdud, arabalar işlemekden memnu, mesken bulmak muhal ve şiddetle yağmur yağmakda iken nereye ve nasıl nakledilebilirdi?

Küçük kardeşim Mehmed Selim, zatüccenbden muztarib olarak dehşetli bir ameliye geçirmişdi, henüz yatakda idi. Fransız ceneral ve zabitlerini bulub derd anlatmak için sefarethaneye, kışlalara bir taraftan da sığınacak bir ev bulmak için her tarafa baş vurarak cismen ve ruhan perişan olduk.

Evde oturacak olan Fransız kaymekamı, eşyanın kaldırılmasını, yahud evde bırakılıb dolab ve sandıkların kilidlenmesini söylediğinden gazete ve mecmua kolleksiyonlariyle iki büyük anbar dolusu yazma ve basma cildsiz kitab ve risale, kadîm ve mühim evrak, büyük ve zarif kitab dolabları, masalar ve bir çok eşya evde bırakılıb kilidlendi ve zabitler tarafından defterleri yapıldı.

Kitab, levhalar ve ayinelerin bir kısmı -bin zahmetle tedarük olunan- arabalarla evkaf müzesinde boş bir mahzene ve ev eşyasının kabil olanları Babı âli civarında bir eve naklolundu. Şiddetle yağın yağmurdan bunların ne hale geldiğini söylemeğe lüzum yokdur.”²⁰⁶

Konakta bırakılmak zorunda kalan eşya ve eserler, Fransız askerleri tarafından yağmalanmış, Fransızların ardından konağa yerleşen İngilizler de kalan eşyaları satmışlar veya ülkelerine götürmüşlerdir. Fransız ve İngilizlerin yanı sıra Afrikalı askerlerin, Rus mültecilerin ve Rumların kaldığı bu konak, Galatasaray Lisesi Müdürü Salih Arif Bey’in ve lisedeki Fransız hocaların çabalarıyla bir buçuk senenin ardından tahliye edilmiştir.²⁰⁷ Bu işgal süresince eşyalar talan edilmiş, pencere kafesleri, oda kapıları satılmış, yazma eser sayfaları ve mühim evraklar tuvaletlerde kullanılmış ve ev neredeyse dört duvardan ibaret bir hâlde teslim edilmiştir:

“Fransız askerleri -amirlerine emanet edilen- âsâr ve eşyamızı yağma etdikleri gibi bir müddet sonra onlar çıkub yerlerine gelen İngiliz askerleri de âsâr ve eşyanın bakiyesini -mali mevrusları gibi- aldılar, satdılar ve memleketlerine götürdüler. Müahharan yine Fransızlar geldiler. ‘Maison Jaune’ [sarı ev] namını verdikleri evimizi istedikleri gibi kullandılar. Afrikadaki müstemlekât ehalisinden askerler ve yamyamlar, Bolşeviklerden kaçan Rus mültecileri ve civar köylerden savuşan Rumlarla her nevi hayvanları sokuldu. Bu kadar haşerenin evi ve eşyayı ne hale koyacaklarını izaha hacet var mı?

(...)

Bir buçuk sene meskenimizden mehcür ve mamelekimizden mahrum olduk. Tahliye için hükûmetce mükerreren teşebbüs edildi, faidesi görülmedi. Nihayet Galatasaray lisesi müdiri Salih Arif [Bey] merhum -lisedeki Fransız muallimler vesatatile- evi tahliye etdirdi. Bizi dilşad etdi. Allah da onun ruhunu şad etsün.

²⁰⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2213-2214.

²⁰⁷ Hüseyin Vassaf, **a.g.e.**, s. 136.

Evimiz, dört divardan ibaret denilebilecek bir halde harab ve içi temamiyle boş olarak bize teslim edildi. Yazma kitab sahifelerinin ve bazı mühim evrakın nerede kullanıldığını söylemekden haya ederim.

Garb medeniyetinin ne demek olduğunu zaten bilirdik, bu defa daha iyi öğrendik.”²⁰⁸

İşgal altındaki İstanbul’da en acı tecrübelerden birini yaşayan İbnülemin, bu olayla birlikte sahip olduğu eserlerin, evrakların ve gazete koleksiyonlarının önemli bir kısmını kaybetmiş; İstanbul’un önemli konakları, yalıları ve mezarlıkları hakkında çok uzun süre uğraşarak hazırladığı eseri de yağmalanan kitaplar arasında kalmıştır.²⁰⁹ Bunun yanı sıra ileride yazmayı planladığı eserlerin müsveddeleri de bu işgalle birlikte yok olmuştur. 15 Mayıs 1919 tarihinden itibaren bir buçuk yıl süresince evi işgale uğrayan İbnülemin, 1920 yılının Aralık ayında gördüğü bir rüyasını defterine şöyle kaydedecektir:

“Yine o gece galiba bir daire-i resmîyede bir masanın başında oturuyordum. Sivil olarak Mustafa Kemal Paşa gelip umûr-ı devlete dair birçok şey görüştük. Çıkarken galiba ‘Ben de sizinle gelip hizmet edeceğim’ demişim ki kapıdan tekrar dönüp ‘Zahmet etmeyiniz, siz burada devlet ve millete hizmet edersiniz’ diyor ve memnuniyet ile tebessüm ediyordu. Giderken ‘Yine ziyaretinize gelirim’ dedi. Ben de galiba ‘Minnettar olurum’ dedim.”²¹⁰

Tecrübeli bir Bâbîâlî bürokratı olmakla birlikte Ankara’da herhangi bir görev üstlenmeyen; buna karşılık *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*’da Dürrîzâde Abdullah Efendi’nin Kuvâ-yı Milliye aleyhindeki fetvasını ve Damad Ferid Paşa hükümetinin Millî Mücadele karşıtı tavrını eleştiren İbnülemin’in bu yıllarda Mustafa Kemal Paşa’nın önderlik ettiği Millî Mücadele hareketinin de fikren yanında olduğu anlaşılmaktadır.²¹¹ İstanbul’un yanı sıra kendi evinin de düşman askerlerince işgal edilmesinden olağanüstü derecede etkilenen İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri* ve *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı eserlerinde ve Cumhuriyet dönemi basınında yer alan yazılarında da defalarca bu işgalden bahsedecektir.

²⁰⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2215.

²⁰⁹ İbnül Emin Mahmud Kemal, “İki suale cevap”, **Çınaraltı**, Sayı: 50, 1942, s. 7.

²¹⁰ İbrahim Öztürkçü, **İbnülemin’in Rüyaları**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2018, s. 82.

²¹¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, XIII. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1952, s. 2054.

Savaşla birlikte yaşanan toprak kayıplarının ardından Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemî'nin lağvedilmesinin gündeme gelmesi nedeniyle İbnülemin, Bâbîâlî Müdevvenât-ı Kanûniyye Kalemî müdürlüğüne ve kısa bir süre sonra da *Takvîm-i Vakayî* gazetesi müdürlüğüne atanmıştır. 1 Ağustos 1922 tarihinde ise dîvânda alınan kararların tutanaklarını ve anlaşma metinlerini düzenlemekle görevli Dîvân-ı Hümayun beylikçiliğine atanan İbnülemin'in Bâbîâlî'deki vazifesi, saltanatın kaldırılmasının ardından Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi *Takvîm-i Vakayî*'nin son kez yayınlanmasıyla birlikte 7 Kasım 1922'de sona ermiş ve kendisine mâzûliyet maaşı bağlanmıştır.²¹²

Sultan Hamid döneminde ve Meşrutiyet yıllarında pek çok görev üstlenen İbnülemin'in Bâbîâlî'deki vazifesi otuz üç yılın ardından son bulmuş; bu dönemde basında yer alan yazılarının yanı sıra birçok eser ortaya koyan İbnülemin, önemli bir Osmanlı entelektüeli olarak Cumhuriyet'e devrolan kuşağın içinde yer almıştır. Cumhuriyet döneminde yayınlanan *Son Asır Türk Şairleri*, *Son Hattatlar* ve *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları* gibi eserleriyle İbnülemin, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yıllarında öne çıkan birçok ismin biyografisini yazacak ve bu eserlerinin yanı sıra, Mustafa Reşit Paşa'nın ardından sadrazam olan Âli Paşa'dan başlayarak son dönem Osmanlı sadrazamlarının ele alındığı; devleti idare edenlerin yönetim anlayışlarının, diplomasi alanındaki başarı ve başarısızlıklarının ve devletin işleyişindeki aksaklıkların konu edildiği *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'ı kaleme alacaktır. Ortaya koyduğu biyografiler aracılığıyla toplumu ve devleti ilgilendiren kritik meseleler hakkında önemli tespitler yapan İbnülemin, yaşamının büyük bir kısmını geçirdiği Osmanlı devrini konu alan eserleriyle Cumhuriyet döneminde derin bir iz bırakacaktır.

²¹² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2216-2218.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİNDE

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL

3.1. Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki Görevleri

19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar pek çok eser kaleme alan İbnülemin'in en verimli dönemi şüphesiz ki Cumhuriyet dönemidir. İbnülemin, başta *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* olmak üzere *Son Asır Türk Şairleri*, *Son Hattatlar* ve *Hoş Sada'yı* Cumhuriyet devrinde yazmış ve bu eserler 1930'lu yıllardan 1950'li yılların sonlarına dek belli aralıklarla yayınlanmıştır. Çağdaş literatürde Cumhuriyet döneminin muhalif isimlerinden birisi olarak gösterilse ve ele alınsa da eserlerinin uzun yıllar boyunca Maarif Vekâleti tarafından basılması ve yeni dönemde bazı önemli görevlerde bulunması sebebiyle İbnülemin'in Cumhuriyet'in ilk yıllarında belirgin bir muhalif kimlikle ön plânda olduğundan söz etmek mümkün değildir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Vesâik-i Tarihiye Tasnif Heyeti başkanlığı, 1930'lu yılların ortalarına kadar Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nin müdürlüğünü yapan, bu görevlerinin yanı sıra *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanan yazıları ve ortaya koyduğu eserleriyle yeni dönemde tanınan İbnülemin'in "Cumhuriyet devrinin budadığı, biçimsizleştirdiği" şeyleri ihya ettiği, maziye can verdiği, söylediği her şeyin aynı zamanda Cumhuriyet'in tenkidi olduğu ifade edilmekte; devrin getirdiği her şeye muâriz olduğu ve sistemin içinde kalır gibi görünerek isyanını dile getirdiği ifade edilmektedir.¹ Buna karşılık, Cumhuriyet'in erken yıllarına ait metinler ile basında yer alan yazılarda muhalif bir İbnülemin portresiyle karşılaşmak mümkün olmadığı gibi, İbnülemin'in erken Cumhuriyet

¹ Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü", Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlî'l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 25,47; Fatih M. Şeker, **Modernleşme Devrinde İlmiye: Cevdet Paşa - İbnülemin Örneği**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011, s. 49.

döneminde yayınlanan eserlerinde yeni dönem hakkında yapılan bazı eleştirilere tesadüf edilse de bu metinlerde Cumhuriyet döneminden çok Osmanlı dönemiyle hesaplaşıldığı görülmektedir.

Osmanlı merkez bürokrasisinde otuz yıldan fazla görev alarak devletin işleyişine yakından tanık olan İbnülemin'in Cumhuriyet döneminde yayınlanan eserlerinde Osmanlı devri birçok açıdan tenkit edilmektedir. Bunun en önemli örneği, İbnülemin'in başyapıtı olarak nitelendirilebilecek olan ve içinde devlet yönetiminde yapılan hatalarla ilgili kritik eleştiriler bulunan *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'dır. Cumhuriyet devrinde yayınlanan *Son Asır Türk Şairleri*'nde de 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ve 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki pek çok toplumsal ve siyasi probleme değinilmekte ve eleştiriler yapılmaktadır. Dolayısıyla bu iki temel eserin Osmanlı devrini veya bu devrin önemli isimlerini bütünüyle yüceltmek ve buradan yola çıkarak Cumhuriyet dönemini tenkit etmek gibi bir amacı olduğunu söylemek doğru değildir.

Bununla birlikte İbnülemin'in Cumhuriyet döneminde kaleme aldığı eserler çağdaş literatürde Cumhuriyet dönemi eleştirisi olarak yorumlanmaya başlanmış ve İbnülemin Cumhuriyet döneminin muhalif isimlerinden birisi olarak tanıtılmıştır. Tam bu noktada İbnülemin'in yeni dönemin önde gelen bazı isimleri tarafından itibar görmesinin ve eserlerinin yaklaşık çeyrek asır süresince devlet imkânlarıyla basılmasının göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Oysa ki İbnülemin, uzun yıllara dayanan devlet terbiyesi ve sahip olduğu refleks ile Cumhuriyet idaresini Osmanlı'nın devamı olarak görerek yeni dönemde görev üstlenmekten çekinmemiş; eserlerinde ise Cumhuriyet döneminin belli uygulamaları hakkında sınırlı düzeyde ve dikkatli bir üslûpla eleştirilerde bulunmuştur. Cumhuriyet döneminde açıktan bir muhalif hareket içinde bulunmayan İbnülemin, sahip olduğu saygın konumu kaybetmemeye özen göstermiştir. Bu bağlamda *Son Asır Türk Şairleri*'nin 1942 yılında basılan on ikinci cüzündeki şu sözler son derece dikkat çekicidir:

“Her kesce malûmdur ki, ben, babam ve kardeşlerim, hiçbir zaman bir merdi mukbile, bir cemiyete, bir fırkaya intisab etmedik. Her devirde hürriyeti vicdaniye ve istikameti fikriyemizi muhafaza ederek resmî vazifemizi kemali iffet ve namus ile ifa ve her ferde karşı samimi muamele etdik. Bu suretle her hükûmetin, her cemiyetin, her sınıf halkın emniyet ve itimadını ve hasbî hürmetini kazandık.”²

Tecrübeli bir Osmanlı bürokratı olan ve Cumhuriyet döneminde de saygın bir konuma sahip olmaya özen gösteren İbnülemin, Cumhuriyet yıllarında bazı önemli görevlerde bulunmuştur. 7 Kasım 1922’de Bâbîâli’deki memuriyeti son bulan İbnülemin, kendisine cüzi bir mâzûliyet maaşı bağlanması nedeniyle maddi sıkıntı çekmeye başlamış, kısa bir süre sonra (3 Mayıs 1923) kardeşi Ahmed Tevfik Bey’i kaybetmesinin ardından inzivaya çekilmiştir. Bu durumdan dolayı üzüntü duyan yakın arkadaşları İbnülemin’e resmî bir vazife verilmesi için çaba göstermişler ve Halil Nihat Bey’in uğraşları sonucunda İbnülemin’in Düyûn-ı Umûmiye İdaresi’nde bir memuriyete atanması sağlanmıştır.³

Uzun yıllar boyunca Düyûn-ı Umûmiye’de çalışmasının yanı sıra Osmanlı borçları meselesinin çözümü için Paris’te bulunan ve 1927-1946 yılları arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde milletvekilliği yapan Halil Nihat Boztepe (1880-1949), son devir Türk edebiyatında da hicivleriyle, bilhassa dil devrimini, inkılâpların çeşitli yönlerini ve adalet mekanizmasındaki aksaklıkları eleştirdiği *Ağaç Kasidesi* ile tanınan ilgi çekici bir şahsiyettir.⁴ Hüseyin Vassaf hakkında yazdığı bir şiirde kendisini “dergâh-ı İbnül’emin müntesibi”⁵ olarak tanıtan Halil Nihat Boztepe, İbnülemin’in Cumhuriyet yıllarında sık sık görüştüğü kişilerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. “İnkılâbı müteakiben bütün memurlarla beraber açıkda kaldığım esnada -hiçbir talebde bulunmadığım halde- Düyun-ı umumiye idaresinde bir hizmeti kabul

² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2213.

³ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 251.

⁴ Halil Nihad Boztepe, **Ağaç Kasidesi**, Ankara, Arbas Yayınları, 1947; Mustafa Uzun, “Halil Nihat Boztepe”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s. 323.

⁵ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2433.

etmem için beni iknaa çalışmışdı”⁶ diyen İbnülemin, o sıralarda Düyûn-ı Umûmiye Komiserlik Kalemi Müdiriyeti’nde bulunan Halil Nihat Boztepe’nin ısrarıyla 22 Eylül 1923 tarihinde çalışmaya başlamıştır.⁷

Düyûn-ı Umûmiye’nin a’sâr şubesine tayin edilen İbnülemin, idarenin baş direktörü Mösyö Grase, a’sâr şubesi müdürü Kâmil Bey ve diğer memurlar tarafından hürmet görmüş ve Bâbîâlî’deki görevlerinden sonra “tenzil-i rütbe” gibi görülebilecek bu durumdan dolayı rahatsızlık duymamıştır.⁸ Kâmil Bey hakkında “hâl-i hâzırda maiyetinde ücretli bir memur olduğumu bana hissettirmedi. Sekiz aya yakın olan müddet-i memûriyyetimde beni bir gün nezdine çağırmadı. Bilâkis, kendi yanıma gelerek beni âmir, kendini memur sûretinde gösterdi. Beni bir fâzıl-ı kâmil, kendini bir tilmîz-i câhil hükmünde tuttu. Her sözümü itinâ ile dinledi. Benden pekçok müstefid olduğundan bahs ile dâimâ teşekkür etti”⁹ diyen İbnülemin, kendisine yazı yazdırmaktan sakınan Kâmil Bey’e bu şekilde maaş almaktan dolayı üzüldüğünü söylediğinde Kâmil Bey, “emsâliniz dünyanın parasını alıp bir iş görmedikleri sırada siz az para ile hükûmete çok hizmet ettiniz. Burası da hazine-i hükûmettir. Vaktiyle alamadığınız hakkınızın bir kısm-ı kalîlini buradan alıyorsunuz” demiştir.¹⁰ Buradaki boş vakitlerinde Cenab Şahabeddin, Abdülhak Hâmid Tarhan, Fazıl Ahmed Aykaç, Süleyman Nazif, Ahmet Haşim, Hüseyin Dâniş Pedram gibi isimlerle sık sık bir araya gelerek ilmî ve edebî sohbetlerde bulunan İbnülemin, Düyûn-ı Umûmiye bütçesinde kısıtlama yapılmasının ardından yaklaşık sekiz ay görev aldığı bu kurumdan 15 Mayıs 1924 tarihinde ayrılmıştır.¹¹

⁶ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1648.

⁷ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 251; İbnülemin Mahmut Kemal, “Ahmet Haşime Dair”, **Yeni Türk Mecmuası**, Sayı: 10, İstanbul, Devlet Matbaası, Temmuz 1933, s. 848.

⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2219; İbnülemin Mahmut Kemal, “Ahmet Haşime Dair”, **Yeni Türk Mecmuası**, Sayı: 10, İstanbul, Devlet Matbaası, Temmuz 1933, s. 848.

⁹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1135.

¹⁰ Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlû’l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 213.

¹¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2219; İbnülemin Mahmut Kemal, “Ahmet Haşime Dair”, **Yeni Türk Mecmuası**, Sayı: 10, İstanbul, Devlet Matbaası, Temmuz 1933, s. 848; Mehmet Zeki Pakalın, **Tarihe Malolmuş Fıkralar, Nükte**ler, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1946, s. 232; Hüseyin Vassaf, a.g.e., s. 214.

Düÿûn-ı Umûmiye'den ayrıldıktan sonra, Maarif Vekâleti Müsteşarı olarak görev yapan Fuad Köprülü'nün teklifiyle Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti'nin başkanlığına atanan İbnülemin, Yıldız evrakının ardından bir kez daha Osmanlı arşivini tetkik etme imkânı bulmuştur. Osmanlı arşivini tasnif etmekle görevli olan Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti, Meşrutiyet yıllarında oluşturulmuş ve Cumhuriyet döneminde de Maarif Vekâleti'ne bağlı olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Daha önce Ali Emîrî Efendi ve tetkik memuru Musa Efendi'nin başkanlığını yaptığı bu heyete 24 Mayıs 1924 tarihinde atanan ve üç yıl boyunca başkanlığını yürüten İbnülemin, önceki döneme kıyasla daha sistematik bir çalışma yürütmüş ve padişahlara göre yapılan tasnif yerine müesseseleri esas alan ve kronolojiye uygun olan bir düzenlemeyle kırk yedi binden fazla evrakın tasnif edilmesini sağlamıştır.¹² Maarif Vekâleti'ne bağlı olan Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti, 1927 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi bünyesine dâhil edilmiş, kısa bir süre sonra da tüm evrâkın Başvekâlet Hazîne-i Evrak Dairesi'ne (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) devredilmesinin ardından heyet lağvedilmiş ve İbnülemin'in buradaki görevi 30 Nisan 1927 tarihinde sona ermiştir.¹³

İbnülemin'in Cumhuriyet'in ilk yıllarında görev aldığı bir başka kurum ise ileride Türk Tarih Encümeni adını alacak olan Târîh-i Osmâni Encümeni'dir. II. Meşrutiyet döneminde halka millî şuur aşılması ve bu amaç doğrultusunda imparatorluğun farklı unsurlarını bir araya getirebilmek için tarih öğretiminin önemi üzerinde durulmuştur. Bu düşünceye uygun olarak Osmanlı tarihinin yeniden yazılması gündeme gelmiş ve ilk olarak Târîh-i Osmâni Heyeti, ardından da 27 Kasım 1909 tarihinde Târîh-i Osmâni Encümeni kurulmuştur. Vak'a-nüvîs Abdurrahman Şeref Efendi'nin başkanlığında toplanan encümende Ahmet Mithat Efendi, Süleyman Nazif, Ahmet Refik Altınay, Ali Emîrî Efendi, Necip Asım

¹² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2219; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 251; Sinan Çuluk, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki İbnülemin Tasnifi'nin Özellikleri", **Arşiv Dünyası**, Sayı: 10, Ekim 2007, s. 96-97.

¹³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 852; Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi**, II. Cilt, Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2006, s. 949; Yılmaz Öztuna, **Türk Tarihinden Portreler**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010, s. 262.

Yazıksız, Halil Ethem Eldem gibi isimler görev almış; İbnülemin ise kurulmasından uzun yıllar sonra 20 Kasım 1923 tarihinde encümen üyeliğine seçilmiştir.¹⁴

Osmanlı devrinde Sadâret makamına bağlı olan Târîh-i Osmânî Encümeni, Cumhuriyet döneminde Türk Tarih Encümeni adını almıştır. Bu yıllarda Türk Tarih Encümeni üyelerinin çabalarıyla pek çok önemli kaynak eser yayınlanmış, Ahmet Refik'in *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı 961-1000* adlı eseri Almanca'ya, *Memâlik-i Osmâniyye'de Demirbaş Şarl* ve *Memâlik-i Osmâniyye'de Kral Rakoczi ve Tevâbii 1109-1154* adlı eserleri İsveççe ve Macarca'ya çevrilmiş ve bu eserler İsveç Bilimler Akademisi tarafından ödüllendirilmiştir.¹⁵ 1925 yılında Viyana Kütüphanesi'nden getirtilen *Menâkıb-ı Hünerverân* isimli eserin tetkik, tashih ve yazarı hakkında monografi eklenerek yayınlanması görevi de encümenin başkanı Abdurrahman Şeref Efendi tarafından İbnülemin'e tebliğ edilmiştir. Gelibolulu Mustafa Âli Efendi'nin hat, tezhip, katı' ve nakış sanatlarını konu edindiği bu eser, İbnülemin'in kaleme aldığı monografiyle birlikte 1926 yılında yayınlanmıştır.¹⁶

İcra Vekilleri Heyeti'nin 1927 yılında aldığı bir kararla Türk Tarih Encümeni'nin Darülfünun'a bağlanması ve başkanlığına Edebiyat Fakültesi Reisi Fuad Köprülü'nün getirilmesinin ardından İbnülemin de encümen üyeliğine oybirliğiyle yeniden seçilmiştir. İlk sayısı 14 Nisan 1910'da çıkan *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası* da *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* adıyla üç yıl boyunca yayınlanmış ve kısa bir süre sonra gerçekleşen Harf Devrimi'nin ardından "yeni seri" adı altında çıkmaya devam etmiştir. 1920'li yıllarında sonlarında İbnülemin, bu mecmuada da birden çok yazı kaleme almıştır. Bu yazılara ek olarak Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı çalışmasını tashih etmiş ve

¹⁴ Abdülkadir Özcan, "Târîh-i Osmânî Encümeni", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 40, İstanbul, 2011, s. 83-84; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2221; Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü", Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlî'l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 19.

¹⁵ Abdülkadir Özcan, a.g.y., s. 85.

¹⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 7; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2221.

yazar hakkında ortaya koyduğu monografiyle birlikte 1928 yılında yayınlamıştır.¹⁷ İbnülemin'in Türk Tarih Encümeni'nde görev aldığı dönemde yayınlanmaya başlayan en önemli eseri ise *Kemâlû's-Şuarâ* olacaktır. Darülfünun'da Türkoloji'yi kuran kişi olarak kabul edilen ve Cumhuriyet döneminde Erzurum milletvekili olarak görev alan Necip Asım Yazıksız ve diğer encümen üyelerinin ısrarıyla İbnülemin'in bu eseri yayınlanmaya başlanacak ve *Son Asır Türk Şairleri* ismiyle Cumhuriyet dönemi boyunca belli aralıklarla yayınlanmaya devam edecektir.¹⁸

Türk Tarih Encümeni'ndeki görevi süresince pek çok yazı kaleme alması, Gelibolulu Mustafa Âli ve Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi'nin *Menâkıb-ı Hünerverân* ve *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserlerini yayına hazırlaması ve özellikle *Son Asır Türk Şairleri*'ni bu yıllarda yazması sebebiyle erken Cumhuriyet dönemi, İbnülemin'in en verimli olduğu dönemlerden birisi olarak karşımıza çıkacaktır.

3.2. Türk Tarih Encümeni Mecmuası'ndaki Yazıları ve Hat Sanatına Dair Çalışmaları

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk Tarih Encümeni üyesi olarak görev yapan İbnülemin, bu yıllarda birçok eser ve yazı kaleme almış; bu yazıların pek çoğu *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanmıştır. İbnülemin, bu yazılarının yanı sıra, encümendeki görevi süresince yeni eserler de ortaya koymuştur. Birbirinden farklı konulardaki bu eserlerin önemli bir kısmı hat sanatıyla ilgilidir.

Türk sanat tarihinin en dikkat çekici alanlarından birisi olan hat, İbnülemin'in erken dönemden itibaren ilgilendiği sanat dallarının başında gelmektedir. Aynı zamanda bir hattat olan ve 1950'li yıllarda yazdığı *Son Hattatlar* kitabıyla bu alandaki literatüre önemli bir katkıda bulunan İbnülemin, Cumhuriyet'in ilk

¹⁷ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cumbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 671; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2221.

¹⁸ Abdullah Uçman, "Necip Âsım Yazıksız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul, 2006, s. 493; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2222.

yıllarında da hat sanatı literatüründeki iki kritik eserin yeniden yayınlanmasını sağlamış ve bu eserleri tanıtan monografiler kaleme almıştır. Bunların ilki, Gelibolulu Mustafa Âli Efendi'nin *Menâkıb-ı Hünerverân* adlı eseri hakkında yazdığı monografidir.

Menâkıb-ı Hünerverân, belli başlı hattatların yaşam öykülerine yer verilen ve hattatlar tezkiresi olarak nitelendirilebilecek ilk eserdir. 16. yüzyıldan itibaren *Tuhfe-i Hattâtîn* (Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi), *Tezkiretü'l-Hattâtîn* (Mehmed Şem'i Efendi), *Hat ve Hattâtîn* (İranlı Habib Efendi), *Mir'at-ı Hattâtîn* (Süleyman Efendi) gibi eserler ortaya konmuş ve bu geleneği *Son Hattatlar* adlı çalışmasıyla devam ettiren İbnülemin, bu alandaki ilk eser olan *Menâkıb-ı Hünerverân*'ın 1920'li yıllarda yeniden yayınlanmasını sağlamıştır.¹⁹

Şair, tarihçi ve hattat Gelibolulu Mustafa Âli Efendi'nin (1541-1599) Bağdat Hazinesi defterdarlığı sırasında 1587 yılında yazdığı ve bugüne “hüner sahiplerinin hayat hikâyeleri” diye çevirebileceğimiz *Menâkıb-ı Hünerverân*, hattatların, müzehhiplerin, nakkaşların ve mücellitlerin yaşamlarından söz eden oldukça kapsamlı bir eserdir.²⁰ Hat sanatının tarihini inceleyen klasik kaynakların en önemlilerinden biri olan bu eser, Türk Tarih Encümeni tarafından Viyana'dan getirtilmiş; encümen üyelerinden biri olan İbnülemin'den eserin incelenerek tashih edilmesi ve Gelibolulu Mustafa Âli Efendi'nin hayatı ve eserlerine dair kapsamlı bir giriş yazısı yazması istenmiştir.²¹ İlk başta bu teklifi kabul etmeyen İbnülemin, encümen üyelerinin ısrarını geri çevirmeyerek eser üzerinde çalışmaya başlamıştır.²²

¹⁹ Müjgan Cunbur, “Önsöz”, Gelibolulu Mustafa Âli, **Menakıb-ı Hünerveran: Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları**, Haz.: Müjgan Cunbur, 2. bs., İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2012, s. 13-14.

²⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 7-8; Müjgan Cunbur, a.g.y., s. 13-19.

²¹ İrvin Cemil Schick, “Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 14, 2009, s. 257.

²² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, a.g.e., s. 7.

Vienna Kütüphanesi'nden temin edilen nüshayı kendi kütüphanesindeki ve İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarla karşılaştırarak tashih eden İbnülemin, Mustafa Âli Efendi'nin hayatına ve eserlerine dair oldukça uzun bir metin kaleme almıştır.²³ Yaklaşık seksen sayfadan oluşan *Menâkıb-ı Hünerverân*, İbnülemin'in kaleme aldığı yüz otuz sayfalık monografiyle birlikte *Türk Tarih Encümeni Külliyyatı* dizisinin dokuzuncusu olarak Matbaa-i Âmire'de 1926 yılında basılmıştır. Fuad Köprülü, Ali Canip Yöntem, Süleyman Nazif gibi isimlerin önemine vurgu yaptığı bu eserin²⁴ Gelibolulu Mustafa Âli Efendi hakkında yapılan incelemelerde bir dönüm noktası teşkil ettiği ve çağdaş eserler için de önemli bir kaynak işlevi üstlendiği ifade edilmektedir.²⁵

İbnülemin, Türk Tarih Encümeni'nin 1927 yılında Darülfünun'a bağlanmasının ardından yeni kurulan encümende de yer almış; Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserinin tashih edilmesi ve müellif hakkında yazılacak monografiyle birlikte yayınlanması görevi de İbnülemin'e verilmiştir.²⁶ 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da Fransız konsolosluğunda bulunan Clément Huart'ın el yazması bir nüshasını Fransızca'ya çevirerek 1908 yılında Paris'te yayınladığı bu eserin Türkçe literatürde yapılan ilk ve ayrıntılı incelemesi İbnülemin tarafından 1928 yılında yayınlanacaktır.²⁷

18. yüzyılda edebiyat, biyografi ve tasavvuf alanındaki eserleriyle tanınan Süleyman Sa'deddîn Efendi (1719-1788) *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserinde kendi dönemine kadar yaşamış iki binden fazla Türk, Arap ve İranlı hattatın hayat hikâyelerine yer vererek hat sanatı hakkında o güne kadarki en kapsamlı eseri ortaya

²³ İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, "Hat ve Hattatlar", **Çınaraltı**, Sayı: 7, 20 Eylül 1941, s. 10.

²⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 8; Müjgan Cumbur, a.g.y., s. 18; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1537.

²⁵ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 259.

²⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2222.

²⁷ Şevket Rado, **Türk Hattatları: XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler**, İstanbul, 1984, s. 13; M. Behçet Yazar, **Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1938, s. 196.

koymuştur.²⁸ Çok geniş bir kaynakçaya sahip olan ve Türk hat sanatı hakkındaki en zengin kaynak olarak kabul edilen bu eserin Fatih'te Murad Molla Kütüphanesi'ndeki ve Darülfünun'da bulunan Yıldız koleksiyonundaki nüshalarını karşılaştırmalı olarak inceleyen²⁹ ve kaynaklarda yaşamına sınırlı düzeyde yer verilen Sa'deddîn Efendi hakkında bir yıl boyunca araştırma yapan İbnülemin, Sa'deddîn Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında *Tuhfe-i Hattâtîn Mukaddimesi*'ni kaleme almış ve bu çalışma da eserle birlikte yayınlanmıştır.³⁰

Türk Tarih Encümeni tarafından 1928 yılında basılan bu eser, Harf İnkılâbı'ndan sonra eski harflerle basılan son kitap olma özelliğini de taşımaktadır.³¹ Bu dönemde hat sanatına olan ilgi oldukça azalsa da, *Tuhfe-i Hattâtîn*'in Türk Tarih Encümeni tarafından yayınlanması dikkat çekicidir. Hasan Âli Yücel'in de önemine vurgu yaptığı *Tuhfe-i Hattâtîn*'in³² yanı sıra İbnülemin, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından 1930'lu yıllarda hazırlanan *Türk Tarihi Ana Hatları* dizisi için de "Türklerin Arap harflerini tanzim ve ihya etmek suretile ilme ve medeniyete hizmetleri" başlıklı bir yazı hazırlayacak ve bu çalışma da 1930'lu yılların başında Ankara'da Başvekâlet Matbaası'nda basılacaktır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında hat sanatı öğretiminin birçok kez sekteye uğramasına karşın Halil Edhem Eldem, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ruşen Eşref Üneydin, Salah Cimcoz gibi isimlerin çabalarıyla bir biçimde öğretimin devam edebilmesi³³ ve Harf İnkılâbı'nın gerçekleştirilmiş olmasının yanında *Tuhfe-i Hattâtîn* ve "Türklerin Arap harflerini

²⁸ Şevket Rado, **a.g.e.**, s. 12; Emrah Bilgin, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Kaleminden Müstakîmzâde Süleymân Sadeddîn Efendi'nin Hâl Tercümesi", **Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 8, Güz 2017, s. 93.

²⁹ Şevket Rado, **a.g.e.**, s. 12, 15.

³⁰ Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi, **Tuhfe-i Hattâtîn**, İbnülemin Mahmud Kemal (haz.), Türk Tarih Encümeni Külliyyâtı, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 9; Alim Gür, "İ. M. Kemal İnal'ın F. Nafiz Uzluk'a Yazdığı Bazı Mektuplar", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 7, Konya, 2002, s. 119.

³¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 9; Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 259.

³² Hasan Âli Yücel, "Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Müzişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXIV.

³³ M. Uğur Derman, **Medresetü'l-Hattâtîn Yüz Yaşında**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, Mayıs 2015, s. 44-47, 65-68; **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Seksen Dokuzuncu İnikad, 30 Mart 1341, C.:1, s. 269-271.

tanzim ve ihya etmek suretile ilme ve medeniyete hizmetleri” adlı çalışmaların devlet imkânlarıyla yayınlanması, bu alandaki kopuş ve süreklilikleri göstermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türk Tarih Encümeni üyesi olarak görev yapan İbnülemin’in bu dönemde ortaya koyduğu çalışmalar *Menâkıb-ı Hünerverân* ve *Tuhfe-i Hattâtîn* ile sınırlı değildir. İbnülemin, 1920’li yılların ortalarından 1930’ların başına kadar çeşitli biyografiler kaleme almış ve bu yazılar *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*’nda yayınlanmıştır. Bunların ilki, Sultan Abdülaziz döneminin son Mabeyn Başkâtibi Mehmet Âtîf Bey hakkındadır.

Bürokrat bir babanın oğlu olarak 1836’da doğan Mehmed Âtîf Bey, öğreniminin ardından Meclis-i Vâlâ Mektubî Kalemî’nde göreve başlamış, çeşitli hizmetlerden sonra Mabeyn Kırâbeti’nde çalışmış ve 1873-1876 yılları arasında Sultan Abdülaziz’in Mabeyn Başkâtibi olarak görev yapmıştır.³⁴ Horhor’daki evinde ve Sarı Konak’ta İbnülemin ve ailesiyle sık sık bir araya gelen Mehmed Âtîf Bey, Mehmed Emin Paşa’nın da yakın dostlarından. İbnülemin, Mehmed Âtîf Bey’in Mabeyn’deki görevinden ayrılmasından sonra hatıralarını kaleme alması konusunda kendisine birçok kez ısrar etmiş ve “muavenet ederseniz yazmaya çalışırım” diyen Mehmed Âtîf Bey, sarayda işittiklerini ve şahit olduğu olayları yazmaya koyulmuştur. Bu çalışmanın sonunda *Hâtıra-i Âtîf* isimli eser ortaya çıkmıştır.³⁵ “Hatırayı merhuma ben yazdırdım ve muavenetde bulundum. Yegâne nüshası kütüphanemdedir.” diyen İbnülemin,³⁶ bu yazının ortaya çıkış öyküsüne ve Mehmed Âtîf Bey’in biyografisine *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*’nda yayınlanan “Hâtıra-i Âtîf” isimli yazısında yer vermiştir.³⁷

³⁴ Nurettin Gemici, “Mehmed Atîf Bey’in Hatırâtı Işığında İstanbul”, **Osmanlı İstanbulu: III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler**, Ed.: Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, Gök Matbaacılık, 2015, s. 785.

³⁵ İbnülemin Mahmut Kemal, “Takdim”, Mehmet Âtîf Efendi, **Hâtıra-i Âtîf**, Müstensihler: Mehmet Emin Paşa, İbnülemin Mahmut Kemal, Ahmet Tevfik Bey, Haz.: Nurettin Gemici, Hikmet Toker, Ankara, TBMM Basımevi, 2016, s. 37.

³⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, Cilt: 1, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982, s. 70.

³⁷ İbnülemin Mahmut Kemal, “Hâtıra-i Âtîf”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, 15. Sene, Numara: 7 (84), 1341 (1925), s. 40-54.

İbnülemin'in *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanan yazılarından biri de Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Bayburtlu Zihni ve Erzurum şairlerine dair yazdığı eserler hakkındadır.³⁸ Türk sosyoloji tarihinin önemli isimlerinden biri olmasının yanı sıra iktisat, hukuk, edebiyat gibi alanlarda çalışmalar yapan Fındıkoğlu, Türk halk biliminin konularıyla da ilgilenmiş, 1927 yılında "Anadolu Halk Bilgisi Derneği" adlı Türkiye'deki ilk folklor derneğini kurmuştur.³⁹ 1901'de Erzurum'da doğan ve Edebiyat Fakültesi'ndeki öğreniminin ardından 1925 yılında Erzurum'da öğretmenlik yapmaya başlayan Fındıkoğlu, bu dönemde *Erzurum Şairleri* ve *Bayburtlu Zihni* adlı çalışmaları kaleme almış⁴⁰ ve bu eserleri 1927-1928 yıllarında Ankara Erkek Lisesi'nde edebiyat, Kız Lisesi'nde felsefe ve içtimaiyat öğretmenliği yaparken yayınlama imkânı bulmuştur.⁴¹ Fındıkoğlu'nun 1928 yılında yayınladığı *Bayburtlu Zihni*, bu konuda yayınlanan ilk kitaptır.⁴² Eserde, içinde yaşadığı dönemde karşılaştığı haksızlıkları eleştirdiği hicviyeleriyle dikkat çeken⁴³ ve şiirlerinde halkın sorunlarını sık sık dile getiren⁴⁴ Bayburtlu Zihni'nin (1797-1859) yaşam öyküsüne yer verilmektedir. *Erzurum Şairleri* adlı eserde ise 14. yy. ve 19. yy. arasında yaşayan Erzurumlu şairlerin şiirleri incelenmiştir.⁴⁵ Kendi ifadesiyle "içtimai usulü edebiyat tarihine tatbik"⁴⁶ eden ve bu eserlerde söz konusu şairlerin yaşadıkları dönemi ve sosyal çevreyi ele alan Fındıkoğlu,⁴⁷ henüz araştırma safhasında iken Bayburtlu Zihni hakkındaki bilgisine başvurmak üzere İbnülemin'i

³⁸ İbnülemin Mahmut Kemal, "Bayburtlu Zihni ve Erzurum Şairleri" **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı I, Haziran-Ağustos 1929, İstanbul, Gütemberk Matbaası, 1929.

³⁹ Dilaver Düzgün, "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum, 1990, s. IV; Ayşe Turan Karabulut, "Türk Halk Bilgisi Derneği Tarafından Yayımlanan Halk Bilgisi Haberleri Dergisi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", **Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 50, 2013, s. 143.

⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 8. bs., y.y., Ülken Yayınları, 2005, s. 482; Dilaver Düzgün, **a.g.e.**, s. 51. Fındıkoğlu'nun Erzurum hakkındaki diğer bir önemli çalışması için bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1970.

⁴¹ Dilaver Düzgün, **a.g.e.**, s. 55, 59, 64.

⁴² Behçet Necatigil, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, Yay. Haz.: Hilmi Yavuz, Enver Ercan, 20. bs., İstanbul, Varlık Yayınları, 2002, s. 78.

⁴³ Abdullah Uçman, "Bayburtlu Zihni", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1992, s. 230.

⁴⁴ Hıdır Önür, "Türk Sosyolojisinde Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 42, Aralık 2017, s. 177.

⁴⁵ Hıdır Önür, **a.g.m.**, s. 177.

⁴⁶ Ziyaeddin Fahri, "Erzurum Şairleri'ne Dair", **Halk Bilgisi Mecmuası**, Sayı: 1, 1928, s. 136.

⁴⁷ Dilaver Düzgün, **a.g.e.**, s. 62.

ziyaret etmiş ve eserlerin yayınlanmasının ardından birer nüsha İbnülemin'e hediye etmiştir.⁴⁸ Bunun ardından İbnülemin, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda Fındıkoğlu'nun eserleri hakkında "Bayburtlu Zihni ve Erzurum Şairleri" adında uzunca bir yazı kaleme alarak haklarında daha önce ciddi bir çalışma yapılmamış önemli isimlere dair Fındıkoğlu'nun yeni eserler ortaya koymasından övgüyle söz etmiştir:

"Ankara kız lisesi muallimlerinden Ziyaüddin Fahri bey 'Bayburtlu Zihni' ve 'Erzurum şairleri' ünvanlı eserlerinden birer nüsha ihda etmiştir. Bir taraftan evladı vatanın tâlimine, bir taraftan da 'isimleri unutulmuş, nesilleri kesilmiş' olan meziyyet mendanı eslafın ihyayı namına himmet eylediğinden dolayı mumaileyh, taktir ve teşekküre layıktır."⁴⁹

Bu sözlerin ardından İbnülemin, her iki eseri inceleyerek "taharri kusur değil, ilme hizmet etmek maksadı"yla bazı yanlışlara dikkat çekmiş ve bunları tashih etmiştir.⁵⁰ "Hacegânlık namile bir vazife yoktu, 'hacegânlık' namında bir rütbe vardı", "Yusuf Kâmil Paşanın mutasarrıflığı, valiliği yoktur, daima vükelalıkta bulunmuştur", "Âli Paşanın vefatı üzerine İstanbul'a gelen Ziya bey, meclisi valâ azalığına tayin edilmiştir deniliyor, halbuki o tarihten dört sene evvel meclisi valâ, şurayı devlete tahvil olunmuşdu" gibi uyarılarda bulunan İbnülemin, ileride bu düzeltmelerle birlikte eserlerin yeniden basılabilesini temenni etmektedir.⁵¹ 1930'lu yıllarda *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserini yayınlamaya başlayan İbnülemin, bu eserinin Bayburtlu Zihni hakkındaki bölümünde de "Üniversitenin gayretli doçentlerinden Ziyâüddin Fahri" Bey'in *Bayburtlu Zihni* adlı çalışmasının önemine yeniden dikkat çekmiştir.⁵² İbnülemin'in işaret ettiği düzeltmeleri yaparak *Bayburtlu Zihni: Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi* adıyla eserini 1950 yılında yeniden yayınlayan Fındıkoğlu da eserinin ön kısmında İbnülemin'in 1929'daki yazısına yer vermiş ve "*Bayburtlu Zihni*"nin birinci tabından sonra üstad-ı muhterem İbnülemin,

⁴⁸ İbnülemin Mahmut Kemal, "Bayburtlu Zihni ve Erzurum Şairleri" **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı I, Haziran-Ağustos 1929, İstanbul, Gütemberk Matbaası, 1929, s. 54, 60.

⁴⁹ İbnülemin Mahmut Kemal, a.g.y., s. 54.

⁵⁰ İbnülemin Mahmut Kemal, a.g.y., s. 55.

⁵¹ İbnülemin Mahmut Kemal, a.g.y., s. , 55, 56 ,58, 62.

⁵² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2488.

eserin birçok noktalarını tashih, bu suretle bizi irşat ve yolumuzda teşci eylemiştir. O kadar ki bu tashih ve irşatlar olmaksızın eserin ikinci tabı imkânsız veya birincisi gibi noksan olurdu” ifadesini kullanmıştır.⁵³

İbnülemin’in *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*’nda yayınlanan yazılarının önemli bir bölümü de Yeni Osmanlılar hareketine mensup isimler hakkındadır. Bu yazıların ilki 1929 yılında yayınlanan “Hafız Müşfik Efendi”dir.⁵⁴ İbnülemin, Yeni Osmanlılar hareketinin öncülerinden olan Hafız Müşfik Efendi⁵⁵ hakkındaki ilk bütünlüklü çalışma olan ve ileriki yıllarda bazı ilaveler yapılarak *Son Asır Türk Şairleri*’nde yeniden yayınlanan bu yazısında Hafız Müşfik’in yaşamına yer vermekte ve şiirlerinden bazı örnekler sunmaktadır. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*’nda yayınlanan “Mustafa Refik Bey”, “Mehmet Ayetullah Bey” ve “Mehmet Emin Bey” adlı yazılar da Yeni Osmanlılar hareketinde yer alan isimlerin yaşamları hakkındadır. Süleyman Nazif’in sözlerine dayanarak ülkemizde süreli yayın olma özelliğini taşıyan ilk resimli mecmuayı Refik Bey’in çıkardığını söyleyen İbnülemin,⁵⁶ “Mustafa Refik Bey” adlı yazısında *Mir’at* mecmuasının sahibi ve Yeni Osmanlılar hareketinin öncülerinden sayılan Refik Bey’in⁵⁷ yaşamından söz etmektedir.⁵⁸ “Mehmet Ayetullah Bey” ve “Mehmet Emin Bey” adlı yazılarda ise Namık Kemal, Menâpirzâde Nuri Bey, Reşad Bey, Agâh Efendi gibi isimlerle beraber bu harekete öncülük eden ve Abdüllâtif Suphi Paşa’nın oğlu olan Mehmet Ayetullah Bey ile Posta ve Telgraf Nazırı Ahmet Şükrü Bey’in oğlu olan ve başından itibaren bu hareketin içinde bulunan Mehmet Emin Bey’in yaşamlarını kaleme almıştır.⁵⁹ Bu yazılarında Yeni Osmanlılar ile Sadrazam Âli Paşa arasındaki

⁵³ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **Bayburtlu Zihni: Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi**, 2. bs., İstanbul, Ülkü Basımevi, 1950, s. 5-6.

⁵⁴ İbnülemin Mahmut Kemal, “Hafız Müşfik Efendi”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 1, Haziran - Ağustos 1929, İstanbul, Gütemberk Matbaası, 1929.

⁵⁵ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 8. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 144.

⁵⁶ İbnülemin Mahmut Kemal, “Mustafa Refik Bey”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 4, Mart-Mayıs 1930, İstanbul, Letafet Matbaası, 1930, s. 35.

⁵⁷ Şerif Mardin, **a.g.e.**, s. 289.

⁵⁸ İbnülemin Mahmut Kemal, a.g.y., s. 34-42.

⁵⁹ İbnülemin Mahmut Kemal, “Mehmet Ayetullah bey”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 2, Eylül - Teşrinisani 1929, İstanbul, Letafet Matbaası, 1930; İbnül’emin Mahmut Kemal, “Mehmet Emin Bey”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 3, Kânunevvel - Şubat 1930, İstanbul, Letafet Matbaası, 1930.

anlaşmazlıklardan zaman zaman bahseden İbnülemin, bu konuda yazdıklarını genişleterek 1940'larda yayınlanan *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*'da yeniden kaleme alacak ve eserin Âli Paşa hakkındaki bölümünün önemli bir kısmını bu konuya ayıracaktır. Bunun yanı sıra İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*'nde de Yeni Osmanlılar hareketinden sıklıkla söz edecektir.

Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda Yeni Osmanlılar ile Fındıkoğlu'nun Bayburtlu Zihni ve Erzurum şairlerine dair yazdığı eserleri hakkında yazan İbnülemin'in bu mecmuada yayınlanan "Bir Cevap" adlı son yazısı ise Edebiyat Fakültesi'nden o yıllarda yeni mezun olan Tahsin Banguoğlu'nun (1904-1989) kendisi hakkında yazdığı bir yazıya cevaben kaleme alınmıştır. 1940'lı yılların sonunda Şemseddin Günaltay kabinesinde Millî Eğitim Bakanı olarak görev alacak olan Banguoğlu,⁶⁰ öğreniminin bitmesinin ardından *Vakit* gazetesinde kaleme aldığı yazılardan birinde İbnülemin'in o yıllarda yayınlanmaya başlayan *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinin şuarâ tezkirelerinden bahsedilen kısmında kendisini kaynak olarak göstermediği için İbnülemin'i eleştirmiştir. İbnülemin ise 1931 yılında yayınlanan "Bir Cevap" adlı yazısında Banguoğlu'nun daha önce iki kez kendisini ziyaret ettiğini ve Banguoğlu'nun daha önce görmediğini söylediği bazı şuarâ tezkirelerini bizzat kendisinin gösterdiğini ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Banguoğlu'nun kütüphanelerde bulduğu ve henüz kimsenin görmediğini söylediği üç tezkirenin "erbâb-ı tetkik" tarafından zaten bilindiğini, bunlardan birini de yirmi yedi yıl önce Ali Emiri Efendi ile birlikte bulduğunu ve bundan Ali Canip Bey'e de söz ettiğini belirtmektedir. Banguoğlu hakkında "Tahsin bey, terbiyeli ve müstait bir gençtir. 'Dün mektebe vardı bu gün üstat olayım' (...) mealine masadak olan hod furuşlardan değildir. İnşaallah bizim gibi niçe yıllar tetkikat ve tettebbüatta bulunur, bir çok şey öğrenir, mehzaz olabilecek nafi eserler vücade getirir, biz de sağ kalırız da o eserlerden iktibas eyleriz" diyen İbnülemin, yazısının sonunda da "Tahsin Bey iktibasa müftekir zannettiği bizim gibi acizlerin kütüphanelerini tetkik ederse

⁶⁰ Osman Fikri Sertkaya, "Hasan Tahsin Banguoğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul, 1992, s. 57.

edebiyata ve tarihe dair oradan da bazı eserler ‘meydana çıkarmak’ muvaffakiyetini ihraz eder” ifadesini kullanmaktadır.⁶¹

İbnülemin’in *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* ve *Son Asır Türk Şairleri*’nin haricinde 1930’larda kaleme aldığı diğer bir çalışma ise “Türklerin, Arap harflerini tanzim ve ihya etmek suretile ilme ve medeniyete hizmetleri” adını taşımaktadır. Hat sanatı tarihi alanında yapılan bu etüd, *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eserin on iki numaralı müsveddesi olarak yayınlanmıştır.⁶² Türk tarihinin yeniden ele alındığı ve devletin kimliğinin Osmanlı’nın dışında temellendirilmek istendiği bu dönemde⁶³ Türk Ocakları’nın VI. Kurultayı’nın ardından İstanbul’daki encümenin yerine yeni bir encümen oluşturulmasını düşünen Atatürk’ün isteğiyle 1930 yılında Türk Tarihi Tetkik Heyeti kurulmuş;⁶⁴ ileride yerini önce Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’ne, ardından Türk Tarih Kurumu’na bırakacak olan bu heyetin ilk çalışması ise *Türk Tarihinin Ana Hatları* adıyla yayınlanmıştır. Bu eserle Türk medeniyetinin her yönüyle araştırılıp tanıtılması⁶⁵ ve Türk milletine yeni bir tarih şuuru kazandırılması amaçlanmıştır.⁶⁶ Türklerin dünya tarihindeki yerinin yeni bir çalışmayla ortaya konmasını isteyen Atatürk de eserin hazırlık çalışmalarında bulunmuş;⁶⁷ Afet İnan, Yusuf Akçura, Reşit Galip, Sadri Maksudi Arsal gibi isimlerin yer aldığı ve dönemin resmî tarih görüşünü yansıtmaması beklenen bu çalışma ilk olarak 1930 yılında Devlet Matbaası’nda basılmıştır.⁶⁸ Bu tarihten sonra da esere yeni bölümler eklenmiş ve *Müsveddeler* adıyla yayınlanmıştır. Toplam üç seri halinde basılan bu müsveddeler,

⁶¹ İbnül Emin Mahmut Kemal, “Bir Cevap”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri Cilt I, Sayı 5, Haziran 1930 - Mayıs 1931, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931, s. 95-96.

⁶² İbnülemin Mahmut Kemal, “Türklerin, Arap harflerini tanzim ve ihya etmek suretile ilme ve medeniyete hizmetleri”, “**Türk tarihinin ana hatları**” eserinin müsveddeleri, No: 12, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1932.

⁶³ Korkut Tuna, *Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine*, 4. bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 138.

⁶⁴ Arzu Yüzer, “Atatürk Döneminde Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Çalışmalar (1931-1938)”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2006, s. 46-47.

⁶⁵ Arzu Yüzer, *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁶ Semavi Eyice, “Atatürk’ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları”, *Belleten*, Cilt: XXXII, Sayı: 128, Yıl: 1968, s. 521.

⁶⁷ Arzu Yüzer, *a.g.e.*, s. 48, 57.

⁶⁸ Doğu Perinçek, “Sunuş”, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 4. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014, s. 5, 17.

yüz yirmi sekiz cüzden oluşmaktadır. İbnülemin'in kaleme aldığı yazı ise 1932 yılında I. seri müsveddeler ile birlikte yayınlanmıştır.⁶⁹

Ahmet Ağaoğlu (Etrüsk medeniyeti ve bunların Roma medeniyeti üzerine tesiri), Reşit Galip (Anadolu-Eti İmparatorluğu devrine kadar), Sadri Maksudi Arsal (İskitler-Sakalar, Asya Hunları, Yüeciler, Avrupa Hunları), Şekip Tunç (Çin felsefesinin kaynakları), Hilmi Ziya Ülken (Türk kozmografisi, Türk mitolojisi), Mükrimin Halil Yınanç (Oğuz Türkleri) gibi isimlerin yer aldığı ilk müsveddelere İbnülemin de “Türklerin, Arap harflerini tanzim ve ihya etmek suretile ilme ve medeniyete hizmetleri” adlı yazısıyla katılmıştır.⁷⁰ Bu yazısında “Osmanlı Türklerin(in) yetiştirdikleri pek kıymetli hattatlar hiç bir asırda, hiç bir kıtada zuhur etmemiştir” diyen İbnülemin, Türklerin Arap harflerini kullanarak güzel yazı yazma sanatı olan hat sanatına yaptıkları katkılardan söz etmekte ve bazı önemli Türk hattatlarını tanıtmaktadır.⁷¹ Bu bağlamda Semavi Eyice'nin *Türk Tarihinin Ana Hatları*'na dair yazısında “bazen hâkim düşünceye aykırı, hattâ zaman zaman bunu dejenere edecek fikirlerin ortaya atılması”ndan söz etmesi;⁷² Harf Devrimi'nin yapılmasından kısa bir süre sonra Türk hattatlardan ve bunun da ötesinde yazının başlığında Arap harflerini tanzim ve ihya ederek medeniyete hizmet edilmesinden söz edilmesi oldukça dikkat çekicidir. Bununla birlikte İbnülemin'in aynı zamanda bir Cumhuriyet bürokratı olması ve dönemin kültür politikalarıyla ilgili herhangi bir eleştirel ifadesinin yer almaması dönemin hâkim anlayışına pek uygun olmayan bu yazının *Türk Tarihinin Ana Hatları* ile birlikte basılmasını anlaşılabilir kılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında görev aldığı Türk Tarih Encümeni tarafından çıkarılan mecmuada birçok yazısı yayınlanan İbnülemin, bu encümenin ardından kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Tarih Kurumu'nda görev almamakla birlikte uzunca bir süre Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nin müdürü olarak resmî vazifesini sürdürmüştür. 19. ve 20. yüzyıl başlarındaki görevlerine kıyasla siyasetten

⁶⁹ İbnülemin Mahmut Kemal, “Türklerin, Arap harflerini tanzim ve ihya etmek suretile ilme ve medeniyete hizmetleri”, **“Türk tarihinin ana hatları” eserinin müsveddeleri**, No: 12, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1932, s. 3; Semavi Eyice, a.g.y., s. 522-523.

⁷⁰ Semavi Eyice, a.g.y., s. 523-525.

⁷¹ İbnülemin Mahmut Kemal, a.g.y., s. 3-8.

⁷² Semavi Eyice, a.g.y., s. 521.

uzak sayılabilecek olan bu görev, eski bir Bâbîâli bürokratı olan İbnülemin'in Cumhuriyet dönemindeki son resmî vazifesi olacak ve İbnülemin en önemli eserlerini Cumhuriyet'in bu yıllarında yayınlamaya başlayacaktır.

3.3. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Müdürlüğü

Sultan Reşad'ın tahta çıkmasının yıldönümüne rastlayan 27 Nisan 1914 tarihinde açılan Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi 1925 yılında Maarif Vekâleti'ne bağlanarak “Türk ve İslâm Eserleri Müzesi” adını almıştır.⁷³ 1936 yılında yayınlanan *Müzeler Tarihi* adlı eserinde Cumhuriyet idaresinin müzelere bakışından bahseden Enver Behnan Şapolyo, “müzeler bize cihan tarihi içinde Türklüğün medenî mevkini anlatacak vesikaları mukayeseli bir surette göstermeğe yardım etmektedir” demektedir ve Atatürk döneminde müzeciliğin ulusal bir mesele olarak görüldüğünden söz etmektedir.⁷⁴ Türkiye’de o gün için yirmi bir müze olduğunu söyleyen Şapolyo, Cumhuriyet’e devrolan kurumlardan biri olan Türk ve İslâm Eserleri Müzesi hakkında da “bu müzedeki eserlerle Türkçülük iftihar edebilir” demektedir.⁷⁵ El yazmaları, levhalar, halılar, seccadeler, çiniler, şamdanlar ve diğer birçok eserin yer aldığı Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İslâmiyet’in ilk döneminden XIX. yüzyıla kadar uzanan çok önemli bir koleksiyona sahiptir. 1925 yılında tekke, zâviye ve türbelerin kapatılmasının ardından getirilen eşyaların koleksiyona eklenmesiyle daha da zenginleşen Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, II. Dünya Savaşı yıllarında tedbir amacıyla eserlerin Anadolu’ya taşınması sebebiyle kapatılmış (1939), koleksiyonun 1949’da yeniden İstanbul’a getirilmesinin ardından ziyarete açılmıştır.⁷⁶

Evkaf Nâzırı Hayri Efendi döneminden itibaren müzenin kuruluşunda görev alan İbnülemin, idare meclisi üyeliği ve başkanlığının ardından Halil Nihad Boztepe ve İbrahim Alâettin Gövsa’nın çabalarıyla Cumhuriyet’in ilk yıllarında müzenin

⁷³ Enver Behnan Şapolyo, **Müzeler Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1936, s. 70.

⁷⁴ Enver Behnan Şapolyo, **a.g.e.**, s. 95-96.

⁷⁵ Enver Behnan Şapolyo, **a.g.e.**, s. 70, 111.

⁷⁶ “Türk ve İslâm Eserleri Müzesi açılıyor”, **Cumhuriyet**, 29 Ekim 1949, s. 5; Nazan Ölçer, “Türk ve İslâm Eserleri Müzesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 41, İstanbul, 2012, s. 544.

müdürlüğüne atanmıştır.⁷⁷ 26 Haziran 1927 tarihinde müzenin başına geçen İbnülemin, bu dönemde yurtiçinde ve yurtdışında adından saygıyla söz edilen isimlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸ Franz Babinger gibi bazı Avrupalı tarihçilerin yazılı ve sözlü olarak başvurduğu isimlerden biri olan İbnülemin, 1934 yılında Londra’da İngiltere kralının himayesinde toplanan Uluslararası Antropolojik ve Etnik Bilimler Kongresi’ne (Congrès Internationale des Sciences Anthropologiques et Ethnique) ve aynı kongrenin ileriki yıllarda Kopenhag’da düzenlenen toplantısına da davet edilmiş;⁷⁹ fakat maddî sebeplerden dolayı her iki kongreye de katılamamıştır.⁸⁰ Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nin müdürlüğünü yaptığı bu dönemde tanınan isimlerden biri olan İbnülemin’den dönemin basınında da zaman zaman söz edilmiş ve kendisiyle röportajlar yapılmıştır. Özellikle Naci Sadullah’ın *Yedigün* mecmuasındaki röportajında bu döneme ait oldukça canlı bir İbnülemin portresine yer verilmektedir. Naci Sadullah, İbnülemin’den şöyle bahsetmektedir:

“Onu; Âsarı İslâmiye müzesinin, günün her saatinde gündüz ışığına hasret çeken yarı karanlık, ufak bir odasında buldum. Siyah bir gecelik takkesini andıran garip başlığının kenarlarından sık ve koyu siyah saçları salkım salkım taşıyor; damarları ve kemikleri çıkık şakaklarını örtüyordu. Renkli mintanına babayani bir kayıtsızlıkla bağlanmış, soluk kırıvatı, kahve rengi yeleğinin bir cebinden öbür cebine, bir ince asma köprü gibi sallanan kalın, gümüş kordonu ve ihmal edilmiş kılığıle çok kalender bir fani nümunesini andırıyordu. Soluk kirli bir ampul ışığında bütün bütün sararan çok zayıf ve ince yüzünün ortasında feragatle yanan yorgun gözleri, gözlerime ilişince, onu bir an, kütüphanelerde dirsek çürütmüş bir yirminci asır âliminden ziyade; çilehaneye çekilmiş bir Kurunuvusta keşişine benzettim. Fakat sesi, zahiri hüviyetinin hayatıyetsizliğini tekzip edecek kadar canlıydı.”⁸¹

⁷⁷ Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XIX; İbrahim Alâettin, **Meşhur Adamlar: Hayatı-Eserleri**, Çıkaran: Sedat Simavi, İstanbul, 1933-1935, s. 768-769.

⁷⁸ Taha Toros, **Mâzi Cenneti**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 32.

⁷⁹ “Beylenmilel antropoloji kongresine davet”, **Cumhuriyet**, 15 Ekim 1937, s. 2; Hasan Bedrettin, “Tanınmış bir âlimimizle kırkbeş dakika: İbnülemin Mahmut Kemal Danimarka’ya gidiyor”, **Kurum**, 21 Birinciteşrin 1937, s. 6.

⁸⁰ Alim Gür, “İ. M. Kemal İnal’ın F. Nafiz Uzluk’a Yazdığı Bazı Mektuplar”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 7, Konya, 2002, s. 127; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2227.

⁸¹ Naci Sadullah, “İbnülemin Mahmut Kemal Bey Neler Anlatıyor?”, **Yedigün**, Sene: 2, Cilt: 4, No: 86, 1934, s. 7-8.

Bu yıllarda Edebiyat Fakültesi'nde Fuad Köprülü'nün öğrencisi iken tez konusu olarak 19. yüzyıl şairi Hayret Efendi'yi seçen Mahir İz de Hayret Efendi'nin biyografisi hakkında bilgi alabilmek için hocası Ferid Kâm aracılığıyla İbnülemin ile görüşmüştür. Mahir İz de bu yıllardaki İbnülemin'i şöyle anlatmaktadır:

“Fakülteyi bitirdik, fakat imtihana girmeden bir tez alıp hazırlamak lâzım geliyordu. Alacağım tezin işlenmemiş bir mevzû olmasını istiyordum. (...) İsmâil Sâib Efendi'ye açtım, Bâkî veya Nâbî'yi almamı tavsiye etti. Türkiyât kataloğunda onların vaktiyle alınmış olduğunu öğrendim. Keyfiyeti hocamız Fuad Bey'e açtım: 'Başkasının almış olmasının ehemmiyeti yok, herkes bir tarafından tedkîk edebilir.' dedi. Fakat benim gönlüm yatmadı. Aklım, fikrim mevzûun o güne kadar işlenmemiş olmasındaydı.

Nihayet sömestrelere arasında vazife olarak aldığım 'Adanalı Hayret Efendi'yi genişleterek tedkîk etmeyi düşündüm. Köprülü'ye açtım: 'Yaşadığı devri de birlikte alırsan olur.' dedi. İş büyümüştü; katlanmak zarûrî idi. Yine malzeme toplamak için üstâd İsmâil Sâib Efendi'ye gidiyordum. (...) İsmâil Sâib Efendi'den Adanalı Hayret Efendi'nin önce terceme-i hâlini, sonra eserlerini ve makalelerini öğrenmek istedim. Terceme-i hâlini İbnülemin Mahmud Kemal Bey'de bulacağımı söyledi. O güne kadar ismini işittiğim ve birçok husûsiyetlerini etraftan dinlediğim bu nev'i şahsına münhasır zât hakkında bilgi almak için üstâdım Ferid Bey'e gittim: 'Şimdi işler zorlaştı' dedi. 'Hayat zâten böyledir. Bir gül için günlerce sıkıntı çekilecektir. Bir gül için dikene katlanacaksın, gül bahçesine gitmek için ısırganlar arasından geçeceksin' dedi. (...)

Bir gün öğle tatilini müteâkip bir sıcakta Süleymaniye'deki müzeye gittim. Kapıdan içeri girdiğim zaman İbnülemin Bey, beni bir kere baştan aşağı süzdü. 'Buyurun' dedi. Oturdum. 'Siz kimsiniz?' dedi. Kendimi tanıttım. 'Ne istiyorsunuz?' deyince, Adanalı Hayret Efendi'yi tedkîk etmek istediğimi söyledim. Derhal yüzü değişti, kendini bir hiddet istilâ etti: 'O bedhû, bedgû, bedrû adamdan başka tedkîk edecek kimse bulamadın mı?' dedi. Benim ödüm koptu. Ne söyleyeceğimi şaşırdım. Sıkıldığımı görünce lûtfedip biraz sâkinleşti. Nereli olduğumu ve âilemi sordu. Ben 'İstanbuluyum ve Külâhizâdelerdenim' dedim. 'Altıparmak Mehmed Süreyya Efendi'nin *Sicill-i Osmanî*'sinde sülâleniz yazılıdır' dedi. Ve ondan sonra hafif tebessümlerle iltifâta başladı. Bilâfâsıla muhtelif kimselerin suyundan, huyundan bahsetti. Saate şöyle baktım, kalkmak istedim. Üç saat konuşmuştu. 'Otur biraz, beraber çıkarız' dedi. Saat beş'i çaldı, kalktık, Bayezid'e kadar birlikte gittik. Müşkilim olursa serbestçe gidip sorabileceğimi söyledi.”⁸²

Müzedeki görev aldığı dönemle ilgili “maddî bir menfaat mukabilinde olmıyarak birkaç hamiyetli arkadaşla -Avrupa müzeleri gibi mükemmel- bir müze tesis ve yıllarca muhafazasına gayret ettiğim için milletçe mühim bir hizmette

⁸² Mahir İz, *Yılların İzi*, 5. bs., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2013, s. 220-222.

bulunduğuma kaniim”⁸³ diyen İbnülemin’in Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’ndeki görevi sekiz yılın ardından sona ermiş ve 1 Ağustos 1935 tarihinde emekli olmuştur.⁸⁴ Bununla ilgili “o sıralarda -ötedenberi birbirimizden hoşlanmadığımız-haris bir âdemin teşebbüsüyle müze müdürlüğinden tekaüd edildim”⁸⁵ diyen İbnülemin’in görevden ayrılmasının esas sebebinin ise yaş sınırı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İcra Vekilleri Heyeti kararıyla *Resmî Gazete*’de yayımlanarak yürürlüğe giren 26 Şubat 1935 tarihli “Maarif Müdürleri ve Memurları Talimatnamesi”nin yirmi dördüncü maddesinde tekaüdlük yaşının altmış beş olduğu belirtilmiştir.⁸⁶ Hasan Âli Yücel de *Hoş Sadâ*’da yer alan yazısında 1870 doğumlu olan İbnülemin’in yaş haddinden dolayı emekliye sevk edildiğini ifade etmektedir.⁸⁷ Birçok eserinde bu görevine son verilmesinden söz eden İbnülemin’in rahatsız olduğu asıl durumun ise müzeden ayrılış biçimi olduğu görülmektedir. Bu konuda “müessislerinden olduğum ve âza, reis ve müdür sıfatıyla yirmi üç sene kemali sadakatle hizmet etdiğim o daireden -mazisi olmayan- âdi bir memur gibi çıkarıldım. Hiç bir suretle takdir ve izaz edilmedim”⁸⁸ ifadesini kullanan İbnülemin, bu tarihten sonra yeni bir görev üstlenmemiştir. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nin müdürü iken yazmaya ve yayınlamaya başladığı eserlerine yoğunlaşan İbnülemin, 1930’ların ortalarından itibaren uzun yıllar boyunca birden çok eser ortaya koyacaktır. Başyapıt niteliğindeki bu eserlerin ilki *Son Asır Türk Şairleri*’dir.

3.4. Son Asır Türk Şairleri

Şairlerin hayatlarıyla ilgili bilgiler, şiirlerinden örnekler ve bazen hatıra, hikâye ve tenkit içeren eserler “şuarâ tezkiresi” olarak adlandırılmaktadır.⁸⁹ Râmiz Efendi, Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, Sâlim Efendi gibi isimler bu türde eserler

⁸³ M. Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1938, s. 194.

⁸⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2221.

⁸⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2228.

⁸⁶ *Resmî Gazete*, Sayı: 2919, 9 Mart 1935, s. 4907-4910.

⁸⁷ Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XIX.

⁸⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2228.

⁸⁹ Mehmed Çavuşoğlu, “Son Şuara Tezkiresi ve Yazarı Hakkında”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cilt: 1, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1988, s. VII.

kaleme almışlar⁹⁰ ve klasik tarzda son tezkire olarak kabul edilen *Hâtimetü'l-eşâr* ise Fatîn Efendi tarafından ortaya konmuştur.⁹¹ Fatîn Efendi'nin 1855 yılında basılan bu eserine zeyl olarak İbnülemin tarafından yazılan ve son şuarâ tezkiresi olan *Son Asır Türk Şairleri* ise Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayınlanmıştır.⁹²

Cumhuriyet döneminde şuarâ tezkireciliği geleneğini sürdüren İbnülemin,⁹³ eserlerine kendi adını muzaf (tamlama) yapma usûlünü devam ettirerek bu eserine “*Kemâlî's-Şuara*” adını vermiş; buna karşılık eserin ismi Türk Tarih Encümeni tarafından “*Son Asır Türk Şairleri*” olarak değiştirilmiştir.⁹⁴ İlk üç fasikülün 1930-1932 yılları arasında yayınlanmasının ardından beş yıl ara verilmiş ve Hasan Âli Yücel'in çabalarıyla 1937 yılında fasiküller halinde yeniden yayınlanmaya başlayan eserin basımı 1942 senesinde tamamlanmıştır.⁹⁵ Türk Tarih Encümeni ve daha sonra Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yeni harflerle, on iki fasikül halinde ve resimli olarak yayınlanan *Son Asır Türk Şairleri*'nde ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan şairlere yer verilmektedir. Fatîn Efendi'nin tezkiresinde yer almayan veya çok sınırlı şekilde söz edilen isimlerden de bahseden İbnülemin, 2352 sayfa hacmindeki bu eserinde 566 şairin biyografisini kaleme almıştır.⁹⁶

İbnülemin, Cumhuriyet devrinde ortaya koyduğu en hacimli eseri olan *Son Asır Türk Şairleri*'nde ilk olarak medeniyet kavramı üzerinde durmaktadır. Medeniyetin marifetten doğduğunu söyleyen İbnülemin'e göre şairler, sanatçılar,

⁹⁰ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 259.

⁹¹ Abdullah Uçman, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal yahut ‘Bir Devr-i Kadîm Efendisi’ ”, *Türk Dili*, Sayı: 761, Mayıs 2015, s. 40.

⁹² Abdullah Uçman, a.g.m., s. 40; Mehmed Çavuşoğlu, a.g.y., s. X.

⁹³ Müjgân Cunbur, “Sunuş”, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. IX.

⁹⁴ Encümenin bu tasarrufundan dolayı İbnülemin'in pek hoşnut olmadığı görülmektedir: “Diğer âsâr-ı âcizâneme kıyasen, bu esere “*Kemâlî's-Şuarâ*” nâmını vermiştim. Bence bu nâm bâkidir. Türk Tarih Encümeni'nce tab'ına teşebbüs olunduğu sırada Encümen hey'et-i muhteremesi tarafından “*Son Asır Türk Şairleri*” unvanı münasib görüldü ve kitabın başına o unvan yazıldı.” (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 22)

⁹⁵ Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXIV.

⁹⁶ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 259.

düşünürler birer “marifet sahibi”dir. İbnülemin’e göre bir millette marifet sahiplerinin yetişmesi ve bu kişilerin tercüme-i hallerinin diğer bir ifadeyle biyografilerinin yazılması medeniyetin gereklerinden biridir:

“Hakâyık-ı basîtedendir ki saâdet-i beşeriyyeyi temin eden medeniyet, mârifetten tevellüd eder. Mârifetten mahrum olan insanlar, vahşetin mesâib-i gûnâgûnundan tahaffuz edemezler. Medenî milletlere arz-ı dîdâr eden saâdet, gayr-ı medenî milletlere isabet eden musibet meydandadır. Her milletin mertebe-i medeniyeti yetiştirdiği erbab-ı mârifetle mukayese olunur. Mârifet sahipleri – zîr-i zeminde kalan âsâr-ı kadime vü nefise gibi – mahkûm-ı nişyan olursa saha-i medeniyette ihraz-ı mevki etmek müşkildir. Erbab-ı mârifete hürmet eden milletlerin, milel-i saire arasında ihraz ettikleri mevki-i mümtaz izaha muhtac değildir.”⁹⁷

Bu bağlamda İbnülemin’in ve diğer pek çok ismin tercüme-i hâl (biyografi) yazma geleneğini sürdürmesi önemli bir bilgi birikiminin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Dönemler ve problemler aynasında yazılan biyografiler büyük bir öneme sahiptir, buna karşın haklarında bilgi edinmenin ve biyografilerini yazmanın neredeyse imkânsız hâle geldiği birçok isim bulunmaktadır:

“Meşâhirin terâcim-i ahvâline müteallik müellefât-ı mevcude, milletin efrad-ı fazılasını tamamen hâvî değildir. Her asırda vatanın muhtelif cihetlerinde zuhur eden nice erbab-ı hüner tesbit edilmemiştir. Onların ömr-i sânisî mesabesinde olan nice âsâr-ı nafia da muhafaza edilemeyerek müessirleriyle beraber nâ-bûd olmuştur. Binaenaleyh –irfân-ı vatanın timsâli olan– eslâf-ı sahib-kemâlin mikdar-ı hakikisi ve hüviyetleri ile eserleri ahlâfa meçhul kalmıştır.”⁹⁸

Mehmed Süreyya Bey (*Sicill-i Osmânî*), Faik Reşad Bey (*Eslâf*), Muallim Naci (*Osmanlı Şâirleri ve Esâmî*), Bursalı Mehmed Tahir Bey (*Osmanlı Müellifleri*), Recaizâde Mahmud Ekrem (*Kudemâdan Birkaç Şâir*), İsmail Hakkı Bey (*Muâsır Şâirlerimiz*) gibi eserleri sayarak mevcut literatürü tanıtan İbnülemin,⁹⁹ Naci Sadullah’ın 1934 yılında kendisiyle yaptığı bir röportajda da “Eslâfımız, milletin yetiştirdiği her sınıf hüner erbabı için birer eser yazdılar, onların tercemeihallerinden

⁹⁷ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 1.

⁹⁸ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2.

⁹⁹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2.

bahsettiler. Onların vücade getirdiği eserlerden ve şahıslarından ahlâfî haberdar ettiler. Ecdadımız hakkında bugün edinebildiğimiz malûmat, o himmetli ve gayretli eslâfımızın eseri lûtfudur” demektedir.¹⁰⁰ Bununla birlikte Cumhuriyet devrinde Fatîn Efendi’nin eserinin devamı olarak 19. yüzyıl şairlerini ele alan yeni bir çalışma ortaya koyabilecek hiç kimsenin olmadığını iddia etmektedir: “Ben, mihnete katlanub da yazmasam bir takım kıymetli ademlerin isimleri ve eserleri büsbütün mahvolacak. Ailemizin şiarı mahsusı olan tevazuu, bir iki dakika terk ederek söyleyim ki -her dürlü kusurile beraber- böyle bir eseri bu gün benden başka vücade getirecek kimse kalmamıştır.”¹⁰¹ Bunun yanı sıra İbnülemin, “Mesleğime tamamiyle muhalif olmakla beraber bilmeceburiye söylüyorum: Ben de gözümü kaparsam gelip geçen güzide ademlerimizi bilen kalmıyacak. Ey gençler gözünüzü açınız, gelmiş geçmişlerinizi tanıyınız!” demektedir.¹⁰²

Bu düşünceyle İbnülemin, Fatîn tezkiresine zeyl olarak yeni bir eser ortaya koymak istemiş ve ünlü tarihçi Necip Asım Yazıksız’ın teşvikiyle 1920’lerin sonlarında *Son Asır Türk Şairleri*’ni yazmaya koyulmuştur. İbnülemin, Naci Sadullah’ın kendisiyle yaptığı röportajda bu süreçten şöyle bahsetmektedir:

“Eslâfımızın şairler hakkında yazdıkları eserlere ‘Tezkirei şua’ denilir. En son yazılan tezkirei şua, Fatin efendinin eseridir. (...) Ben 80 senedenberi yetişen şairlerle Fatinin tezkiresine nasılsa kaydetmediği bazı zevatın, ahlâfa intikal etmeden unutulup gideceklerini ötedenberi düşünürdüm. Ve milletin muhtelif mesleklerde liyakat göstermiş olan kıymetli adamlarına dair bir eser yazmakla uğraşırdım. Hersekli merhum gibi bazı zevatın teşvikleriyle, hayli zevatı yazdım. Türk Tarih Encümeni mi derlerdi, Mülga mı diyorlar ona şimdi.. Metrûk Türk Tarih Encümeni diyelim biz... Evet, yazın.. Metruk Türk Tarih Encümenindeki arkadaşlarımızdan Mebus Necip Asım bey: ‘Mahmut Kemal bey ne yazmışsa, Encümen hepsini tabettirmelidir. Zira, nice emeklerle vücade getirdiği o eserler, kendisi gözünü yumunca yok olacaktır. Onun için vaktile davranıp bu gayba mâni olunmalıdır!’ dedi, ve bu teklifinde ısrar etti. Diğer arkadaşlar da ısrarla arzu ettiler. Bunun üzerine ben, Fatinin tezkiresine zeyl olmasını tasavvur ettiğim bir eser vücade getirdim.”¹⁰³

¹⁰⁰ Naci Sadullah, “İbnülemin Mahmut Kemal Bey Neler Anlatıyor?”, *Yedigün*, Sene: 2, Cilt: 4, No: 86, 1934, s. 9.

¹⁰¹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)*, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 1975.

¹⁰² İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1310.

¹⁰³ Naci Sadullah, a.g.y., s. 9, 29.

Son Asır Türk Şairleri'nde Türk toplum tarihinde önemli bir yere sahip olan Yahya Kemal Beyatlı, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Abdülhak Hâmid Tarhan, Süleyman Nazif gibi pek çok ismin biyografisi yer almaktadır. Bu isimlerin İbnülemin'in çağdaşı olması, *Son Asır Türk Şairleri*'ni birincil kaynak haline getirmektedir. Mithat Cemal Kuntay'ın ifadesiyle "Tanzimat devrinin vezirlerini sakal boyalarına kadar tanıyan"¹⁰⁴ İbnülemin Mahmud Kemâl, biyografilerini yazmış olduğu sadriazamların, şairlerin, âlimlerin, mûsikîşinasların, hattatların önemli bir kısmını bizzat tanımaktadır. Dolayısıyla İbnülemin, Faruk Kadri Timurtaş'ın işaret ettiği üzere duyduğu değil, bizzat şahidi olduğu bir devri ve o devrin şahsiyetlerini yazmaktadır.¹⁰⁵ Hasan Âli Yücel de İbnülemin hakkında "geçmişler gibi çağdaşlarını da onun kadar iyi bilen başka birine rastgelmedim" demektedir.¹⁰⁶ Tanpınar'ın ifadesiyle "insanları ve hâdiseleri çok yakından, âdetâ dibinden" gören İbnülemin'in eserleri "sonradan gelen bir tanıklık" olarak okunmalıdır.¹⁰⁷ Bu hususta İbnülemin de "eserimin bir husûsiyeti de vardır ki ihtivâ ettiği zevâtın bir çoğunun tercüme-i hâlleri ve menkıbeleri başkalarından işidilerek, yahud başka eserlerden aktarma edilerek değil, kendi ağızlarından dinlenerek vücuda getirilmiştir" demektedir.¹⁰⁸

Son Asır Türk Şairleri yalnızca tanınmış şairlerin biyografilerini içermemektedir. Eserde daha önce hiç duyulmamış, haklarında çok az bilgi bulunan pek çok şahsın biyografisi ve şiirlerinden örnekler de bulunmaktadır. İbnülemin, eserde yer vereceği isimleri belirlemeden önce şiir alanında çok geniş bir çerçeveye çizmiştir:

"Memleketin en liyâkatli şâirlerinden Halil Nihad ve Âlusîzâde Ahmed Haşim Beylerle -altı yede sene evvel- bir gün şiirden, şâirden bahsederken şiir ve şâiri nasıl telâkki ettiğimi sormuşlardı. 'Her güzel şey şiirdir. Her güzel şeyi hissedene ve ettirene şâirdir' demiştim. Diğer bir yerde de şu sözleri söylemiştim:

¹⁰⁴ Mithat Cemal Kuntay, **Mehmet Akif**, İstanbul, Semih Lûtfi Kitabevi, 1939, s. 6.

¹⁰⁵ Faruk K. Timurtaş, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a dair", **Cumhuriyet**, 29 Mayıs 1957, s. 2.

¹⁰⁶ Hasan Âli Yücel, "Kubbemizde sönen son 'Hoş Sadâ'", **Cumhuriyet**, 3 Haziran 1957, s. 2.

¹⁰⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, "İbnül Emin Mahmut Kemal'e Dair", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XLVIII-XLIX.

¹⁰⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2583.

Ruhun münbasit, yahud münkabız olduğu her şeyde şiir vardır. Şâir, o şiiri, görüp başkalarına da gösterebilir.

¹⁰⁹

İbnülemin, niceliği de bir kıstas olarak belirlememiştir:

“(…) ezvâkın tahallüfü nokta-i nazarından ve sâir esbabdan dolayı da şiir ile az çok iştilal edenlerden tercüme-i hâllerine ve eserlerine muttali’ olabildiklerimi yazmağa lüzum gördüm. Bir divan, bir mecmua-i eş’âr vücuda getirenlerden, yahud bir gazetede, bir risale-i mevkutede beş on manzume neşredenlerden bazıları, târih-i edebiyata geçmişlerdir. Onların da kendilerine mahsus kâripleri ve takdîrkârları vardır. Bihakkın, yahud bigayr-ı hakkın nâmı târih-i edebiyata geçen ve takdîrkârları bulunan bir ademi tezkireye kaydetmemeği gayr-ı mâkul bir kayıtsızlık addedenler bulunur. Bu hâlde bana lâayık olan şiir nâmına az eser vücuda getirenleri de yazmaktır. Size muvafık olan da yazılanlardan istediğınızı almak, istemediğınızı terk etmektir. Esasen şiirin kıymetini, azlığı tenkis, çokluğu tezyid edemez. ‘Eğer maksad eserse, mısra’-ı berceste kâfidir.’”¹¹⁰

Bunun yanı sıra İbnülemin, şairleri belirlerken aruz veya hece ayırımı da yapmamıştır:

“Aruz şâirlerini kabul ve hece şâirlerini reddetmedim. Çünkü söz güzel ve şiir denilmeğe lâayık olduktan sonra aruz ve hecenin farkı yoktur. Hece vezniyle güzel söz söylemek aruz vezniyle söylemekten daha zor olduğu için hece vezniyle söylenilen güzel sözleri daha ziyade şiir addeylemek muvafık-ı insaftır. Aruz veznindeki ahenk, dinleyenlerin kulaklarına hoş gelir, ekseren sözün kusurlarını örter, aruz ile söylenilen nazımlar, müzeyyen elbise ile arz-ı vücud edenlere benzer, ziynet, onların kusurlarını enzar-ı tetkikten mümkün mertebe saklar. Hece ile söylenilen nazımlar çıplaklara benzer. Her türlü kusurları ilk nazarda göze çarpar. Kusurdan âzâde ve her veçhile güzel olmalıdır ki gözler, gönüller incizab etsin.”¹¹¹

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk çeyreğini konu edinen *Son Asır Türk Şairleri*’nde yüzlerce şairin biyografisine ve şiirlerine yer veren İbnülemin, edebiyat tarihi kitaplarında haklarında pek çok bilgi bulunan şairlerin hâl tercümelerini ayrıntılı yazmayı “mâlum ilâm etmek” olarak görmesi nedeniyle

¹⁰⁹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 19.

¹¹⁰ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 20. “Eğer maksad eserse, mısra’-ı berceste kâfidir” mısrasıyla Râgıp Paşa’ya atıf yapmaktadır.

¹¹¹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 20.

meşhur şairlerin biyografilerini kısaltarak yazmayı tercih etmiş; buna karşılık daha az bilinen kişilere odaklanmıştır.¹¹² Bu isimlerin aile fertlerinden mektup yoluyla bilgi edinmeye çalışan İbnülemin, bu kişilerin kayıtsızlıkları nedeniyle pek çok güçlükle karşılaşmış ve *Son Asır Türk Şairleri*'nin giriş kısmında bu durumu da eleştirmiştir:

“Meselâ müteveffa şâirlerden birinin oğluna müracaatla büyük babasının ismini ve asl u faslını sorsam sükût ederdi. Çünkü merak edip de öğrenmemiştir.

Diğer bir şâirin tarih-i vefatını tahkik için kabrini arasam -garâibden olarak henüz muhafaza-i vücud eden- mezar taşlarının bana güldüklerini hisseder gibi olurum. Çünkü o şâirin ailesi tarafından taş dikilmemiş, yahud dikildiği hâlde tesviye-i tarik vesilesiyle ve sair bir sebep-i âdi ile kırılmış, kaldırım yapılmıştır.

Bir şâirin divan-ı eş'ârı mukaddema tab'edildiğini haber alıp da evlât ve ahfadına müracaat etsem, hayretlerle karşılaşırıldım. Çünkü onlar babalarının, yahud cedlerinin şâir olduğunu ve divanının tab'olunduğunu ilk defa benden işitmişlerdir.

Vilâyatta bulunan evlât ve ahfada, peder ve cedleri hakkında mâlûmât vermelerini rica etsem cevap vermezlerdi. Çünkü bu hususta mâlûmât edinmeğe nefislerince asla lüzum görmemişlerdir.”¹¹³

İbnülemin pek çok şaire de doğrudan müracaat etmiş, fakat bu isimlerin bazıları da ilk başta kabul etmelerine rağmen tercüme-i hallerini bildirmemişlerdir. İbnülemin bu isimlere de şu sözlerle sitem etmektedir:

“Ya ber-hayat olan şuarâ-yı kiramdan bazılarına ne diyelim? Gençleri yaşlılardan garib ve yaşlıları gençlerinden daha acîb... Bir kısmında pek fazla ve pek câli tevazu âsârı görülür. Bir kısmı kendi hâl u kâline dâir mâlûmât vermek ister. Fakat -tahammül edilemeyecek derecede- nâz u girişme gösterir. Bâzıları, niyazı maa't-teşekkür kabul eder. Tercüme-i hâlini ve âsârını vereceğini kaviyyen ve mükerreren vâdeyleyler. Aradan seneler geçer. Hazret-i şâir hâlâ vâdini ifâ edeceğini iddiada musırrdır. Diğer bir şâir vaidde daha ileriye gider; bir iki gün sonra istenilen şeyleri getireceğine dâir teminâtta bulunur ve hakkında gösterilen teveccühten dolayı teşekkür eder. Ondan sonra öyle 'sırра kadem' basar ki bir daha yakasını ele geçirene, bir daha yüzünü görene aşkolsun. (...) Bir başkası, daha ben istemeden 'kabul buyurulursa tercüme-i hâlimi ve âsâr-ı âcizânemi huzur-ı üstadânelerine takdim ederim' der ve hakkımda -lüzumundan fazla- hürmet gösterir. Üç gün sonra sokakta karşı karşıya gelince, o zât-ı garâbet-sımat, beni görmüyormuş gibi davranarak sür'atle geçer, yahud karşıki kaldırımı göçer. (...) Bunlardan İstanbul haricinde

¹¹² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 21; Abdullah Uçman, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal yahut ‘Bir Devr-i Kadîm Efendisi’”, **Türk Dili**, Sayı: 761, Mayıs 2015, s. 41.

¹¹³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 14.

bulunanlara yazdığım niyaz-ı nâmeler âdetâ dosyalar teşkil etmiştir. Böyle münasebetsiz nazlar ve mânâsız niyazlarla bir eser nasıl vücuda gelir?..

Müracaat ettiğim zâtlar, akıllarını başlarına toplayıp da biraz düşünseler, takdir ederler ki ben, nefsimden ziyade kendilerine hizmet ediyorum. (...) Bizim gibi onlar da çok iyi bilirler ki -gavâil-i gûnâgûn içinde- böyle bir eser meydana koymak için çektiğim zahmetler, ihtiyar ettiğim tekellüfler, bana bir faide temin etmeyecektir. Esasen faide-i maddiye hatırımdan geçmemiştir. Evlâd-ı vatandan biri, bu eserde aradığı bir şeyi bulur, az çok istifade eder de mahzuz olursa benim faidem, işte o mahzuziyettir. Hele o veled-i necîb, mürüvvet eder de nâm-ı hakirânemi rahmetle yâd eyleser, işte o zaman zahmetimin mükâfatını görmüş olurum. Kemal-i ihlâs ile ilân ederim ki bundan başka hiçbir emelim yoktur.”¹¹⁴

İbnülemin’in eserin önsözünde eleştirdiği bu isimlerin bazıları hâl tercümeleri ile şiirlerini daha sonra göndermişler ve İbnülemin bunları -harf sırasının geçmesine rağmen- eserin son cildine zeyl olarak ilâve etmiştir. Bununla birlikte, *Son Asır Türk Şairleri*, bazı isimlerin mektupları yanıtsız bırakması nedeniyle -bir ölçüde- eksik kalmıştır. İbnülemin, bundan dolayı gelebilecek eleştirilere de şöyle cevap vermektedir:

“Mukaddimede söylediğim vechile mükerreren bizzat ve bilvasıta müracaat ettiğim hâlde asla aldırmayanlarla benim müracaatıma lüzum görmedikleri için kendi haklarında malûmat vermeğe davranmayanların tercüme-i hâlleri ve şiir numûneleri bu eserde görülmemesinden dolayı bana kusur isnâd etmemelidir.

Vatanın her bucağında yetişen -ölü ve diri- her fertten ve eserinden haberdâr olmak benim için bittabî mümkün değildir. Gaibden haber alıp vermeğe ve mechulden malûmat istihrac etmeye -maddî ve manevî- kadir olmadığım gibi müracaatıma kulak asmayanlar hakkında kuvve-i cebriye istimâline de ne salâhiyetim, ne kudretim vardır. (...) İnsafı olanlar, teslim ederler ki gelmiş, geçmiş, isimleri unutulmuş, nesilleri kesilmiş her ferdi bilmek ve bildirmek vazifesi münhasıran bana aid değildir.”¹¹⁵

Şairlerin tercüme-i hâllerini şairlere veya ailelerine bizzat başvurarak elde etmeye çalışan İbnülemin, kendisinden önce yaşayan bazı 19. asır şairleri hakkındaki kaynaklara ulaşmak için de uzun yıllar çalışmıştır. Buna karşılık, bazı mektuplarına

¹¹⁴ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 15-17.

¹¹⁵ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1563; İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2582.

yanıt alamaması ve evinin Mütareke yıllarında işgal edilmesinin ardından elindeki pek çok kaynağı kaybetmesi nedeniyle bazı şairler hakkında eserinde yeterince bilgi veremeyen İbnülemin, bundan dolayı pek çok kez üzüntüsünü dile getirmiştir. Bu düşüncelerle eserinin girişini de şu sözlerle tamamlamıştır:

“Enva-i mezâhim ve müşkilât ile vücuda getirilen bu eser-i nâcizin kıymetini iddia etmem. Kıymetsizliğini iddia edenlere de bir şey demem. Hiçbir ferd vüs’unun fevkinde hizmetle mükellef olamaz. Bahusus mehazların, menbaların fıkdanı ve senelerce uğraşarak tedarük ettiğim evrak ve vesâikın, gazete koleksiyonlarının İngiliz ve Fransız kuvâ-yı askeriyyesi tarafından kısmen yağma ve kısmen imha edilmiş olması nazar-ı itibare alınınca -cisimleri gibi isimleri de nâbûd olan- zevat hakkında az çok mâlûmât vermek, şayan-ı tebci büyük bir himmet değilse de her hâlde bir hizmettir. Herkes, kudreti nisbetinde ibraz-ı hizmet etse millet için menâfi-i azîme hasıl olur.

Nefs-i hakîrânemi milletin en aciz, fakat en hâlis hâdimlerinden addettiğim için kirâm-ı ahlâfın nâm-ı nâcizânemi hayır ile yâd etmelerinden başka emelim yoktur.

Semere-i hayât, hayır ile yâd olunmaktır.”¹¹⁶

Son Asır Türk Şairleri, -bazı istisnalar haricinde- 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 1940’lı yıllar arasındaki beş yüzden fazla şairi konu edinmektedir. Dönemin neredeyse bütün şairlerinin yer aldığı bu eser, bilinen şairlerin yanı sıra birbirinden farklı mesleklere mensup olmakla birlikte şiirle belli bir düzeyde ilgilenen isimleri de içermektedir. Sözgelimi, manzumelerine yer verilen isimlerden biri olan Âtîf Ölmez, İzmir’de turşuculuk yapan bir esnaftır. İbnülemin, Âtîf Ölmez’in şiirleriyle ilgili mizâhî bir dille “üç senelik mesai neticesinde kusursuz manzumeler yazabilmesi şayan-ı dikkattir. Her ‘turşucu’ değil her şair geçinen, böyle düzgün sözler söyleyebilseydi, edebiyat sahasında tatsız sözlere tesadüf olunmaz ve okuyucular, çehrelerini ekşitmezlerdi” demektedir.¹¹⁷ 1820’li yıllarda Trapoliçe müftüsü iken çıkan isyanda Rumlara karşı mücadele ederken gaz ve reçine dökülerek yakılan Halim Efendi,¹¹⁸ Seyyid Battal Gâzi Dergâhı şeyhi ve türbedârı İlhamî Efendi,¹¹⁹

¹¹⁶ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cumbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 22.

¹¹⁷ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 187-188.

¹¹⁸ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 797.

¹¹⁹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1020.

Cumhuriyet dönemi savcılarında Hâdi Bey,¹²⁰ Beykoz Kundura Fabrikası muhasebe kalemi müstahdemi Enver Bey,¹²¹ İbnülemin'in sözünü ettiği isimlerden bazılarıdır.

Bu kişilerin yanı sıra İbnülemin, yaş itibarıyla oldukça genç olan isimlere de eserinde yer vermiştir. Cumhuriyet döneminin önemli medenî hukuk hocalarından Ebul'ulâ Mardin'in oğlu Yusuf Sıtkı Mardin,¹²² Vodina eşrafından Ahmed Şevki Efendi'nin oğlu olan Ahmed Şâdî Bayka,¹²³ Edebiyat Fakültesi Türkoloji kısmı son sınıf öğrencisi Mustafa Lûtfî Güngör¹²⁴ gibi isimler de eserde yer alan genç şairlere örnek olarak verilebilir. *Son Asır Türk Şairleri*'ni Fatîn Efendi'nin tezkiresine zeyl olarak yazdığını belirten İbnülemin¹²⁵ bu tezkirede sınırlı bir şekilde yer alan isimlere de eserinde yer vermiştir. *Son Asır Türk Şairleri*'nde -kronolojik bakımdan- bulunmaması gereken Diyarbakır voyvodası Hafîd Paşa (1747-1813),¹²⁶ 18. yüzyıl şairlerinden Hıfzî (1729-1807)¹²⁷ ve "Derdli" mahlasını kullanan Lûtfî (ö. 1845)¹²⁸ gibi isimler de *Son Asır Türk Şairleri*'nde yer almaktadır. İbnülemin, bu eseriyle yaklaşık son bir buçuk yüzyılın şairler kütüğünü ortaya koymaya çalışmıştır.¹²⁹

19. yüzyıl şairlerinin yanı sıra kaynaklarda haklarında yeterince bilgi olmayan 18. yüzyıl şairlerine ve Cumhuriyet döneminde şiirle ilgilenen pek çok isme yer veren İbnülemin, eseri hazırlarken matbu ve yazma eserlerden, gazete ve mecmualardan, bazen biyografisini kaleme aldığı şairin bizzat kendisinden, hayatta olmayanların aile bireylerinden bilgi edinmiş; bu uzun çalışmaların ardından eserleri

¹²⁰ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 717.

¹²¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cumbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 481.

¹²² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 2174.

¹²³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2219.

¹²⁴ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1261.

¹²⁵ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cumbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 13.

¹²⁶ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 718-719.

¹²⁷ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 926.

¹²⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1249.

¹²⁹ Ömer Faruk Akün, *a.g.y.*, s. 260.

ve fikirleriyle tanınan şairlerin yanı sıra varlıklarından pek haberdar olunmayan, edebî kimlikleri meçhul kalmış veya artık unutulmaya yüz tutmuş pek çok şairin hayat hikâyesini ortaya koymuştur.¹³⁰ “Unutulan Adamlar” adlı makalesinde “Benim gibi senelerce uğraşarak ve mihnetin her türlüüne katlanarak böyle bir eser yazacak adam zor bulunacaktır. Diğer taraftan -canlı ve cansız- me hazlar, bu gün mefkut hükmüne girmiş iken beş on sene sonra hiç bir malûmat membaı kalmıyacaktır.” sözleriyle kaynaklara ulaşmanın giderek zorlaşacağını söyleyen İbnülemin,¹³¹ yurdun dört bir tarafına mektup göndererek şairler hakkında daha fazla bilgi edinmeye çalışmıştır.

İbnülemin’in yazıyla müracaat ettikleri arasında dönemin tanınmış pek çok ismi bulunmaktadır. Abdullah Cevdet,¹³² Orhan Seyfi Orhon,¹³³ Harbiye Mektebi’nde Atatürk’ün öğretmeni olan ve ileriki yıllarda Cebelibereket (Osmaniye) ve Seyhan (Adana) milletvekilliği yapan Naci Eldeniz,¹³⁴ Edebiyat Fakültesi’nde Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi’ni okutmakta olan Ahmet Hamdi Tanpınar¹³⁵ gibi isimler bunlardan bazılarıdır. İbnülemin’in mektup gönderdiği isimlerden biri de Hasan Âli Yücel’dir:

“Beyazıt ve civarında eski ve acaip kıyafetli bir zat görürdüm. Başında geniş bir fes, sırtında redingot, ayağında kaloş kundura; çok kere, kendisine benzer ve biraz önünden yürür biriyle beraber... Sorduğum zaman, Babiâli erkânından ve kudemâdan bir zat demişlerdi. O sıralar, pek öyle ilmî şöhreti yaygın değilmiş, demek. Birinci Dünya Harbinin Yedek Subaylığından terhis edilip de Darülfünuna geldiğimde bir gün kütüphaneye gitmiştim. Baktım, o zat! Bir kitap mütalaa ediyor ve önündeki bir deftere notlar alıp yazıyordu. Ben, kütüphane müdürünü bekliyordum (...) bana döndü:

- Adınız ne bakayım, siz kimlersiniz? diye sorunca hemen hürmetle cevap verdim. İsmimi söylediğim zaman:

- Sizin, Telgraf ve Posta Nazırı Hasan Âli Efendi ile karabetiniz var mı?
Tasdik cevabım üzerine:

¹³⁰ Abdullah Uçman, a.g.y., s. 41.

¹³¹ İbnülemin Mahmud Kemal, “Unutulan Adamlar”, *Her Ay*, Yıl: 1, Sayı: 3, 1937, s. 127.

¹³² İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 372.

¹³³ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 1717.

¹³⁴ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2599.

¹³⁵ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, a.g.e., s. 2586.

- Büyük babanız kâmil bir zat idi. Telgraf Nazırı idi, ama curnalci değildi. Efendiliği, vezarete tercih etmiş, derviş-meşrep bir adamdı. Amcalarınızı da tanırım. İzzet Bey, hazin şarkılar bestelemiş bir musikişinastı. Genç öldü (ve ezberden ölüm tarihini söyleyince hayretim büsbütün arttı.)

Dahası da vardı. Babamı, işlerini, diğer amcalarımı birer birer saymaya, memuriyetlerini, azillerini, nasıplarını döküp sıralamaya başladı. Nihayet:

- Helâl süt emmişsiniz. Din ü devlete hâdim olursunuz! dedi ve benim teşekkür cevabımı bile beklemeden başını kitabının üstüne eğip tekrar okumaya koyuldu. Ne yapacağımı şaşırdım. Kalkayım mı, oturayım mı diye düşünürken:

- Niye boş duruyorsun, oğlum? Ya bir şey mütalaa et, ya kalk işine git!... demez mi? Bundan istifade ederek teşekkür ettim ve kalktım, dışarıya kendimi attım.

Aradan birkaç sene geçmişti ki, gayet güzel bir rik'a yazıyla bir mektup. Benden tercüme-i halimi ve örnek olarak birkaç şiirle beraber resmimi de ilâve etmemi istiyordu. Hem hayret, hem meserret içinde kalmıştım. Acaba nereye yazacaktı? Niçin istiyordu? Ben kimdim? Bana bu iltifat nereden aklına gelmişti? Yazdım ve gönderdim. Son Asır Türk Şairlerindeki yazı, bu cevaba dayanır. Ona bu babaca takdirinden dolayı minnettar oldum. Son Asır Türk Şairleri cüz, cüz, çıkmaya başladı. Sonlara doğru neşir durakladı. Onu pek seven Hakkı Tarık'la beraber (o zaman ikimiz de sayıydık) Bakanlık nezdinde teşebbüste bulunduk, cüzler çıkmaya başladı ve nihayet kitabı bitirmek bu dostuna nasiboldu.”¹³⁶

İbnülemin, yurtiçindekilerin yanı sıra ülke sınırları dışındaki Rıza Tevfik Bölükbaşı'na da mektup göndererek biyografisini ve esere koymak üzere birkaç şiirini istemiştir.¹³⁷ Sevr Antlaşması'nı imzalayan heyette yer alması ve Millî Mücadele'ye muhalefet etmesinin ardından 1922'de İstanbul'dan gizlice ayrılarak uzun yıllar Amman'da ve 1931-1943 yılları arasında Lübnan'ın Cünye kasabasında yaşayan Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949) Cumhuriyet'in ilk yıllarında 150'liklere dâhil edilmiş, 1938'de çıkan af kanunundan beş yıl sonra 1943 yılında ülkeye dönmüştür. Bu yıllarda yakınlarıyla ve dostlarıyla mektuplaşan Rıza Tevfik'in - sınırlı da olsa- mektuplaştığı isimlerden biri de İbnülemin'dir.¹³⁸ İbnülemin, 25 Aralık 1938 tarihli mektubunda Rıza Tevfik'ten biyografik bilgilerini ve fotoğrafını istemiştir:

¹³⁶ Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XI-XII.

¹³⁷ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Suarâ)**, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 1949.

¹³⁸ Abdullah Uçman, “İbnülemin Mahmud Kemal, Rızâ Tevfik Mektuplaşması”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Sayı: 171, Yıl: 43/3, Temmuz 2014, s. 42.

“Feylesof-ı fâzıl, muhterem efendim,

Asıl ismi *Kemâlî’ş-şuarâ* olduğu halde mülgâ Tarih Encümeni’nce *Son Asır Türk Şairleri* nâmı verilen eser-i nâcizin tezyini için tercüme-i hâli fâzılânenizi aradım. Bulabildiklerimi, zât-ı âlinize lâyük bulmadım. Şimdi harf sırasıyla nevbet, nâm-ı feylesofânenize geldiğinden tercüme-i hâl ile bir fotoğrafın ve - tensib buyuracağınız- eş’ar-ı bedîanızdan birkaç parçanın -sür’at-i mümkün ile- irsâline lûtf ve himmet buyurursanız teşekkür ederim. Bâkî hürmet efendim. İbnülemin Mahmud Kemal”¹³⁹

Rıza Tevfik, bu mektuba cevaben oldukça uzun bir mektup kaleme alarak biyografisini ayrıntılarıyla bildirmiş ve Abdülhak Hâmid’e hürmeten yazmış olduğu ve daha önce yayınlanmayan şiiriyle birlikte birkaç şiirini de paylaşmıştır. Rıza Tevfik, zarif bir üslupla yazdığı 6 Ocak 1939 tarihli mektubunda şöyle demektedir:

“Eşâr-ı âcizânemden eser-i âliniz için intihab olunacak parçaların tensib ve tâyinini bendenize havale buyurmak suretiyle büyük bir nezaket ibraz buyurmuşsunuz. Buna cidden teşekkür ederim efendim. Lâkin bu hususta zevk-ı âlinize ve isabet-i reyinize tamamiyle kanaatım vardır ve telifine himmet buyurmakta olduğunuz kitabın pek müfid ve pek de güzel bir eser-i edebî olacağından eminim. Türk medeniyetinin zarif eserlerinde bir üslûb-ı has ile göze çarpan cilve-i zevkî ve âsâr-ı edebiyemizde asıl ve zarif Türk şivesini hakkıyla tanıyan nevâdirdensiniz. Mektubunuzun mürekkebinde bile asâlet-i zevk ve İstanbulluk var. (...) Muhterem efendim, bu arz ettiğim vesikaları ve fotoğrafları istediğiniz gibi tasarruf buyurursunuz. (...) Baki arz-ı meveddet ederim efendim.”¹⁴⁰

Rıza Tevfik’in iki mektubunun tamamına ve bazı şiirlerine yer veren İbnülemin, Rıza Tevfik’in yanı sıra 150’liklere dâhil olan Ali İlmî Fânî’ye de eserinde yer vermiştir. İbnülemin’e bir müddet ders veren Abdülbâki Mehmed Fânî Efendi’nin (1850-1936) oğlu olan Ali İlmî Fânî, Kürt Teâlî Cemiyeti üyesi olmasının yanı sıra Millî Mücâdele aleyhtarlığıyla tanınmış isimlerdendir ve 150’likler hakkındaki af yasasından sonra 1938 yılında yurda dönmüştür.¹⁴¹ Ali İlmî ile aile dostluğu bulunan İbnülemin,¹⁴² *Son Asır Türk Şairleri*’nde kendisinin iki şiirine yer vermesinin ardından 150’likler bahsiyle ilgili olarak da “inkılâptan sonra emsâliyle

¹³⁹ Abdullah Uçman, a.g.m., s. 103.

¹⁴⁰ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, a.g.e., s. 1955-1960.

¹⁴¹ Ali Birinci, “Fânizâde Ali İlmî Bey”, *Bir 150’liğin Mektupları: Ali İlmî Fânî’den Rıza Tevfik’e Mektuplar*, Haz.: Abdullah Uçman, Handan İnci, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1998, s. 10-15.

¹⁴² Ali Birinci, a.g.e., s. 165.

berâber memleket haricine çıkarıldı” demektedir.¹⁴³ Dâhiliye Nâzırı Mehmed Şerif Çavdaroglu,¹⁴⁴ Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi¹⁴⁵ ve oğlu İbrahim Rüşdi¹⁴⁶ de İbnülemin’in *Son Asır Türk Şairleri*’nde yer verdiği ve 150’likler listesine dâhil olan diğer isimlerdir.¹⁴⁷

Bu bağlamda, Cumhuriyet döneminde yazdığı *Son Asır Türk Şairleri* ve diğer eserlerden yola çıkılarak İbnülemin’in günümüzde erken Cumhuriyet döneminin muhalif isimlerinden birisi olarak görülmesinden de bahsetmek gerekmektedir. İbnülemin’in eserlerinin “Cumhuriyet’in tasfiye ettiği şeylerin hemen hepsini bir şekilde ihtiva ettiği”, her satırda tek parti devrine “bağırmandan çağırmandan taş attığı” söylenmekte ve İbnülemin’in “sistemin içinde kalarak maziyi savunduğu” dile getirilmektedir.¹⁴⁸ Buna karşılık, Cumhuriyet döneminde yayınlanan çalışmalarına bakıldığı zaman belli siyasi konularda çoğunlukla örtük ifadeler kullandığı görülen İbnülemin’in her satırda tek parti devrine “bağırmandan çağırmandan taş attığı”nı ifade etmek oldukça zordur. Bu bağlamda, erken Cumhuriyet dönemi bürokratlarından biri olmasının yanı sıra eserleri de devlet imkânlarıyla basılan ve dönemin basınında da muhalif bir isim olarak anılmayan İbnülemin’in *Son Asır Türk Şairleri*’nin satır aralarında değindiği bazı siyasi meselelerden söz etmek gerekmektedir.

Kemâlî’ş-Şuarâ veya *Son Asır Türk Şairleri*’nde Cumhuriyet döneminde yaşayan bazı isimlerin biyografilerine yer verilirken o dönem için netâmeli olan bazı konulara değinilmektedir. Bunlar; 150’likler meselesi, Menemen hadisesi, İstiklâl Mahkemesi’ndeki yargılamalar gibi konulardır. İbnülemin, bu gibi konulardan son derece örtük bir şekilde bahsetmektedir. Sözelimi, “ilm-i tasavvufa vâkıf,

¹⁴³ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1025.

¹⁴⁴ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2288.

¹⁴⁵ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2620.

¹⁴⁶ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2616.

¹⁴⁷ 1939 yılında Prens Mehmet Ali Paşa’nın davetiyle müze kurmak için Mısır’a giden İbnülemin’in burada Mustafa Sabri Efendi ile görüşüğünü de belirtmek gerekmektedir. (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 580.)

¹⁴⁸ Fatih M. Şeker, “İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sahih Bir Köprü”, Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlî’l-Kemâl*, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 29, 30, 63.

mütedeyyin ve ehl-i daniş idi” sözleriyle bahsettiği Abdurrahman Sami Efendi (1879-1934) ile ilgili bir anısını anlatırken “bir meseleden dolayı Sami, iki gün sonra yola çıkarıldı. Beraati tahakkuk ettiğinden bir müddet sonra geri getirildi” demektedir.¹⁴⁹ İbnülemin’in “bir mesele” olarak bahsettiği olay 1930 yılında yaşanan Menemen hadisesidir. Abdurrahman Sami Efendi, Menemen hadisesinden sonra bir süre tutuklu kalmış, ardından beraat etmiştir. İbnülemin’in eserde yer verdiği isimlerden biri olan Esad Erbîlî (1847-1931) de Menemen hadisesinde dahil olduğu iddiasıyla yargılanmış ve hakkında verilen idam cezası yaş nedeniyle müebbet hapse çevrilmiştir.¹⁵⁰ İbnülemin, Esad Erbîlî’den bahsederken “Menemen hadisesinde medhali olmak töhmetiyle oraya gönderildi” demek ve yargılanmasından birkaç ay sonra vefat ettiğini belirtmektedir.¹⁵¹ İbnülemin, Menemen hadisesiyle ilgili hakkında beraat verilen Abdurrahman Sami Efendi’ye de, hakkında müebbet hapis cezası verilen Esad Erbîlî’ye de eserinde yer vermiş; bununla birlikte konuyla ilgili ayrıntılı bilgi vermekten imtina etmiştir.

Eserde sözü edilen konulardan biri de Şapka İnkılâbı’dır. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi’nin torunlarından olan hattat ve şair Suud Yavsi Ebussuudoğlu (1882-1948), Şapka İnkılâbı sırasında kendisine ait olmayan bir yazı nedeniyle ve bazı hükümet üyelerine tehdit mektupları gönderdiği iddiasıyla 7 Aralık 1925 tarihinde tutuklanmış ve sorgusunun ardından Ankara İstiklâl Mahkemesi’ne sevk edilmiştir. On yıl kürek cezası verilen Suud Bey’in mahkûmiyeti, dört ay sonra çıkan yeni ceza kanununun ardından iki yıla indirilmiş ve Suud Bey, Sultanahmet ve Ankara Cebeci Hapishanesi’nde birer yıl kalmıştır. İlerleyen zamanlarda Gümüşhane mebusu Halil Nihat Boztepe’nin Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne sunduğu teklifle Suud Bey hakkında bir araştırma komisyonu kurulmuş, isnat olunan suçun başkasına ait olduğunun tesbit edilmesinin ardından Aff-ı Husûsî Kanunu çıkarılarak Suud

¹⁴⁹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 2120-2121.

¹⁵⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, “Esad Erbîlî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 348.

¹⁵¹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1283.

Bey'in cezası kaldırılmıştır.¹⁵² İbnülemin ise *Son Asır Türk Şairleri*'nde "Serpuş tebeddülünde -kabahat külâhı yanlışlıkla Suud'a giydirilerek- hapse mahkum oldu. Bilâhare meb'uslardan şair Halil Nihad'ın delâlet-i insaniyet-mendânesiyle keyfiyet Büyük Millet Meclisince tedkik edildi. İsnad olunan cürmün başkasına ait olduğu tebeyyün etmesiyle hukukunun iadesine karar verildi"¹⁵³ diyerek Suud Bey'in hakkında yanlışlıkla verilen cezadan üstü örtülü bir dille bahsetmeyi ve cezaevinde iki yıl kalmasından söz etmemeyi tercih etmiştir.

Suud Bey'in yanı sıra İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan Elmalılı Hamdi Efendi de *Son Asır Türk Şairleri*'nde yer verilen isimlerden biridir. İstiklâl Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilerek Fatih'teki evinden Ankara'ya götürülen ve kırk gün tutuklu kalan Elmalılı Hamdi Efendi, serbest bırakılınca İstanbul'a dönmüş ve camiye gitmesi dışında uzun yıllar boyunca hiç sokağa çıkmamıştır.¹⁵⁴ İbnülemin, Elmalılı Hamdi Efendi'nin bu durumundan da "İnkılâb esnasında umumla beraber açıkda kaldı. Bir müddet sonra -kendince bazı sebeble-sokağa çıkmadı" sözleriyle bahsetmiştir. İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan Tâhirü'l-Mevlevî'nin¹⁵⁵ (Tahir Olgun) biyografisinde ise "İnkılâbda gayr-i faal me'murin arasına katıldı" demekle yetinmiştir.¹⁵⁶

İbnülemin'in bu tavrında, dönemin şartlarının yanı sıra, yer verdiği isimlerin bu yönleriyle anılmasını istememesinin de etkisi olmalıdır. 150'liklerden olan veya İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılanan isimleri eserine almasının sebebi ise, "Cumhuriyet'in tasfiye ettiklerini ihtiva etmek" değil, ele aldığı dönemdeki şairlerin hepsine yer verebilme çabasına sahip oluşudur. İbnülemin; Namık Kemal, Tevfik Fikret, Abdülhak Hâmid gibi şairlerin yanında İzmir'de turşuculuk yapmakta olan

¹⁵² Muhittin Serin, "Suud Yavsi Ebüssuudoğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul, 2009, s. 579.

¹⁵³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 2205.

¹⁵⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 57-58.

¹⁵⁵ Tâhirü'l-Mevlevî, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*, Haz.: Nurcan Boşdurmaz, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2012.

¹⁵⁶ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2322.

Atıf Ölmez, Beykoz Kundura Fabrikası'nın muhasebe görevlisi Enver Bey vb. isimlere yer vererek dönemin şair kadrosunu bütünüyle tanıtılabilmeyi amaçlamaktadır. Hasan Âli Yücel de *Son Asır Türk Şairleri*'nin bu yönüne dikkat çekmektedir:

“Üstadın edebiyat tarihimize de hizmeti büyüktür. ‘Son Asır Türk Şairleri’, yarım asrın kültür tarihidir. Orada her soydan, her boydan şiir yazmış olanları görenler içerisinde ‘üstad, niçin titiz bir seçim yapmamış da tezkeresine bir çok üçüncü, dördüncü derece şairleri de almış?’ diyenler olabilir. Eğer o denildiği gibi hareket etseydi bir devrin tamamını bütün kuvvet ve zaafılarıyla bize verebilir miydi? Bu kitabı baştan aşağıya okuyanlar, tercümei halleri alfabe sırasından tarih sırasına naklettikleri zaman Osmanlı cemiyetinin XIX. asrın ikinci yarısıyla XX. asır başlarındaki halini bütün çıplaklığıyla görürler.”¹⁵⁷

İbnülemin'i “son asır tarihimizi en iyi bilen tarihçi” olarak tanıtan Faruk Kadri Timurtaş, *Son Asır Türk Şairleri*'nin şahıs portreciliğinin bizdeki en önemli örneklerinden biri olduğunu söylemektedir.¹⁵⁸ Yılmaz Öztuna ise İbnülemin'i 19. asır Osmanlı sosyal tarihinin en büyük mütehassısı ve Türk edebiyatının en önemli biyografi yazarı olarak tanımlayarak *Son Asır Türk Şairleri*'nin edebiyatımızdaki son büyük şâirler tezkiresi olduğunu, son asır Osmanlı sosyal ve edebî tarihinin âdeta bir ansiklopedisi olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁹ İbnülemin'in *Son Asır Türk Şâirleri*'nde “Şâir Hamdi, okuduğunu ve okuttuğunu iyi anlayanlardan ve edebiyât tarihi okutanların en vâkıflarındandır. (...) Ziyârettime geldikçe sorduğu meseleleri pek inceelediğini görerek takdir ediyorum”¹⁶⁰ sözleriyle bahsettiği Ahmet Hamdi Tanpınar da bu eserin “son yüz senelik edebî hayatımızın geniş bir tablosunu” çizdiğini ifade etmektedir.¹⁶¹ Nitekim eserde farklı siyasi görüşe mensup yüzlerce şaire yer verilmiş, şiirlerin niteliği de bir tasfiye kriteri olarak belirlenmemiştir. Tanpınar, bu eserde birkaç satır şiir yazanlara dahi yer verildiğinden söz etmekte, eseri bu yönüyle “sormagir” mahallesine benzetmektedir. Tanpınar, İbnülemin'den ve *Son Asır Türk Şairleri*'nden şöyle bahsetmektedir:

¹⁵⁷ Hasan Âli Yücel, “Üstad”, *Cumhuriyet*, 16 Mart 1953, s. 2.

¹⁵⁸ Faruk K. Timurtaş, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a dair”, *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1957, s. 2.

¹⁵⁹ Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Portreler*, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010, s. 263.

¹⁶⁰ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2586.

¹⁶¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz.: Zeynep Kerman, 6. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Eylül 2000, s. 418.

“Mizacı ne kadar yalanlarsa yalanlasın, yahut ciddî notunu inkâr ederse etsin, muayyen bir değer cetveli olan adamdı. ‘Kendine sadık olmak’ dediğimiz ve bugünün insanından o kadar çok istediğimiz davranışın üzerinde Türkçe’de en çok ısrar eden muharrirlerden biri, muasır hayata o kadar uzak olan İbnül Emin Mahmut Kemal Beydir. Ve hakikatte de biraz fazlaca şahsî şekilde tefsir ettiği aşıkâr olan değerler dünyasına sadıktı. Gerek Son Sadrazamlar’da, gerek Son Asır Türk Şairleri’nde bize o kadar garip görünen bütün bir tenkid cihazını işleten şey bilhassa budur: İbnül Emin Mahmut Kemal Bey, aramızda çok eski bir zamanın ahlâkı ve örfü namına konuşan adamdı. Onda *Hüküm* denen şey muasır değildi. Başka bir zihniyetin münhanisi üzerinden bize geliyordu.

(...) Bununla beraber, acaip şekilde bir görme kudreti olan adamdı. Her şeyi demiyeceğim, fakat aksayanı, bütün vüzuhu ve teferruatıyla görmekten ve göstermekten zevk alırdı. (...) Bu İstanbul efendisi, hayatımızın kırk elli sene içinde nasıl altüst olduğunu, çerçevelerini nasıl kaybettiğini ve çöktüğünü görmüştü. Gençliğinde zengin, mamur, ağzına kadar dolu gördüğü konakların hepsi yanmış, yıkılmış, insanları dağılmış, arsaları kaybolmuştu. Bunlar hepimizin bildiği ve az çok duyduğu şeylerdi. Fakat İbnül Emin Mahmut Kemal Bey, onları yalnız hatırlamakla kalmıyor, garip ve dokunaklı bir şekilde kendisini onların ayakta kalmış tek parçası, hakikî vârisi zannediyordu. İşte tezkireciyi, Fâtî Efendi’nin, Esat Efendi’nin, Âli’nin ve Müstakimzade’nin halefini, yazı yazmayı Flaubert’in Bouvard et Pécuchet’sini hatırlatacak derecede ömrünün tek işi yapan adamı bu terkitten kalanları behemehal kurtarmağa götüren, yahut daha iyisi bu işte o kadar kırbaçlayan şey. Bir eser, bir isim, bir müşahede, yıkılanın bir zerresi, ne olursa olsun o daima bir şeyler kurtarmağa mecburdu. Son Hattatlar’da bazen yalnızca bir ismi anmak ona yetiyordu. Son Asır Türk Şairleri’nin anketi abese kadar gider. Ömründe tek manzume, hattâ tek mısra yazmış insanların hepsi, bu acaip ‘sormagir’ mahallesindedir. Çünkü muharrir için kurtardığı şeylerin kıymetli olması behemehal şart değildi. Kurtarılmış olmaları mühimdi. Bu onun ekonomisi, en aziz şeylerini alan zaman uçurumuna karşı açtığı mücadele, hattâ zaferiydi. Bu arada bazıları kendisini asıl zamanına götürürse ne mutlu! O zaman İbnül Emin Mahmut Kemal Bey de mevzuunun verdiği imkânla değişir, üslûbu tatlılaşırdı. O zaman bugünün hayatiyle birkaç dosttan başka bağı olmıyan adam, asıl hayatını yaşadığı zamana kavuşuyor, kaybolmuş saadetler, başta babaevi, annesi, kardeşleri ve dost muhitleri, Kâmil Paşa konağı hepsi birden eski revnakı ile yaşamağa başlıyordu. Fakat onların yanbaşılarında uğradığı ihmaller, bir türlü yenemediği itiyadları için mâruz kaldığı tenkidler, istihfaflar, eskiliğinin, muasır olamayışının verdiği küçüklük duyguları, şahsî meziyetlerinin mensup olduğu âlemle beraber inkâr edilmesinden duyduğu acılıklar, hattâ şu veya bu sebeplerle evsiz, çoluksuz çocuksuz kalışı vardı. Bu sefer büyük hınçların devri başlıyordu: ‘Onlar muvaffak olamadılar, ben muvaffak oldum. Son sözü ben söylüyorum.’ (...) Ve bu son sözü söylemek fırsatını bu dindar adam, kaderin kendisine bahşettiği bütün bir imtiyaz addediyordu. Ve mademki son sözü o söylüyordu, imkânlar müsaade ettiği müddetçe söyleyecekti. İşte İbnül Emin Mahmut Kemal Beyin arkasında çalışan karışık cihaz... (...) Onun gibi kat kat olan bir insanı, bir daha görebilir miyiz bilmem?”¹⁶²

Yaklaşık yüz yıllık bir dönemin şairlerini tespit ederek biyografilerini kaleme alan İbnülemin, eserinde yalnızca Osmanlı’nın son yüzyılına değil, Cumhuriyet devrinin önemli bir kısmına da yer vermiştir. Tanpınar’ın “kurtarılmış olmaları

¹⁶² Ahmet Hamdi Tanpınar, “İbnül Emin Mahmut Kemal’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. LI-LIII.

mühimdi” sözleriyle bahsettiği husus, Osmanlı’nın yanı sıra Cumhuriyet dönemiyle de ilgilidir. Dolayısıyla *Son Asır Türk Şairleri*’nin yalnızca Osmanlı devri şairlerini anlatmak veya Osmanlı dönemini bütünüyle yüceltmek amacı taşıdığını söylemek mümkün değildir. Nitekim bu eserde Cumhuriyet dönemi şairleri de yer almakta ve pek çok isimden övgüyle söz edilmektedir. İbnülemin’in yakınındaki isimlerden biri olan Hasan Âli Yücel de İbnülemin’in çağdaşlığına vurgu yapmakta, “Mahmud Kemal Bey, mazi gibi görünen haline rağmen tamamiye bugündür” demektedir.¹⁶³ Erken Cumhuriyet döneminde yaklaşık yirmi yıl süresince milletvekilliği yapan İbrahim Alâeddin Gövsa’nın *Meşhur Adamlar* adlı eserinde “gerek bilgisinin nev’i, gerek şahsiyeti itibarile zamanımızda eşi kalmıyan bir ilim adamımızdır” sözleriyle bahsettiği İbnülemin’in, Cumhuriyet devrinde adından saygıyla söz edilen isimlerden biri olduğu görülmektedir.¹⁶⁴ Bunun yanı sıra, eserin ilk ciltlerinin Türk Tarih Encümeni tarafından 1930-1932 yılları arasında basılması, encümenin ilgâsı sonrasındaki birkaç yıllık aranın ardından dönemin milletvekillerinden Hakkı Tarık Us’un çabalarıyla Maarif Vekâleti tarafından 1937-1938 yıllarında eserin üç cildinin daha yayınlanması¹⁶⁵ ve son olarak “Tanzimat’tan sonraki edebî ve fikrî durumumuzu ifşa ettiği”ni söyleyerek eseri bir hazineye benzeten ve “yarım asrın kültür tarihi” olarak tanımlayan Hasan Âli Yücel’in Maarif vekilliği döneminde yayın sürecinin tamamlanması oldukça dikkat çekicidir.¹⁶⁶

Cumhuriyet yıllarında devletin imkânlarıyla basılan *Son Asır Türk Şairleri*’nde hem Cumhuriyet dönemi şairlerine hem de 19. yüzyılın ikinci yarısındaki şairlerin neredeyse tamamına yer verilmiştir. İbnülemin’in ve bazı ahabplarının bir araya gelerek şairlerin yaşamlarından söz edilmesinin ardından

¹⁶³ Hasan Âli Yücel, “Üstad”, *Cumhuriyet*, 16 Mart 1953, s. 2.

¹⁶⁴ İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar: Hayatı-Eserleri*, Çıkaran: Sedat Simavi, İstanbul, 1933-1935, s. 768; *TBMM Albümü 1920-2010*, Cilt: 1: 1920-1950, 2. bs., Ankara TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Haziran 2010, s. 400.

¹⁶⁵ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2582; İbnülemin Mahmud Kemal, “Unutulan Adamlar”, *Her Ay*, Yıl: 1, Sayı: 3, 1937, s. 127; *TBMM Albümü 1920-2010*, Cilt: 1: 1920-1950, 2. bs., Ankara TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Haziran 2010, s. 261.

¹⁶⁶ Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXV; Hasan Âli Yücel, “Üstad”, *Cumhuriyet*, 16 Mart 1953, s. 2.

dönemin şairlerinden Aziz Bey, bu sohbet akşamını “Arab u Türk ü Acem’den ne kadar varsa ölen/Ederek resm-i geçit, geçmede tabur tabur” sözleriyle anlatmıştır.¹⁶⁷ Altı yüze yakın şairden söz eden İbnülemin, bu şairlerin yaşamlarına yer vererek şiirlerinden örnekler paylaşmıştır. Bu yıllardaki bir yazısında “tercüme-i hal yazmak teşebbüsünde bulunanlar, eldeki malûmat ile iktifa ediyorlar. Zahmet ihtiyar edip de tetkikata girişmiyorlar. Bu sebeple bu gün yazılan bir yazı, dün yazılan yazıyı -biraz renk ve şeklini değiştirerek- tekrar etmekten bir karış öteye gidemiyor”¹⁶⁸ diyen İbnülemin, yazılı ve sözlü pek çok kaynaktan yararlanarak bu alanda özgün bir eser ortaya koyabilmek için çaba göstermiştir. Edebiyat tarihçisi Mehmed Çavuşoğlu, *Son Asır Türk Şairleri*’ni yazan İbnülemin hakkında “sık sık kaynaklara başvurması, iktibaslar yapması onun modern mânada tarihçiliğinin, vesikalara ehemmiyet verişinin bir özelliğidir. Söz konusu ettiği kişilerden bazılarının hayat hikâyelerini en hurda teferruatına kadar belirtmek hususunda itina gösterdiği dikkati çekmektedir” ifadesini kullanmaktadır.¹⁶⁹ Nahit Sırrı Örik ise 1938’de kaleme aldığı yazısında bu eserin başka bir yerde tesadüfî zor olan bilgiler içerdiğinden söz etmekte ve eseri ancak İbnülemin’in yazabileceğini söylemektedir.¹⁷⁰

Son Asır Türk Şairleri’ni alfabetik sırayla hazırlayarak şairlerin eserlerine ve bilhassa tanıdığı şairlerle ilgili anekdotlara yer veren İbnülemin, yazdığı biyografilerle ilgili pek çok ayrıntıya yer vermiştir. Söz gelimi Sokullu Mehmet Paşa’nın torunlarından olan 19. yy. şairi Süleyman Âsaf Bey ile ilgili kısım şöyle başlamaktadır: “Süleyman Âsaf Bey, Reisü’l-küttâblıkta ve Bosna ve Mısır Valiliklerinde bulunmuş olan vüzeradan Sopasalan Kâmil Ahmed Paşa-zâde Rumeli Valisi meşhur Koca Hakkı Paşa’nın oğlu Hüdavendigâr vâli-i esbakı Ahmed İzzet Paşa’nın oğludur. Silsile-i nesebi Sokullu Mehmed Paşa-zâde Vezir Hasan Paşa’ya vâsıldır. Validesi, sadr-ı esbak Koca Yusuf Paşa’nın damadı Bağdad ve Şam Valisi

¹⁶⁷ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cumbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 63-64.

¹⁶⁸ İbnülemin Mahmud Kemal, “Pertev’ler”, *Her Ay*, Yıl: 1, Sayı: 2, 1937, s. 119.

¹⁶⁹ Mehmed Çavuşoğlu, “Son Şuara Tezkiresi ve Yazarı Hakkında”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cilt: 1, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1988, s. X.

¹⁷⁰ Nahit Sırrı, “Son Asır Türk Şairleri Hakkında”, Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi, İstanbul Şehir Kütüphanesi E-Arşiv, Barkod No: 001583390010.

şuarâ-yı vüzeradan Laz Ali Rıza Paşa'nın kerimesi Melek Esma Hanım'dır.”¹⁷¹ İbnülemin'i tanıyanlardan Turgut Kut, “tanıdıklarının yedi sülalesini bilirdi. Nitekim, annemin nikâh şahidinin Reisü'l-hattâtın Hacı Kâmil Efendi olduğunu ilk kez kendisinden duymuştum” demektedir.¹⁷² Bu bağlamda İbnülemin'in, döneminin pek çok şairini yakından tanınması sebebiyle sözlü kaynaklardan çok iyi yararlanma fırsatı bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.¹⁷³ Bu yolla İbnülemin, şairlerin önemli bir kısmının fotoğraflarını da elde edebilmiştir. Şairlerin kendisinden ve hayatta olmayan şairlerin ailelerinden fotoğraf isteyen İbnülemin, bunları da biyografilerin başına eklemiştir.¹⁷⁴

Son Asır Türk Şairleri'nde göze çarpan bir diğer husus İbnülemin'in kendine has üslubunun ve özellikle imlâsının korunmuş olmasıdır. İbnülemin'in imlâsını yansıtan kelimeler Maarif Vekâleti tarafından değiştirilmeden basılmıştır.¹⁷⁵ Düşmen (düşman), zeman (zaman), gice (gece), hizmet (hizmet), mekam (makam) gibi kelimeler eserde aynen korunmuştur. İbnülemin'in eserleri; Farsça, Arapça ve Türkçe'nin bir araya gelmesinden oluşan Osmanlı Türkçesi'nin¹⁷⁶ örneklerindendir. Refi' Cevad Ulunay, İbnülemin hakkında “Farisi'ye, Arabi'ye ve bilhassa Türkçe'ye vâkıftı. Nesirleri, üslûbu, okunurken ağızda eriyen bir gülbeşeker lezzeti bırakırdı. Memleket, bir daha o kudrette bir münşî yetiştiremez. Eşine, dostuna yazdığı ‘tezkire’lerinde bile güzel Türkçeyi oya gibi işler, okuyanı hayran edecek bir incelik gösterirdi” demektedir.¹⁷⁷ Tanpınar da “ben kendi hesabıma Türkçede onun Hersekli Ârif Hikmet için veya Emirî Efendi için yazdığı şeyler kadar nefis pek az şey

¹⁷¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 72.

¹⁷² Turgut Kut, “İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal Beyefendi'den Anılar”, *Mütteferrrika*, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000, s. 81.

¹⁷³ Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlû'l-Kemâl*, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 127.

¹⁷⁴ Eserin 2000'li yılların başındaki yeni baskılarında şairlerin fotoğraflarına yer verilmediğini de belirtmek gerekmektedir.

¹⁷⁵ Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, “Üstad İbnülemin'e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XL.

¹⁷⁶ Ahmet Faruk Çağlar, “Mehmet Genç ile Söyleşi”, *Sabah Ülkesi*, Sayı: 44, Temmuz 2015, s. 48.

¹⁷⁷ Refi' Cevad Ulunay, “İbn-ül-Emin Mahmud Kemal Bey”, *Milliyet*, 26 Mayıs 1957, s. 3.

okudum” ifadesini kullanmaktadır.¹⁷⁸ İbnülemin’in eserleri, İstanbul Türkçesi’ni yansıtmamasının yanı sıra,¹⁷⁹ Hilmi Ziya Ülken’in işaret ettiği gibi İstanbul’un içtimai tarihi bakımından da önem arz etmektedir.¹⁸⁰

Son Asır Türk Şairleri’nin Cumhuriyet döneminde bu alanda yazılan tek eser olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Çaylak Tevfik’in (1843-1893) 1870’lerin başlarında yazmaya başlayıp “d” harfine kadar gelebildiği ve İbnülemin’in de zaman zaman atıf yaptığı *Kafî-i Şuarâ*, İsmail Hakkı Eldem’in (1871-1944) II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan eseri *Muasır Şairlerimiz* ve İbnülemin’in habercilerinden sayılabilecek ünlü edebiyat tarihçisi Fâik Reşad Bey’in (1851-1914) *Eslâf* ve *Terâcim-i Ahvâl* gibi eserleri 19. yüzyıldaki çalışmalara örnek olarak verilebilir.¹⁸¹ Cumhuriyet döneminde bu alanda öne çıkan isimler ise Mehmet Behçet Yazar ve Sadeddin Nüzhet Ergun’dur. Fecr-i Âtî şairlerinden Mehmet Behçet Yazar’ın (1890-1980) *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı* adlı eseri 1938 yılında yayınlanmıştır.¹⁸² M. Behçet Yazar, “Cumhuriyetin 15 inci yıldönümü münasebetiyle neşredilmiştir” ifadesiyle yayınlanan bu eserinde Cumhuriyet devrinde yetişen “bahtiyar yeni neslin ilk defa olarak bir nevi edebiyat tarihini ihzar etmiş” olmayı amaçladığını belirtmektedir. Biyografik bilgi elde edebilmek amacıyla dönemin edebiyatçılarına mektupla müracaat eden M. Behçet Yazar, İbnülemin’den de biyografisini istemiştir. “Son asır Türk şairleri eserinin müellifi muhterem üstadımız İbnül-Emin Mahmut Kemal İnal, 27 kânunusani 1938 tarihinde lûtfettikleri mektuplarında hâl tercümelerini aynen şu suretle nakletmişlerdir” sözlerinin ardından İbnülemin’in biyografisine yer veren M. Behçet Yazar, *Son Asır Türk Şairleri*’ni de kısaca

¹⁷⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Haz.: Zeynep Kerman, 6. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2000, s. 418.

¹⁷⁹ Nurettin Gemici, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Farsçanın Tesiri ve İbnülemin Mahmud Kemal (ö. 1957) Örneği”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 15, İstanbul, 2015, s. 174.

¹⁸⁰ Hilmi Ziya Ülken, “İstanbulun İçtimai Tarihi”, **Yeni Sabah**, 4 Mayıs 1953.

¹⁸¹ Ömer Faruk Akün, “Çaylak Tevfik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 8, İstanbul, 1993, s. 240-242; İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’ş-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 744, 806; Ömer Faruk Akün, “Fâik Reşad”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 12, İstanbul, 1995, s. 103-106; Orhan Okay, “İsmail Hakkı Eldem”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 21.

¹⁸² Behçet Necatigil, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, 20. bs., İstanbul, Varlık Yayınları, 2002, s. 397; M. Behçet Yazar, **Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1938.

tanıtmıştır.¹⁸³ M. Behçet Yazar'ın bu eseri, *Son Asır Türk Şairleri*'ne kısmen benzemekle birlikte, şairlerin yanı sıra edebiyatın diğer alanlardaki isimlerine yer vermeyi amaçlaması; buna karşılık pek çok çağdaş ismin eserde ele alınmayışı sebebiyle bu alanda önemli teşebbüslerden biri olarak literatürdeki yerini almıştır.

Edebiyat tarihçisi Sadeddin Nüzhet Ergun'un (1899-1946) 1936 yılında yayınlanmaya başlayan *Türk Şairleri* adlı eseri¹⁸⁴ ise konu ve içerik bakımından bu alandaki en önemli eserlerden biridir. "Bugüne kadar Türk Şairlerini toplu bir halde ihtiva eden bir eser yazılmış değildir" diyen Ergun, İbnülemin'in 1930-1932 yılları arasında ilk ciltleri yayınlanan ve henüz tamamlanmayan *Son Asır Türk Şairleri*'ne de sıklıkla atıf yapmış ve eserin başında mevcut literatürü tanıtırken İbnülemin'in eserinden de söz etmiştir.¹⁸⁵ Benzer şekilde İbnülemin de 1937'de yeniden yayınlanmaya başlayan *Son Asır Türk Şairleri*'nde aynı zamanda şair olan Saddettin Nüzhet Ergun'a yer vermiş ve *Türk Şairleri* adlı eserinden bahsetmiştir.¹⁸⁶ Bununla birlikte, İbnülemin'in 1937'de basımına devam edilen eseri ileriki yıllarda tamamlanmış; fakat *Türk Şairleri* Sadeddin Nüzhet Ergun'un vefatı üzerine tamamlanamamıştır. Bu anlamda *Son Asır Türk Şairleri*, tamamlanmış bir şuara tezkiresi olarak Behçet Yazar ve Sadeddin Nüzhet Ergun'un eserinden ayrılmakta ve ilk elden tanıklıklara yer verildiği için özel bir önem taşımaktadır.

Son Asır Türk Şairleri, İbnülemin'in pek çok şairi yakından tanıması sebebiyle bir tür hâtırat niteliğine de sahiptir. Bunun yanı sıra Ömer Faruk Akün, eserin "XIX. asrın başlangıcından bu yana şiirimizin etrafında değişik formasyon ve kültürlerden, farklı zevk ve zihniyetlerden çeşitli nesil ve fertlerin teşkil ettiği edebî panoramayı" gösterdiğini belirtmekte ve temel bir kaynak olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁷ İbnülemin'in bu edebî panoramadaki isimlerin önemli bir kısmını

¹⁸³ M. Behçet Yazar, *a.g.e.*, s. 7-11, 193, 196.

¹⁸⁴ Ekrem Bektaş, "Sadettin Nüzhet Ergun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 299-301.

¹⁸⁵ Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, Cilt: 1, y.y., t.y., s. III-VI.

¹⁸⁶ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 2021.

¹⁸⁷ Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 260.

yakından tanınması, *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki öznelliği de beraberinde getirmiştir. Bunun sebeplerini İbnülemin'in kişiliğinin öne çıkan bazı özelliklerinde aramak gerekmektedir. İbnülemin'i yakından tanıyan Hüseyin Vassaf, "Mahmud Kemâl Bey sevdiğini bi-hakkın sever, sevmediğini de bi-hakkın sevmez" demektedir.¹⁸⁸ İbnülemin'in dostlarından biri olan Süleyman Nazif ise "Mahmut Kemal Bey'in bir sevdiği insanlar vardı, bir sevmediği insanlar. Ali Emiri Efendi, Adanalı Hayret, Mehmet Akif, Babanzade Ahmet Naim, Zeki Pakalın sevmediği insanların başında gelir" ifadesini kullanmaktadır.¹⁸⁹

İbnülemin, hoşlanmadığı kişilerden söz ederken olumsuz veya aksayan taraflarını ön plana çıkarmakta, eserlerinde âdeta bir "tenkit ve teşhir mekanizmasının harekete geçtiği" görülmektedir.¹⁹⁰ *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki Adanalı Hoca Hayret Efendi ve Ali Emîrî Efendi hakkındaki kısımlar bunun en iyi örnekleridir. Enis Batur, İbnülemin'deki bu öznelliğin tabakât geleneğinden tevarüs ettiğini ifade etmektedir.¹⁹¹ İslâm telif geleneğinde "çeşitli meslek sâhiplerinin, âlim ve şâirlerin, sanatkârların hayâtını anlatan kitap"¹⁹² olarak tanımlanan ve subjektivitenin olduğu tabakât türünün örnekleri arasında *Nâima Tarihi*, *Tezkire-i Hâtimetü'l-eş'âr* (Fatîn Efendi) ve *Eslâf* (Faik Reşad) gibi eserler sayılabilir.¹⁹³ Bu bağlamda Enis Batur, İbnülemin'in eserlerinde "sözkonusu kişilere yaklaşımındaki kişisel düşüncelerini aşırı önemsemenin yanında ikincil özellikleri öne çekme eğilimi"ne dikkat çekmektedir.¹⁹⁴ Öte yandan, İbnülemin'in eserlerinde belli isimler haricinde genel olarak bu eğilimden söz etmek pek doğru değildir. *Son Asır Türk Şairleri*'nde özellikle Ali Emîrî Efendi, Adanalı Hoca Hayret Efendi ile ilgili bahislerde; *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*'da Yusuf Kâmil Paşa gibi isimler hakkındaki bölümlerde objektiflikten uzaklaşmakla birlikte, biyografi yazımında

¹⁸⁸ Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlü'l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 129.

¹⁸⁹ Dursun Gürlek, **Bir Edebiyat Tarihçisinin Renkli Yaşamı: İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, İstanbul, t.y., s. 18.

¹⁹⁰ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 260.

¹⁹¹ Enis Batur, "İbnülemin Bey'den Salâh Bey'e Öznellik Geleneği", **Oluşum**, Yıl: 9, Sayı: 51/93, Ocak 1982, s. 3-4.

¹⁹² İlhan Ayverdi, **Asırlar Boyunca Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Yay. Haz.: Kerim Can Bayar, 2. bs., İstanbul, Kubbealtı Yayınları, Kasım 2011, s. 1182.

¹⁹³ Enis Batur, a.g.y., s. 4-5.

¹⁹⁴ Enis Batur, a.g.y., s. 4.

İbnülemin'in oldukça titiz davrandığı ve büyük ölçüde nesnel kalmaya özen gösterdiği de ifade edilmelidir. Bu hususta Hasan Âli Yücel, “umumiyetle, bilhassa eserlerine koyacağı hükümlerde çok dikkatli ve ekseriya bitaraftır” ifadesini kullanmaktadır.¹⁹⁵ İbnülemin'i “Türk edebiyatının en büyük biyografı” olarak tanıtan Yılmaz Öztuna ise İbnülemin hakkında “ele aldığı kişinin hem müsbet, hem menfi taraflarını, aynı ağırlıkta inceler” demektedir.¹⁹⁶ Öznel bir anlatımla ele aldığı bazı isimler açısından geçerli olmamakla birlikte, bu açıklamanın de büyük ölçüde doğru olduğu ifade edilebilir.

Son Asır Türk Şairleri'nde eleştirilmesi gereken en önemli husus ise Cumhuriyet dönemindeki bazı önemli şairlerin eserde yer almamasıdır. Bu isimlerden ilk akla gelenler II. Abdülhamid döneminde doğup, II. Meşrutiyet devrinde yetişen ve Cumhuriyet döneminin önemli şairlerinden olan Nazım Hikmet, Ahmet Muhip Dıranas ve Necip Fazıl Kısakürek'tir.

Hikmet Bey ve Celile Hanım'ın oğlu olarak Selanik'te dünyaya gelen Nâzım Hikmet (1902-1963), ilk şiir denemelerini Selanik'in son Türk valisi olan dedesi Mehmed Nâzım Paşa'nın (1840-1926) etkisinde kaleme almıştır.¹⁹⁷ Aynı zamanda şair olan Nâzım Paşa'nın yaşamı *Son Asır Türk Şairleri*'nde ele alınmış, Nazım Paşa'dan “değerli bir şair” olarak bahseden İbnülemin, kendisinin bazı şiirlerine eserinde yer vermiştir.¹⁹⁸ Buna karşılık, 1920'li ve 30'lu yıllarda 835 *Satır, Varan 3, 1+1=1, Benerci Kendini Niçin Öldürdü?, Gece Gelen Telgraf, Sesini Kaybeden Şehir, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedrettin Destanı* gibi eserleri yayınlanan Nazım Hikmet¹⁹⁹ *Son Asır Türk Şairleri*'nde yer almamıştır.

¹⁹⁵ Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXIII.

¹⁹⁶ Yılmaz Öztuna, **Türk Tarihinden Portreler**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010, s. 263.

¹⁹⁷ “Nâzım Hikmet Ran”, **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, 19. Cilt, İstanbul, Milliyet Gazetecilik A.Ş., 1986, s. 9703.

¹⁹⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî'ş-Şuarâ)**, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1554-1556.

¹⁹⁹ Hilmi Yücebaş, **Nazım Hikmet Türk Basınında**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1967, s. 13. Hikmet Altınkaynak, **Türk Edebiyatında Yazarlar ve Şairler Sözlüğü**, İstanbul, Hürriyet Kitap, 2018, s. 581-582.

Cumhuriyet dönemi şairlerinden Ahmet Muhip Dıranas, 1909 senesinde Sinop'ta doğmuştur.²⁰⁰ İlköğretim yıllarında şiirle ilgilenmeye başlayan Ahmet Muhip Dıranas'ın "Bir Kadına" isimli ilk şiiri, Ankara Erkek Lisesi'nde okurken 1926 yılında *Milli Mecmua*'da yayınlanmıştır.²⁰¹ Lisedeki hocaları Faruk Nafiz Çamlıbel ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın teşvikiyle bu yıllarda pek çok şiir kaleme alan Dıranas'ın 1920'lerin sonu ve 1930'lu yılların başlarında *Servet-i Fünûn*, *Hep Gençlik*, *Varlık*, *Çığır* gibi dergilerde şiirleri yayınlanmıştır.²⁰² Herhangi bir edebî akıma dâhil olmayarak saf sanat anlayışının peşinden giden Ahmet Muhip Dıranas, Yedi Meş'aleciler ile 1940 kuşağı arasında bir geçiş oluşturan ve heceyi âhenkli bir şekilde kullanan şairler arasında yerini almıştır.²⁰³

Cumhuriyet döneminin önemli şairlerinden biri olan Necip Fazıl Kısakürek ise 1905 yılında doğmuş, ilk şiiri 1923 yılında *Yeni Mecmua*'da yayınlanmıştır.²⁰⁴ Cumhuriyetin ilk yıllarında *Anadolu* ve *Milli Mecmua*'da şiirleri yayınlanan Necip Fazıl, "Cumhuriyet'in ilk yıllarında hece vezniyle yazan şairler arasında estetik kaygıları ve metafizik-psikolojik derinliğiyle kendine bir yer edinmiştir."²⁰⁵ Cumhuriyet dönemi Türk şiirinde *Örümcek Ağı* (1925), *Kaldırımlar* (1928), *Ben ve Ötesi* (1932) adlı eserleriyle ön plana çıkan Necip Fazıl²⁰⁶ şiirlerinin yanı sıra hikâyeleri ve sahneye konan tiyatro oyunları ile 1930'lu yıllarda adından sıklıkla söz edilen isimlerden biri olmuştur.

Cumhuriyet'in erken döneminin önemli genç şairleri arasında yer alan bu isimlerin *Son Asır Türk Şairleri*'nde yer almamasının eser açısından bir eksiklik olduğunu belirtmek gerekmektedir. Eserde 1912 doğumlu olan Edebiyat Fakültesi

²⁰⁰ Alim Gür, "Ahmet Muhip Dıranas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ek-1. Cilt, İstanbul, 2016, s. 330.

²⁰¹ Kâzım Yetiş, *Dönemler ve Problemler Aynasında Türk Edebiyatı*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2007, s. 288; Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar II*, 7. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006, s. 291.

²⁰² Hikmet Altınkaynak, *a.g.e.*, s. 265-266; Alim Gür, *a.g.y.*, s. 330-331.

²⁰³ Alim Gür, *a.g.y.*, s. 331.

²⁰⁴ Ramazan Korkmaz - Tarık Özcan, "Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri", *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı 1839-2000*, Ed.: Ramazan Korkmaz, 4. bs., Ankara, Grafiker Yayınları, 2007, s. 238.

²⁰⁵ Orhan Okay, "Necip Fazıl Kısakürek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 25, İstanbul, 2002, s. 486.

²⁰⁶ Kâzım Yetiş, *a.g.e.*, s. 301.

Türkoloji kısmı son sınıf öğrencisi olan Mustafa Lütü Güngör'den ve 1940 yılında yayınlanan *Koz Kupa* adlı şiir kitabından; dönemin önemli hukuk âlimlerinden Ebul'ulâ Mardin'in oğlu Yusuf Mardin'den (1916-1995) ve 1936-1938 yılları arasında yayınladığı *Boğaziçi* mecmuasından bahsedilmesine rağmen kronolojik olarak ve sahip oldukları öneme binaen Necip Fazıl Kısakürek, Nazım Hikmet ve Ahmet Muhip Dıranas'a yer verilmemesi tezat teşkil etmektedir.²⁰⁷ 15 Mayıs 1929 tarihli *Akşam* gazetesinde yayınlanan röportajda Hikmet Feridun Es'in *Son Asır Türk Şairleri* bahsindeki sorusu ve İbnülemin'in verdiği cevap ise oldukça dikkat çekicidir:

“- Bittabi eserinizde gençleri ihmal etmemişsinizdir?

- Daha münevverü'l-efkâr oldukları için onların eserlerine ve tercüme-i hallerine daha ziyade ehemmiyet vermek istedim. Maatteessüf müracaat ettiğim zevatın pek çoklarından muavenet yerine müşkilât gördüm.

- Tezkere-i şüara için lâzım olur efendim. Gençleri tanıyor musunuz?

Meselâ Nâzım Hikmet'i...

- İşittim; fakat eserlerini hiç görmedim.

- Necip Fazıl'ı?

- Hiç işitmedim.”²⁰⁸

Alfabetik sıraya uygun olarak yayınlanan *Son Asır Türk Şairleri*'nin “N” harfini içeren ciltleri, bu röportajdan 10 yıl sonra, 1938 ve 1939 yıllarında yayınlanmıştır. Bu yıllarda Necip Fazıl'ın ve Ahmet Muhip Dıranas'ın eserde yer almayışını dönemin siyasi konjonktürü vs. gibi nedenlerle açıklamak mümkün değildir. Nitekim her iki isim de bu yıllarda muhalif bir hareketin içinde bulunmamıştır. Bunun yanı sıra İbnülemin'in, mektuplarına cevap vermeyen şairlere de elindeki malûmât ölçüsünde yer verdiği görülmektedir. Dolayısıyla İbnülemin'in Necip Fazıl ve Ahmet Muhip'i her halükârda ihmâl ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, dönemin basınında da yer almış ve “Son asır Türk şairleri hakkında” isimli yazısında Nahit Sırrı Örik, “yeni neslin cidden kuvvetli isimlerinden Muhib'in

²⁰⁷ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü's-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2594-2595; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü's-Şuarâ)*, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 2174-2175.

²⁰⁸ Hikmet Feridun Es, *Bugün de Diyorlar ki*, Haz.: Selçuk Karakılıç, İstanbul, Ötügen Yayınları, 2010, s. 123.

alınmaması”ndan söz etmiştir.²⁰⁹ Nahit Sırrı, İbnülemin’in vefatının ardından yayınlanan bir yazısında ise eserin öneminden bahsetmesinin ardından İbnülemin’in “Cumhuriyetten sonraki yılların en kuvvetli şairlerini” eserine almadığını söyleyecektir.²¹⁰ Nahit Sırrı’nın bu yorumunun -tamamen olmasa da- kısmen doğru olduğunu söylemek mümkündür.

1920’lerin sonundan itibaren şiir kitapları yayınlanan Nazım Hikmet’in *Son Asır Türk Şairleri*’ne alınmaması ise Necip Fazıl ve Ahmet Muhip Dıranas’ın durumundan oldukça farklıdır. İki ismin de eserde adlarının geçmemesine karşın, Nazım Hikmet’in ismi eserde bir kez anılmıştır. İbnülemin, Nihal Atsız ile ilgili kısımda Atsız’ın, Namık Kemal’i eleştiren Nazım Hikmet’e cevaben kaleme aldığı yazıdan bahsetmekte ve “Namık Kemal merhuma taarruzundan dolayı Nazım Hikmet’e yazdığı cevap basılmışdır” demektedir.²¹¹ Bunun yanı sıra Nazım Hikmet’in özellikle 1920’lerin sonu ve 1930’lu yılların başlarındaki “Putları Kırıyoruz” kampanyası nedeniyle dönemin edebiyat dünyasında adından sıklıkla söz edildiğini de belirtmek gerekmektedir. Nazım Hikmet, Zekeriya Sertel’in başyazarı olduğu *Resimli Ay* dergisinde Abdülhak Hâmid Tarhan, Mehmet Emin Yurdakul, Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi isimler hakkında kaleme aldığı yazı dizisinde bu isimleri oldukça sert bir dille eleştirmiş ve yeni bir tartışma başlatmıştır.²¹² Bu dönemde şiir kitaplarının yanı sıra basındaki polemikler sebebiyle adından sıkça söz edilen Nazım Hikmet’in, Abdülhak Hâmid’in yakın dostlarından olan İbnülemin’in dikkatinden kaçtığını düşünmek pek mümkün değildir. İbnülemin’in, dedesi Nazım Paşa’dan söz ederken torunu Nazım Hikmet’ten söz etmemesinin sebebinin bu gibi

²⁰⁹ Nahit Sırrı, “Son Asır Türk Şairleri Hakkında”, Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi, İstanbul Şehir Kütüphanesi E-Arşiv, Barkod No: 001583390010.

²¹⁰ Nahit Sırrı Örik, “İbnül-Emin ve en mühim eseri”, **Akşam**, 11 Haziran 1957, s. 2.

²¹¹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)**, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1658-1659. Nazım Hikmet, Kemal Tahir’in 1936 yılında kendisiyle yaptığı bir mülâkatta Namık Kemal’i sert bir dille eleştirmiş ve Namık Kemal’in sınırlı hürriyet yanlısı olduğunu ve seçkinci bir tavra sahip olduğunu ileri sürmüştür. (Cafer Gariper, “Nâzım Hikmet’in Bakışıyla Nâmık Kemal”, **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, Yıl: 5, Sayı: 10, Temmuz-Aralık 2013, s. 79, 83, 84.)

²¹² Zafer Toprak, “Nâzım Hikmet’in ‘Putları Kırıyoruz’ Kampanyası ve Yeni Edebiyat”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 261, Eylül 2015, s. 34-39. Nâzım Hikmet, ileriki yıllarda Sabiha Sertel’e bu tartışma nedeniyle pişmanlık duyduğunu söyleyecektir: “Günün büyük edebiyatçılarına çattık, onları düşman saydık. Oysa onların da Türk edebiyatına katkıları oldu. O zaman biz sektermişiz.” (Hülya Öztekin, **Tan: Serteller Döneminde Muhalif Bir Gazete**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 102.)

tartışmalar veya 1930'larda birçok kez yargılanarak hüküm giymesi olduğu düşünülebilir.

Son Asır Türk Şairleri'nde dikkat çeken önemli hususlardan biri de özellikle 19. yüzyıl ve kısmen 20. yüzyılın ilk yarısındaki pek çok kadın şairden söz edilmesidir. Bunlardan bazıları, Hersekli Arif Hikmet Bey'in halası Habîbe Hanım,²¹³ Reis'ül-ulemâ Hasan Tahsin Bey'in ailesinden Hatice İffet Hanım,²¹⁴ Keçecizâde İzzet Molla'nın yeğeni Leyla Hanım,²¹⁵ Abdülhak Hâmid Tarhan'ın kız kardeşi Mihrünnisa Hanım²¹⁶ gibi isimlerdir. Dönemin önde gelen ailelerine mensup olan ve İbnülemin'in tabiriyle "husûsî muallimlerden taallüm eden" bu isimler iyi eğitim almışlar, çoğunlukla Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmişler, bunun yanı sıra edebiyat, müzik ve hatla ilgilenmişlerdir. Söz gelimi, Râif Paşa'nın kızı olan İhsan Râif Hanım, özel öğrenim görmüş ve erken yaşta Fransızca öğrenmiştir. Hece vezniyle yazan ilk kadın şair olarak bilinen İhsan Râif Hanım, *Gözyaşları* adlı bir şiir mecmuası da yayınlamıştır.²¹⁷ Sultan V. Murat'ın kahvecibaşısı²¹⁸ Hacı İbrahim Efendi'nin kızı Makbule Lemean Hanım ise "gazete ve mecmualarda neşriyatta bulunan ilk Türk kadınlarındanıdır."²¹⁹ Eserde yer verilen kadın şairlerden biri de Mirliva Osman Paşa'nın kızı Nigâr Hanım'dır. 1856'da doğan Nigâr Hanım, Kadıköy'de Fransız mektebinde okumasının yanı sıra Arapça, Farsça, Almanca ve Rumca öğrenmiştir. On dört yaşında şiir yazmaya başlayan; Şark ve Garp mûsikîsi ile de meşgul olan Nigâr Hanım'ın²²⁰ çok iyi piyano çaldığını söyleyen İbnülemin, Nigâr Hanım'ın Nişantaşı'ndaki konağı ve Rumelihisarı'ndaki yalısında uzun yıllar boyunca düzenlenen ve Ahmet Mithat Efendi, Recâizâde Mahmud Ekrem, Abdülhak

²¹³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 715.

²¹⁴ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1001.

²¹⁵ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1231.

²¹⁶ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1341.

²¹⁷ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1005-1006.

²¹⁸ İbnülemin, kahvecibaşının saraydaki idari görevlerden sorumlu bir kişi olduğunu, "kahve pişirenlerin başı" demek olmadığını belirtmektedir. (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1272)

²¹⁹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1274.

²²⁰ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1622-1623.

Hâmid Tarhan, Süleyman Nazif, Arminius Vámbéry, Ignác Kúnos, Pierre Loti gibi isimlerin katıldığı edebiyat ve mûsikî meclislerinde bulunmuştur.²²¹

Eserde yer alan isimlerden biri de Türk müziği bestekârı ve şair Leyla Hanım'dır. Hekim İsmail Paşa'nın kızı olan Leyla Hanım (1850-1936) sarayda piyano ve resim dersleri almış, babasının Girit'te görev yaptığı yıllarda Fransızca ve eski Yunanca öğrenmiştir. Erken yaşta şiir ve aruz dersleri de alan Leyla Hanım'ın ilk şiiri ise 1881 yılında *Hazîne-i Evrâk* dergisinde yayınlanmıştır.²²² Cumhuriyet döneminde "Saz" soyadını alan ve "Yaslı gittim şen geldim" mısraıyla başlayan hicaz marşıyla tanınan Leyla Hanım'ın 1928 yılında da "Solmuş Çiçekler" isimli şiir kitabı yayınlanmıştır.²²³ İbnülemin, Leyla Saz hakkında "mülâki olduğum kıymetli kadın ve erkekler içinde Leylâ Hanımefendi'yi pek mümtaz mevkide gördüm" demektedir.²²⁴

Son Asır Türk Şairleri'nde Cumhuriyet dönemi kadın şairlerinden Şukûfe Nihal Başar'ın biyografisi ve şiirleri de yer almaktadır. Miralay Abdullah Bey'in kızı olan Şukûfe Nihal Başar (1896-1973) özel öğrenim görmüş ve İnas Darülfununu son sınıf öğrencisi iken yapılan mevzuat değişikliğinin ardından İstanbul Darülfununu'ndan mezun olan ilk kız öğrenci olmuştur.²²⁵ Erken yaşta şiir ve hikâyeye ilgilenen Şukûfe Nihal Başar'ın ilk şiir kitabı ise 1919 senesinde yayınlanmıştır. Cumhuriyet döneminde "iktisadi devletçilik" fikrinin önde gelen savunucularından Ahmet Hamdi Başar²²⁶ ile evlenen Şukûfe Nihal Başar, 1930'ların sonlarında *Son Asır Türk Şairleri*'ne konmak üzere İbnülemin'e tercüme-i hâlini göndermiş ve İbnülemin de bu yazıya eserinde yer vermiştir. İbnülemin, "Şukûfe

²²¹ Şemsettin Şeker, **Ders ile Sohbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Mayıs 2013, s. 521-523.

²²² Nuri Özcan, "Leylâ Hanım", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 27, Ankara, 2003, s. 157-158.

²²³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1243; Nuri Özcan, **a.g.y.**, s. 158.

²²⁴ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1244. Leyla Saz'ın oğullarının ünlü mimar Vedat Tek ve Mütareke dönemi İstanbul'unun şehremini olan Yusuf Razi Bel olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

²²⁵ Bahar Baskın, "II. Meşrutiyet'te Kadın Eğitime Yönelik Bir Girişim: İnas Darülfununu", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 38, 2008, s. 95.

²²⁶ Osman Kubilay Gül, "Ahmet Hamdi Başar ve İktisadi Devletçilik", **Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2011, s. 2.

Nihâl'in hâl ve tavrındaki nezâket, ruhundaki nezâhet, eserlerinde de kendini gösteriyor. Aruz ve hece vezinleriyle söylediği şiirler, baharistan-ı edebde şükûfe-i ter ve nihâl-i letâfet-güster olduğuna şahiddir" sözleriyle kendisinden bahsetmektedir.²²⁷

Son Asır Türk Şairleri'nde Müslüman şairlerin yanı sıra gayrimüslim şairlere de yer verilmektedir. İbnülemin'in biyografisi ve şiir gönderilmesi talebine olumlu cevap veren Ermeni şair Hilmi İstapan Gordikyan (1865-1944) bunlardan biridir. İbnülemin'in "kudret-i ilmiyesi gibi tevâzu" ve terbiyesi de şâyân-ı takdir olan kıymetli muallim" diye bahsettiği Hilmi İstapan, Arapça ve Farsça manzumeler yazmış; bunun yanı sıra Ermenice *Osmanlı Aruzu* adlı bir eser kaleme almıştır.²²⁸ İbnülemin'in söz ettiği şairlerden biri de Charles Verney'dir. 1842'de Paris'te doğan Charles Verney, genç yaşta Doğu kültürüyle ilgilenmeye başlamış, Türkçe ve Farsça şiirler kaleme almıştır.²²⁹ Verney ile herhangi bir tanışıklığı olmayan İbnülemin, ansiklopedik bilgilerden yola çıkarak Verney'nin biyografisini yazmış ve dîvânındaki bazı şiirlere yer vermiştir. İbnülemin, "Paris'de kendi kendine Türkçe ve Farsça tahsil eden ve üstünde hoca hakkı olmayan bir Fransız çocuğunun, o iki lisanda nazım ve nesir yazması takdir ve teaccübe şâyândır" diyerek Verney'den övgüyle bahsetmektedir.²³⁰

Son Asır Türk Şairleri'nde biyografilerine yer verilmesinin yanı sıra adlarından övgüyle söz edilen isimler bulunmaktadır. Bunlardan biri Sabahaddin Bey'in babası Damad Mahmud Celaleddin Paşa'dır. Halil Rıfat Paşa'nın oğlu olan Damad Mahmud Celaleddin Paşa 1853'te doğmuş, 1876 yılında Sultan Abdülmecid'in kızı Seniha Sultan ile evlenmiştir. Genç yaşta Şûrâ-yı Devlet üyeliğine, vezirliğe ve yirmi beş yaşında Adliye Nazırlığı'na atanan Mahmud

²²⁷ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2313.

²²⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 969-970.

²²⁹ Hayriye Serap Köktürk, "Charles Vernet Divanı", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 1998, s. 6-7.

²³⁰ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2455.

Celaledin Paşa,²³¹ Sultan Abdülhamid'i devirip yerine V. Murat'ı tahta geçirmeyi amaçlayan bir girişime Seniha Sultan'ın adının karışması nedeniyle kısa bir süre sonra görevden alınmış; fakat Seniha Sultan üzerindeki bu şüphenin yersiz olduğu anlaşılmıştır.²³² Mahmud Celaledin Paşa, bundan sonraki günlerini oğullarının öğrenimleriyle ilgilenerek ve dostlarıyla edebi meseleleri tartışarak geçirmiştir.²³³ Paşa'nın meclislerinde bulunan isimlerden biri de İbnülemin'dir.

“Âsaf” mahlasıyla şiir yazan Mahmud Celaledin Paşa'dan “nazik, dil-nevaz, kadir-şinas, suhen-perdaz, nüktedan bir zât-ı irfan-sımat idi” sözleriyle bahseden İbnülemin, Paşa'nın evindeki meclisinin de “encümen-i şiir” olduğunu ifade etmektedir. “Erbab-ı şiir, o encümene devam eder ve mebahis-i edebiye cereyan ederdi”²³⁴ diyen İbnülemin; Hersekli Arif Hikmet, Şair Talat, İsmail Safa gibi isimlerin bir araya geldiği edebî toplantılara katılmıştır. İbnülemin, konağa gittiği günlerden birinde Paşa'nın oğulları Sabahaddin Bey ve Lütfullah Bey'e imtihan yaptığından da bahsetmekte ve her iki ismin başarısını övmektedir:

“Med'uvven Pendik'teki köşküne gittiğim günlerden birinde Paşa büyük mahdumunu celb ve benim fudalâdan olduğumdan bahsederek ‘Beyefendiyi mektebe götürünüz, sizi imtihan etsin’ dedi. Mekteb ittihaz edilen daire-i mahsusaya gittik. Mahdum Bey, *İbni Haldun Mukaddime-i Arabiyyesi*’nden lâlettayin bir sahife açarak lisân-ı mâderzâdı gibi kemal-i suhulet ve fesahat ile okudu; vukuf-ı tam ile tercüme etti. Biraderi de bilmünasebe nahv u beyana ve mevzu-i bahsa dair bazı de kayık-ı mühimme irad eyledi. Lisan-ı Arab’daki rûsuhlarına hayran olarak Paşa’nın yanına avdette arz-ı takdirât ettim. ‘Evet, ilmin lezzetini aldılar, çalışıyorlar’ dedi.”²³⁵

Mahmud Celâleddin Paşa, iki oğluyla beraber 14 Aralık 1899 tarihinde deniz yoluyla Avrupa'ya giderek Sultan Abdülhamid'e karşı basın yoluyla muhalefet

²³¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 76-77.

²³² Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1789-1908), **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti 1600-1908**, Cilt: 3, 10. bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 2009, s. 175.

²³³ Oya Okan, “‘Prens Sabahattin’ Literatürü Üzerine”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Sosyoloji Tarihi)**, Cilt: 6, Sayı: 11, 2008, s. 479.

²³⁴ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 83.

²³⁵ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 86. Sabahaddin Bey ve Lütfullah Bey'e altı yıl boyunca edebiyat dersi veren kişi de Hüseyin Dâniş Pedram'dır. (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 399.)

etmiştir.²³⁶ İbnülemin, Mahmud Celaleddin Paşa'nın Avrupa'ya gideceğini daha önce kendisine ve Hersekli Arif Hikmet Bey'e haber verdiğini belirtmektedir. Bağdat Demiryolu imtiyazının İngilizler yerine Almanlara verilmesinin Paşa'nın yurtdışına gitme sebebi olarak gösterilmesinin ise teyit edilmeye muhtaç olduğunu ifade etmektedir. Celâleddin Paşa'nın yurtdışında iken Sultan Abdülhamid aleyhinde neşriyatta bulunduğunu ve Paşa'nın Seniha Sultan'a yazdığı mektubunda ülkedeki haksızlık ve adaletsizlikten şikayet ettiğini belirten İbnülemin, Celaleddin Paşa'nın "ben, kendim için zerre kadar bir şey, bir menfaat taleb etmiyorum. Hiç bir şey istemiyorum. İsterlerse emlakimi de büsbütün zabtetsinler. Rütbe-i vezaretimi de ref'etsinler. Bunların nazarında hiç bir ehemmiyeti yok" sözlerine yer vermektedir.²³⁷ Paşa'nın "zamanındaki istibdattan şikâyet vadisinde söylediği şiirlerden" bazılarına da yer veren İbnülemin'in Mahmud Celâleddin Paşa hakkında oldukça olumlu bir portre çizdiği görülmektedir.²³⁸

Eserde adından büyük bir saygıyla bahsedilen isimlerden biri de Şair-i âzam olarak tanınan Abdülhak Hamid Tarhan'dır. Sultan II. Mahmud'un doktoru ve aynı zamanda şair olan Abdülhak Efendi'nin torunu olan Abdülhak Hâmid, 1852 yılında dedesinin Bebek'teki yalısında dünyaya gelmiştir.²³⁹ Tanzimat döneminde yetişen ve "Eğer bir Osmanlı aristokrasisi varsa, Hâmid'in halis bir aristokrat olduğu söylenebilir"²⁴⁰ sözleriyle bahsedilen Abdülhak Hâmid, Cumhuriyet devrinin en muteber şairlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. "Üç kuşağın büyük şairi ve bir edebiyat abidesi" olarak tanımlanan Abdülhak Hâmid, Türk edebiyatının zirve isimlerinden biri olarak görülmektedir.²⁴¹ Sözelimi Beşir Ayvazoğlu, 1924 yılına ait bir fotoğraftaki Mehmed Akif'in gergin ve çekingen oluşunun sebebini "Şair-i Âzam'ın huzurunda kendi eserinden söz edilecek olmasının verdiği mahcubiyet"le

²³⁶ İlber Ortaylı, Erol Şadi Erдің, **İttihat ve Terakki: Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler**, Haz.: Alper Çeker, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2016, s. 49-50.

²³⁷ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 80.

²³⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 87-89.

²³⁹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 833.

²⁴⁰ Beşir Ayvazoğlu, **1924: Bir Fotoğrafın Uzun Hikâyesi**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2010, s. 93.

²⁴¹ Taha Toros, **Türk Edebiyatından Altı Renkli Portre**, İstanbul, İsis Yayıncılık, 1998, s. 63. İÜ Edebiyat Fakültesi Kurul Odası'nda kürsünün sağ tarafındaki duvarda Abdülhak Hamid'in büyük boy resminin uzun yıllar boyunca yer aldığını da belirtmek gerekmektedir.

açıklamaktadır.²⁴² Dönemin edebiyatçılarının derin bir saygı duyduğu Abdülhak Hâmid'in evi ise dönemin en önemli edebiyatçılarının bir araya geldiği mekânlardan biridir. İbnülemin de bu toplantıların müdâvimlerindendir:

“Abdülhak Hâmid'in evindeki toplantılarda, herkesin belirli bir yeri, bir köşesi, bir iskemlesi olurdu. Mesela Halid Ziya ve Cenab Şahabettin'in kendisine en yakın koltuklarda oturması, bu evin geleneklerinden sayılırdı. (...) Şâyet misafirler arasında İbnülemin Mahmud Kemal Bey bulunursa, onun koltuğu Abdülhak Hâmid'in en yakınında, daha çok karşısına doğru konulmuş olurdu.”²⁴³

Son Asır Türk Şairleri'nin alfabetik sırayla yazılması sebebiyle eserde ilk olarak Abdülhak Hâmid'in dedesi Abdülhak Efendi'ye yer veren İbnülemin, Abdülhak Hâmid'in “birkaç asırda ancak birkaç defa yetişen büyük şairler”den biri olduğunu belirtmekte ve âdeta “şii-i mücessem” olduğunu ifade etmektedir.²⁴⁴ İbnülemin, Abdülhak Hâmid'den yaşça oldukça küçük olmasına rağmen karşılıklı olarak birbirlerine son derece hürmet göstermişlerdir. Süleyman Nazif'in ölümünün ardından İbnülemin'e hitaben yazmış olduğu mektubunda Abdülhak Hamid şöyle demektedir:

“Bütün üdebaya ilân ettiğim gibi Nazif, benim için büyük bir zahir idi. Onun gaybûbetinden sonra kendimde bir yetimlik hissediyorum. Eğer arada sizin muavenet-i kalbiye ve kalemiyenize istinâd etmesem mânen ve maddeten sukût ederdim. (...) Hasseten ellerinizden ve gözlerinizden öperim Azizim efendim. Mühassir ve minnetdarınız Abdülhak Hâmid.”²⁴⁵

Son Asır Türk Şairleri'nde bu mektuba yer veren İbnülemin, Abdülhak Hâmid ile uzun yıllara dayanan aile dostlukları sebebiyle birbirlerini sıklıkla ziyaret ettiklerini de belirtmektedir:

²⁴² Beşir Ayvazoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

²⁴³ Taha Toros, *Mâzi Cenneti*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 51.

²⁴⁴ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 841-842.

²⁴⁵ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1544.

“Ailelerimiz arasında bir asırlık hukuk ve meveddet olduğundan öteden beri hakkımda hürmet ve muhabbet gösterirdi. Vefânın mücessem misâli olduğumu âşinâlara söylerdi. O yaşta evime kadar gelmek zahmetini ihtiyar ederdi. Bir akşam da Bayan Lüsüyen’le beraber gelmişler. Hizmetçi, evde bulunmadığımı söylemiş. Lüsüyen, gelip gelemeyeceğimi sormak istemiş, Hâmid ‘Sorma, o camiden başka yere gitmez. Namaz kılınca evine gelir’ demiş. Otomobilin içinde beni beklemiş.”²⁴⁶

Aynı zamanda İstanbul milletvekili olan Abdülhak Hâmid, 1937 yılında vefat etmesinin ardından o yıllarda yeni yapılmış olan Zincirlikuyu “asrî” kabristanına defnedilen ilk kişi olmuştur. Cenazede bulunduğunu da belirten İbnülemin, Abdülhak Hâmid ile ilgili bazı anekdotlar anlattıktan sonra şiirlerinden örnekler de sunmuştur.

Bu bağlamda İbnülemin’in Türk şiirinin en önemli isimlerinden olmakla birlikte kendi dünya görüşüne yakın olmayan pek çok kişiden büyük bir övgüyle söz ettiğini ve bu isimlerle sıklıkla bir araya geldiğini de belirtmek gerekmektedir. Meşrutiyet döneminin İslâmcı yayın organlarından *Beyânü’l-Hak* dergisi yazarı olan İbnülemin’in *Son Asır Türk Şairleri* adlı eseri, sadece birbirine yakın görüş ve düşüncelere sahip şairlerin değil; farklı fikir ve siyasi düşüncelere sahip pek çok ismin ele alındığı, Şair Nigâr ve Leyla Saz gibi önemli kadın şairlerin yanı sıra gayrimüslim şairlerden de sitâyîşle söz edilen bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son Asır Türk Şairleri’nde -Abdülhak Hâmid’in yanı sıra- övgüyle söz edilen şairlerden biri de hürriyet şairi Namık Kemal’dir. Namık Kemal’in “birinci sınıf hürmetkârlarından” olduğunu söyleyen İbnülemin, Namık Kemal’in eserlerinin kendisine hocalık ettiğini belirtmektedir.²⁴⁷ Fecr-i Âtî şairi Ahmet Haşim ise “her türlü mânâsıyla şâirdir.”²⁴⁸ İbnülemin, Beş Hececiler adıyla anılan şairlerden biri olan Orhan Seyfi Orhon hakkında ise “izaha hacet yoktur ki Orhan Seyfi fitraten şairdir. Sesinde, tarz-ı tekellümünde bile şiir âhengi vardır” demektedir.²⁴⁹ İbnülemin, Yahya Kemal Beyatlı hakkında da bu gibi ifadeler kullanmakta; “Yahya

²⁴⁶ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 842.

²⁴⁷ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1161, 1176.

²⁴⁸ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 865.

²⁴⁹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 1719.

Kemâl'in şiirlerini târif ve medheylemek, o şiirlerin kıymetini tenkis etmek demektir. (...) Her kelimesi şiir olduğunu âdetâ terennüm eden sözler -güneşin ziyâsı, ruh-nevaz bir dilberin hüsnü gibi- ne târife muhtaçtır, ne de medhe..." ifadesini kullanmaktadır.²⁵⁰

Buna karşılık, *Son Asır Türk Şairleri*'nde şiirlerine yer verilmekle birlikte sözlerinin şiir olarak görülemeyeceği belirtilen isimler de bulunmaktadır. Bu isimlerden biri Ahmed Mecbur Efendi'dir. İbnülemin, şiirlerin estetik değerine dair herhangi bir ölçüt belirlemediğinden dolayı bu tarz şiirlere de yer verilmesi gerektiğini belirtmektedir:

"Mecbur Efendi merhumun da fazl u kemâl ile beraber şâirlikten hayli uzak mesafede bulunduğunu söylemeğe mecburuz.

'Ben de severim hüsn-i sedâ, hub cemâlî'

Mısraı gibi çirkin sözleri şiir de, nazım da, 'hüsn-i sedâ' da, 'hub cemâl' de kabul etmez.

Sözlerinin şiir ile münasebeti olmayan bazı zatlara da bu esere dercettiğimi hoş görmeyecek olanlara derim ki: Ne yapalım, en değerli ve müntehab şâirlerimize münhasır olarak bir eser tertip etmiyoruz ki değerlileri istikbâl ve değersizleri istiskal edelim. Eserimiz bir nevi tarihtir, tarihe eşhas-ı vak'anın değerlisi de girer, değersiz de."²⁵¹

Son Asır Türk Şairleri'nde, kendisi hakkında olumlu bir portre çizilmekle birlikte şiirleri beğenilmeyen isimlerin yanı sıra, biyografisinden yola çıkılarak pek çok yönüyle eleştirilen isimler de bulunmaktadır. Bunlar içerisinde dikkat çeken isimlerden biri Ziya Gökalp'tir. Gökalp'in kısa bir biyografisine yer veren İbnülemin, Gökalp'in fikirlerinden ziyade İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndeki konumunu merkeze alarak bir portre ortaya koymuştur. Ziya Gökalp'in İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en nüfuzlu isimlerinden biri olduğunu söyleyen İbnülemin, bu hususta Abdullah Cevdet'in sözlerine atıfta bulunarak Gökalp'in İttihatçı olmayanlara hayat hakkı tanımadığı yönündeki sözlerine ve Bekirağa Bölüğü ile Malta sürgünü yılları hakkındaki yorumlarına yer vermektedir:

²⁵⁰ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1194.

²⁵¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1278.

“Ziyâ, İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ne dâhil ve hâdim olmayanların hakk-ı hayatını katiyen tanımazdı. İttihâd ve Terakki’nin menfaat ve selâmeti için bütün bir ordunun bir lâhzada mahvolmasını tecviz eden Ziyâ’yı, Malta’ya kendisini sevk edecek vapurun seren direği arkasında kafasını gizleyerek hüngür hüngür ağlar gördüğünü Ağaoğlu Ahmed Bey biraderimizin büyük kerimesi Süreyya Hanım hikâye ettiği vakit hayret etmiştim. Ortaya: ‘Ferdler yok cemiyet var Sen ben yoğuz, biz varız’ diye prensip atmıştı. Sen ben yoğuz diyen ve fenâfillâh mertebesine çıkan bir adam, menfaya giderken ağlamamak ve hattâ çocuklarını düşünmemek icap ederdi.”²⁵²

İbnülemin, Ziya Gökalp’in İttihad ve Terakki Cemiyeti’deki konumu hakkında da Abdullah Cevdet’in ifadelerini kaynak göstermektedir:

“Kendisi ihtisâsa büyük ehemmiyet verdiği hâlde senelerce İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin, yani Türk Devleti’nin mukadderâtını ellerine alanların harekât ve icraatına hâkim-i mutlak olmuştur. Sadr-ı a’zam Talât Paşa’nın bir gün yakasına sarılarak ‘...Vermezsen seni hâin-i vatan addeder ve seni öldürtürüz’ dediğini görenler bugün ber-hayattır. Maarif Nâzırı Ahmed Şükrü Bey, Ziyâ Bey’in reyi olmaksızın biraz ehemmiyetli bir memur veya muallim tâyin edemezdi. Hele Emrullah Efendi, Ziyâ’nın sol cebinde idi.”²⁵³

Gökalp’in biyografisine ve hakkındaki bu eleştirilere yer veren İbnülemin, son olarak kendisinin de Ziya Gökalp ile tanıştığını belirtmektedir:

“Müteveffâ ile yalnız bir def’a görüştüm. Bir gün Süleyman Nazif merhumla mülga Düyûn-ı Umumiye binasının önünden geçerken bir zat ile karşılaştık. Nazif, ‘Ziya Gökalp’ olduğunu söyledi ve yaklaşınca bizi birbirimize tanıttı. Ziyâ, hakkımda hürmet-i mahsûsa gösterdi.”²⁵⁴

Cumhuriyet dönemi milletvekillerinden Alâeddin Gövsa’nın Süleyman Nazif hakkındaki eserinde yer alan “Süleyman Nazif, kendi akrabasından olan Ziya Gök Alp’in ilmine inanmaz, fikirlerini beğenmez, şiirlerini sevmez”²⁵⁵ sözlerine de atıfta bulunan İbnülemin, diğer pek çok şairin aksine Gökalp hakkında neredeyse hiçbir olumlu ifade kullanmamış ve hakkındaki olumsuz yorumları ön plana çıkarmıştır.

²⁵² İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2537.

²⁵³ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2537.

²⁵⁴ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2538.

²⁵⁵ İbrahim Alâettin, **Süleyman Nazif: Hayatı, Kitapları, Mektupları, Fıkra ve Nükteleri**, İstanbul, Semih Lûtfi: Sühulet Kütüphanesi, 1933, s. 243.

Bunun yanı sıra Gökâlp'in *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* veya *Türkçülüğün Esasları* gibi çalışmalarından söz edilmediğini de belirtmek gerekmektedir. Ziya Gökâlp, *Son Asır Türk Şairleri*'nde fikirlerini yansıtan şiirleriyle değil II. Meşrutiyet devrindeki siyasi kimliği ve İttihad ve Terakki'deki konumu ile yer almıştır.

Eserde -sıradan bir antolojiden farklı olarak- bazı isimlerin yaşam öykülerinden yola çıkarak çeşitli meseleler üzerinde durulduğu da görülmektedir. Bu kişilerden biri ünlü tarihçi, tıp âlimi ve şair Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'dir. Arapça ve Farsça'nın yanı sıra İtalyanca, Fransızca, Latince gibi Batı dillerini bilen Şânîzâde; fizyoloji, anatomi, matematik, astronomi gibi alanlarda çalışmış ve Batı dillerinden de yararlanarak pek çok eser ortaya koymuştur.²⁵⁶ 19. yüzyılın ilk çeyreğindeki çalışmalarıyla ön plana çıkan ve uzunca bir süre vakanüvislik yapan Şânîzâde,²⁵⁷ yenîçeriliğin kaldırıldığı sırada Bektaşî olduğu ileri sürülerek sürgün edilmiş, sürgünden kısa bir süre sonra vefat etmiştir. İbnülemin'in sayfalarca üzerinde durduğu meselelerden biri Şânîzâde'nin bir ithamla sürgün edilmesidir. Bu konuda İbnülemin şöyle demektedir:

“Maârif tarihimizde nazîrlere pek nâdir tesâdüf olunan Şânî-zâde gibi kıymetli ademlerin garazkâr cahiller yüzünden çektikleri çille nedir? Meselâ müşarûnileyh, kimseye dil uzatmadığı halde esnâ-yı taunda bile ‘ta’n-ı nâdân ve mezemmet-i ekâbir-i bî-irfân ve nifâk-ı süfehâ-yı akrân ile gam-gîn’ oluyor, akıbet Bektaşîlik isnadıyla perîşan ediliyor. Erbâb-ı garaz ve haseddeki mel’ânete bakınız ki pâdişâh Bektâşîlerin izalesine azmetmiş, fırsattan bilistifâde Şânî-zâde de Bektaşî guruhuna idhâl ve imhâ edilmiştir. Pâdişâh, Hristiyanların izâlesine teşebbüs etseydi bîcâre adem, -ilmine düşmen olan hasede ve fesede tarafından- Hristiyan addedilerek daha feci surette ocağına incir dikilecek idi.”²⁵⁸

Şânîzâde'nin yanı sıra İbnülemin'in bahsettiği kişilerden biri de Fuad Köprülü'dür. Yüksek tahsil diploması olmadığı gerekçesiyle 1931 yılında maaşı

²⁵⁶ Ziya Yılmaz, “Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s. 334.

²⁵⁷ Zeki Arıkan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 1584.

²⁵⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjân Cınbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 175.

beşinci dereceye indirilen Fuad Köprülü, Edebiyat Fakültesi dekanlığı görevinden alınmıştır. Ömer Faruk Akün, bu olayı Köprülü'nün o dönemde resmi tarih görüşüne katılmamasıyla açıklamaktadır.²⁵⁹ İbnülemin ise bu tarz bir açıklama yapmaksızın yalnızca Köprülü'den diploma talep edilmesini ve bu sebeple tenzil-i rütbeye uğramasını eleştirmiştir:

Bütün mesa'isi ilme masruf olan ve âsâr-i ilmiyyesiyle nâmını şarka, garba tanıtan bu adamdan aşî şehadet-nâmesi ve emsali şehadet-nâmeler aranabilirse de mekteb şehadet-nâmesi aranacağı hatıra gelmezdi, hatıra gelmeyenler, başa geliyor.

Şehadet-nâme, hâmilinin ilmine şehadet etmek için verilir ve ilmi sabit olmayanlardan aranır bir varakadır. Her satırı, isbat-ı ilm eden binlerce sahifelik eserler, müessirin ilmine şehadet etmez mi? Ve o eserler, bir şehadet-nâme kadar hâiz-i kıymet olamaz mı? (...) Şimdiye kadar yetiştirdiği yüzlerce talebe-i kiram, Dârü'l-Fünûn şehadet-nâmesini hâmil oldukları için âlim addolunsunlar ve âlem-i ilmde nâil-i ihtiram olsunlar da muallimleri -âli mekteb şehadet-nâmesine mâlik olmadığı için- âlim sayılmasın ve mertebe-i ilmiyyenin tenzili gibi bir muamele-i acibeye lâıyk görülsün, buna mekâtib-i âliye şehadet-nâmesini taşıyan âlimler değil en basit şeylerde de tefekkür nasıyyesini taşıyan câhillere bile taaccüb ederler.

Vatanını sevenler, ilme ve ehl-i ilme hürmetkâr olmalıdırlar.

‘İşte o kadardır ol hakikat.’”²⁶⁰

Bu gibi yüzlerce isim ve pek çok konudan bahseden İbnülemin, eserinin sonunda ise “Kendime Dair” adındaki yaklaşık elli sayfalık otobiyografisine yer vermiştir. Kendisini şair olarak görmemekle birlikte yazdığı birkaç şiiri de bu bölümde paylaşan İbnülemin, eserini şu sözlerle tamamlamaktadır:

“İrfan âleminde âcizane hizmet etmek maksadiyle yıllarca oğraşarak - Allah'ın inayetiyle- vücade getirdiğim şu naçiz eserde erbabı kemal kafilesine katılarak kendimden bahsetmek hatır ve hayalimden geçmemişdi. Hakkımda ibrazı iltifat eden eviddadan ekserî benim de tercemei halimle birkaç manzumemin dercini musırrane taleb etdiler. Kendimden sıkılarak bu sahifelerde şahsımdan ve eserlerimden bahsetmeğe ve birkaç manzum sözümü derce mecbur oldum. Bazı insanlara istihkaklarından fazla kıymet verilir, haklarında hürmet ve mehabbet gösterilir. Ben de o insanlardayım. Fakat bana kıymet verenler, hakikati halde kendi kıymetlerini isbat ediyorlar. Çünkü

²⁵⁹ Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara, 2003, s. 478.

²⁶⁰ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 675. Köprülü, 1932 yılında I. Türk Tarih Kongresi ve I. Türk Dil Kurultayı'na katılmış, ardından 1933 Üniversite Reformu'nda ordinaryüslüğe yükseltilmiş ve Edebiyat Fakültesi dekanlığına yeniden atanmıştır. (Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 478.)

kıymeti olanlar, başkalarında da kıymet görürler. Kıymeti olmıyanlar, başkalarında da kıymet göremezler.

(...)

Ben, her şeyden evvel cehlimi izale edecek, insanlığıma bana bildirecek ve yaşamının yolunu öğretecek şeylerle oğraşmağı, şiir ile oğraşmaktan daha mühim gördüm. Bu görüşle şiiri, zaruriyatdan değil, zevkiyatdan addetmeğe mecbur oldum. Ayda, yılda birkaç beyit söylemekle, birkaç şarkı okumakla, birkaç satır yazı yazmakla, birkaç çizgi çizmekle, öğrendiği lisanı nadiren tekellüm etmekle insan, ne şairliği, ne musikişinaslığı, ne hattatlığı, ne ressamlığı, ne de lisan aşinalığı muhafaza edilebilir. İşte ben, ayda, yılda bir harekete gelenlerden olduğum için -tab’ımda epey istidad varken- şair, ehli musiki ve hattat olamadım. Öğrendiğim birkaç lisanı da unutacak hale geldim.

(...)

On iki cild teşkil eden şu naçiz eserde medfun olan merhum şairlerin revanı pâklerine fatihai şerife ihda ve yaşayan şairlerin ömür ve afiyetlerinin devamına dua etdikten sonra -aralarına katılmak- cüretinde bulunduğum için -afiflerini temenni ile söze hitam veriyorum. Cenabı Hak da bu abdi hakire hüsni hatime ihsan buyursun.”²⁶¹

“Kendime Dair”ın yer aldığı *Son Asır Türk Şairleri*’nin bu son cildi 1942 yılında basılmıştır. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nin müdürü iken *Son Asır Türk Şairleri*’ni yayınlamaya başlayan İbnülemin -henüz bu eserini tamamlamadan- en önemli eserlerinden biri olan *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*’ı da yazmaya başlayacaktır. Başyapıt niteliğindeki eserlerini Cumhuriyet döneminde yayınlayan İbnülemin’in 1940 yılında ilk cildi basılan *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* adlı eserinden söz etmeden önce 1930’ların sonu ve 1940’lı yıllardaki yaşam öyküsünden bahsetmek gerekmektedir.

3.5. Emeklilik Yılları: Hac Yolculuğu, 50 Yıl Jübilesi, Basında Yer Alan Haberler ve 1940’lı Yıllardaki Yazıları

Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nin müdürlüğüne 26 Haziran 1927 tarihinde atanan ve 1 Ağustos 1935 tarihinde emekli olan İbnülemin, 1930’lardan itibaren *Son Asır Türk Şairleri*’ni yazmaya başlamıştır.²⁶² Babası ve kardeşleri önceki yıllarda vefat eden İbnülemin, emekliliğinin hemen öncesinde ise (14 Nisan 1935)

²⁶¹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’s-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2625, 2662-2663.

²⁶² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2221.

Mercan'daki konaklarında birlikte yaşadığı annesini kaybetmiştir.²⁶³ Hüseyin Vassaf'ın "Mahmud Kemâl Bey'in fevkalâde hürmet ve itaat ettiği valide-i müşfikası, sâlihât-ı ümmetten bir muhaddere-i nâdiredir. Hazreti Fâtıma meşrebinde, Râbiatü'l-Adeviye mesleğinde bir afife-i müeddebedir"²⁶⁴ sözleriyle anlattığı Hamîde Nergis Hanım'ın vefatının ardından büyük bir üzüntü yaşayan İbnülemin, "aziz annemin, uzun müddet rahatsızlıktan sonra vefatı, -faziletin misali müşahhası olan- babamın ve iki kıymetli kardeşimin irtihalinden mütevellid yeis ve elemi artırdığından ve genç yaşımdan beri bildef'at teşebbüs etmiş iken evlenmek müyesser olmadığından kendimi dünyada fazla görececek hallere geldim" sözleriyle içinde bulunduğu ruh hâlini anlatmaktadır. Sultan Mehmed Reşad'ın son Mabeyn Başkâtibi olan Ali Fuat Türkgeldi'ye (1867-1935) yazdığı 22 Nisan 1935 tarihli mektubunda "Anneciğim gideli evimizin içi boş. Ve kalbim gibi her taraf loş kaldı. Gün geçtikçe teessürüm artmaktadır. Bu sene, sevdiklerimiz birbirini takip ederek gittiler. Galiba nevbet bize geldi. Fakat ne yüzle gideceğimizi düşündükçe kendimden haya ediyorum"²⁶⁵ diyen ve "Kendime Dair"de "Resmî bir memuriyetim kalmadığı gibi gayrı resmî bir meşgalem da bulunmadığından farîzai haccı eda etmek emeline düşdüm" ifadesini kullanan İbnülemin, 1936 yılında hacca gidecektir.²⁶⁶

İbnülemin, Prenses Hatice Abbas Halim'in daveti üzerine önce Mısır'a, ardından da Fuad Şemsi İnan ile birlikte Mısır'dan Hicaz'a gitmiştir. Bu yıllarda iktisadi nedenler, yol emniyeti, bulaşıcı hastalık gibi nedenlerle müsaade edilmemesi²⁶⁷ ve seyahatle ilgili genel hükümlerden yararlanarak ikinci bir ülke üzerinden hac ziyaretinin gerçekleştirilebilmesi sebebiyle²⁶⁸ İbnülemin de az

²⁶³ Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 251.

²⁶⁴ Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlü'l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 128.

²⁶⁵ Adnan Akgün, "İbnülemin Mahmud Kemal ve Halit Ziya Uşaklıgil'in Türkgeldi Ailesine Mektupları", **İlmî Araştırmalar**, Sayı: 3, İstanbul, 1996, s. 215.

²⁶⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2228.

²⁶⁷ İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 35.

²⁶⁸ Kemal Güran, "Hac", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 14, İstanbul, 1996, s. 408.

sayıdaki Türk vatandaşı gibi özel izinle hacca gitmiştir.²⁶⁹ “O esnâda İstanbul Valiliği’nde bulunan muhterem Bay Muhiddin’in gösterdiği teshilâtta dolayı nâmını burada şükranla yâd ederim” diyerek dönemin İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ’ın bu konuda kendisine kolaylık gösterdiğini söyleyen İbnülemin, “muhterem hükûmetimizin müsaade-i mahsûsasiyle” hacca gittiğini ifade etmektedir.²⁷⁰

Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın torunu olan Abbas Halim Paşa (1866-1934) Kahire’de doğmuş, Fransızca ve İngilizce öğrenmiş, yükseköğrenimini ise ağabeyi Said Halim Paşa ile birlikte İsviçre’de tamamlamıştır. Abdülhamid döneminde Şûrâ-yı Devlet azası, Said Halim Paşa’nın sadâret yıllarında ise Nâfia nazırı olarak görev yapan Abbas Halim Paşa 1934 yılında vefat etmiştir.²⁷¹ Abbas Halim Paşa’nın eşi Prenses Hatice Abbas Halim (1879-1951), Paşa’nın İstanbul’daki dostlarıyla bağını kesmemiş, 1936’da hacca niyet edince İbnülemin’i ve Abbas Halim Paşa’nın İstanbul’daki işleriyle ilgilenen Fuad Şemsi İnan’ı (1883-1974) da davet etmiştir.²⁷² İlk önce Kahire’ye giden İbnülemin, bu yolculuğu şöyle anlatmaktadır:

“Muhterem hükûmetimizin müsaade-i mahsûsasiyle ve ümmü’l-hasenât ve fahru’l-muhadarât Prenses Hadice Abbas Halim Hazretlerinin himmeti kerîmânesiyle 1354 senesi Zilhiccesinde (1936) Ankara, Adana, Haleb, Hama, Humus, Trablusşam, Beyrut, Sayda, Sur, Akkâ ve Hayfa beldeleri görülerek Kahire’ye gidildi, birkaç gün ikametden sonra -keremi mücessem olan- Prenses Hazretlerinin refakati seniyesinde kemali izzet ve rahat ile Hicaz canibi âlisine azimet olundu.”²⁷³

Hıdiv İsmail Paşa’nın kızı Prenses Fatma’nın Darülfünun’a vakfettiği paranın alınabilmesi için İstanbul Üniversitesi tarafından Mısır Evkaf Nezareti aleyhine

²⁶⁹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2655. Toplu hac ziyareti 1947 yılından itibaren serbest hâle getirilecektir. Bu konu hakkında basında yer alan tartışmalar için bkz. İsmail Kara, **a.g.e.**, s. 35-36.

²⁷⁰ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2228, 2655.

²⁷¹ Mustafa Uzun, “Abbas Halim Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 1, İstanbul, 1988, s. 24.

²⁷² M. Uğur Derman, **Ömrümün Bereketi: 1**, 3. bs., İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, Haziran 2013, s. 461. Fuad Şemsi İnan için bkz. M. Uğur Derman, **Fuad Şemsi İnan**, İstanbul, Pendik Belediyesi Yayınları, 2017.

²⁷³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2228.

açılan ve Kahire Şer’iye Mahkemesi’nde görülmekte olan davayı takip etmek üzere ailesiyle birlikte Mısır’a giden Ord. Prof. Ebul’ulâ Mardin, İbnülemin ile aynı trende seyahat etmiştir. Ebul’ulâ Mardin’in oğlu Yusuf Mardin, bu yolculukla ilgili anıları “İbnülemin’le Mısır yollarında” adlı yazısında anlatmış ve İbnülemin portresi bakımından kayda değer olan şu satırları kaleme almıştır:

“(...) 16 Şubat 1936 tarihinde Toros Ekspresi’ne bindik. (...) İlk işim yataklardaki yerimizin kiminle paylaşıldığını öğrenmekti. (...) Yataklı memurunu bularak durumu öğrendim. Bize düşen üst yataktı ve altımızda yatacak kompartıman arkadaşımız Üstat İbnülemin Mahmut Kemal’di. Büyük Üstadın huzuruna çıkmanın yarattığı heyecanı belli etmemek üzere kendime çeki düzen vererek kompartımanın kapısını vurdum. ‘Giriniz!’ diye biraz haşin izlenimini uyandıran bir ses geldi. İçeri nezaketle girip kendimi takdim ederek elini öpmeme izin vermesini diledim. Elini verip te ağzıma götürmeden çekişini bir hakaret gibi düşünürken, sonra bunun kendi alçak gönüllülüğünün bir simgesi olduğunu anladım. (...) Sonra hep birlikte ziyaretine gittik. Büyük bir nezaket gösterdi. (...) Konuşmalarını dinlerken kendisini gözlerimin ucuyla inceliyordum. Gerçekten ince yapılı, boyu ortanın üstünde, siyah saçlı, siyah bıyıklı, uzunca burunlu bir zattı. Koyu renk gözlerinde zekâ ışıltıları insanın gözünü alıyordu. Bir kere konuşmaya başladı mı, insan ağzının içine bakıyor, yakasını bu söz selinden bir türlü kurtaramıyordu. (...) Babam bir ara sözünü kesebildi ve yolculuğunun sebebini nezaketle sordu. Prenses Hatice Abbas Halim’in dâveti üzerine Hac farızasını birlikte edâ etmek için Mısır’a gitmekte olduğunu, yâni Ankara, Adana, Halep, Hama, Humus, Trablusşam, Beyrut, Sayda, Akka ve Hayfa üzerinden Kahire’ye bizimle aynı yolculuğu yapacağını söyledi.

“(...) ‘Osmanlı Devleti’nde Son Sadrazamlar’ ve ‘Son Asır Türk Şairleri’ adlı derin bir inceleme ürünü olan değerli yapıtlarıyla adını ölümsüzleştiren büyük üstadı ilk gördüğüm andan itibaren çabuk kızan, sayıp söğen mizacına rağmen ince ruhlu, alçak gönüllü bir kimse olduğuna inanmıştım. Daima dağarcığındakileri az, bilgisini eksik göstermek isteyen ve ‘İlmine hükmettiren insana fart-ı cehlidir, Ehli irfan cehlini âlim olunca anlıyor’ diyen büyük üstadın aralıksız konuşmalarında da, belki az konuşması halinde bir soruya maruz kalır da buna karşılık veremezmiş gibi bir korkunun payı olabileceğini aklımdan geçirmiştim. (...) Üstad Halit Ziya Uşaklıgil, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yahya Kemal Beyatlı, Faruk Nafiz Çamlıbel, Orhan Seyfi Orhon, Yusuf Ziya Ortaç, İsmail Habib Sevük, Ruşen Eşref Ünaydın, Nihat Sami Banarlı, Behçet Kemal Çağlar, Mithat Cemal Kuntay, Necip Fazıl Kısakürek gibi kendi alanında büyük usta olan güzel konuşmacıları dinlemek onuruna eriştim. Ama içlerinde en büyüğü, hiç kuşkusuz İbnülemin Mahmut Kemal’di. Sözler ağzından inci taneleri gibi dökülür, insanı huzura sürükler, yine de ara sıra şaşırtıcı sözlerle yeknesaklığa engel olmasını bilirdi.”²⁷⁴

²⁷⁴ Yusuf Mardin, “İbnülemin’le Mısır yollarında...”, **Yıllarboyu Tarih**, Sayı: 1, Cilt: 8, Yıl: 4, Ocak 1982, s. 57-59; Yusuf Mardin, “İbnülemin’le Mısır yollarında: 2”, **Yıllarboyu Tarih**, Sayı: 2, Cilt: 8, Yıl: 4, Şubat 1982, s. 61-62. İbnülemin, bu seyahatte ilk kez tanıştığı Yusuf Mardin’den *Son Asır Türk Şairleri*’nde de bahsedecektir. Ebul’ulâ Mardin’den “üstad-ı muhterem” diye söz eden İbnülemin,

Uzun süren bir yolculuğun ardından Kahire’de bir süre kalan İbnülemin, Prenses Hatice Abbas Halim’in refakatinde, Kızıldeniz’de yapılan zorlu bir yolculuğun ardından önce Cidde’ye, daha sonra Mekke’ye gitmiştir. Bir süre de Medine’de bulunan İbnülemin, aynı yolla tekrar Kahire’ye dönmüştür. İbnülemin, bu günleri şöyle anlatmaktadır:

“Bizi götüren ‘Kevser’ isimli vapur, bir sabah -hava gayet açık ve deniz durgun iken- Bahri amerde en tehlikeli üç şabdan biri olan ‘Şabı Gurab’e oturdu. Vapur halkı, bittabi telaş etdi. Savn-ı samedânî ile bir musibete uğramadık. ‘Zemzem’ adlı vapur geldi. Bizi Ciddeye götürdü.

Allah’ın lûtuft ve inayeti ile farizai haccı eda ve devlet ve millete -aşk ve şevk ile- dua etdim. Müteakıben Medinei Münevvereye gidildi. Alemi insaniyetin veliyi nimeti olan Resuli Ekrem (S.A.V.) Efendimiz Hazretlerinin süddei seniyelerine yüz sürdüm. Haremi Şerifde yedi vakit edayı salât etdikden sonra -mukaddema tanzim etdiğim- iki na’ti şerifi huzuru âlide yedi defa okumak saadetine nail oldum. ‘Haza min fazlı Rabbi’ ”²⁷⁵

Hac’dan dönüşte bir süre daha Kahire’de kalan İbnülemin, burada Mehmed Âkif Ersoy ile de görüşmüştür. Hasan Basri Çantay (1887-1964), *Âkifnâme* adlı eserinin hazırlık aşamasında Mehmed Akif’in çocukluk arkadaşı İbnülemin’e başvurmuş, 1937’de yazdığı mektupta İbnülemin, “geçen sene Mısır’da bulunduğum esnâda Âkif’le görüştük. Hasta olarak İstanbul’a geldikten sonra da mükerreren ziyaret ettim” ifadesini kullanmıştır.²⁷⁶ Bu dönemde İbnülemin, İstanbul’a gelen Mehmed Akif’i beraber çocukluklarını geçirdikleri Yakacık’taki evine de götürmek istemiş; fakat orada tedavi imkânı olmadığı için bu düşüncesi gerçekleşmemiştir.²⁷⁷

Yusuf Mardin hakkında “Yusuf Sıdkı, baba ve ana cihetinden ilim ocağı olan iki Fadıl ailenin nec-i necibi olduğunu her hâl ü kâliyle göstermektedir” ifadesini kullanmaktadır. (İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 2175; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 803.)

²⁷⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2228-2229. “Haza min fazlı Rabbi”: “Bu, Rabbimin lütfundandır.” (Kur’an-ı Kerim, Neml Sûresi 40. ayet)

²⁷⁶ M. Uğur Derman, *Ömrümün Bereketi*: 1, 3. bs., İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, Haziran 2013, s. 467.

²⁷⁷ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgan Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 135.

Dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel tarafından Beyazıt Kütüphanesi eski müdürü İsmail Sâib Sencer (1873-1940) ile birlikte “Kütüphaneler Tasnif İşleri İlmî Müşaviri” olarak tayin edilen İbnülemin, Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürü ünlü yazar Selim Nüzhet Gerçek’in (1891-1945) aracılığıyla kütüphane fişlerinin tetkik edilmesi ile ilgilenmiş²⁷⁸ ve bu görevini sürdürürken Mısır Veliahdı Prens Mehmed Ali Tevfik’in daveti üzerine 29 Aralık 1939 tarihinde ikinci kez Mısır’a gitmiştir. Kahire’de Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nin benzerinin açılması ve müzede sergilenecek levhalar ile diğer eşyaların tasnif edilmesi için Reisü’l-hattatîn Kâmil Akdik (1861-1941) ile Mısır’a giden İbnülemin, bir aydan fazla bir süre müzenin düzenlenmesi ile uğraşmıştır.²⁷⁹ İbnülemin, Prens’in Nil Nehri üzerinde bulunan Ravza Adası’nı karaya bağlatarak yaptırdığı Menyel Kasrı’ndaki hat müzesini Kâmil Akdik ile birlikte tanzim etmiştir.²⁸⁰ “Beni tanıyan prens ve prenseslerin ziyafetlerine birlikte giderek hoş vakitler geçirdik” diyen İbnülemin, Mısırlı şarkıcı Ümmü Gülsüm’ün konserine gitmiş,²⁸¹ Mısır’da pek çok önemli yeri görme imkânı bulmuş ve ülkenin önemli liman kenti İskenderiye’yi gezmiştir.²⁸²

10 Şubat 1940’ta İstanbul’a dönen İbnülemin, daha önce Maarif Vekilliği tarafından kendisine tevdi edilen “Kütüphaneler Tasnif İşleri İlmî Müşaviri” görevinin İslâm Ansiklopedisi müşavirliği olarak değiştirildiğini öğrenmiş, bu görevi süresince ansiklopedi heyetinin çeşitli maddeler hakkındaki müracaatlarına cevap vermiştir.²⁸³ Bu yıllarda *Son Asır Türk Şairleri*’ni yazmaya devam eden ve yazılan ciltlerin yayınlanmasıyla ilgilenen İbnülemin, bir yandan da *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*’ı yazmaya başlayacaktır. İlk yazısı 1890’da yayınlanan İbnülemin, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı* (1938) adlı eseri için kendisine mektup yazan Mehmet Behçet Yazar’a ise eserleri hakkında şöyle diyecektir:

²⁷⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2229.

²⁷⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2229; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 170.

²⁸⁰ M. Uğur Derman, *Medresetü’l-Hattâtîn Yüz Yaşında*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, Mayıs 2015, s. 85.

²⁸¹ İbnülemin, “Hat ve Hattatlar”, *Çınaraltı*, Sayı: 7, 20 Eylül 1941, s. 10.

²⁸² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2230.

²⁸³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2230; Ebül’ulâ Mardin, *Huzûr Dersleri*, İstanbul, Cild II-III, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1966, s. 1028.

“Neşredilmiş ve edilmemiş eserlerimden hangisini daha ziyade beğeniyorsam, ondan intihap edeceğim parçaların yazılmasını istiyorsunuz. Her şeyin doğrusunu söyleyen zatın birine, hoşlanmadığı şahıslardan biri, en ziyade beğenmediği adamın kim olduğunu sorar. O zat, bir ayna alıp soranın yüzüne tutar... Ben de aynayı kendime ve kendi eserlerime tutarsam hakikati görmüş ve göstermiş olurum. Dün yazdığım bir yazıyı bugün beğenmemek pek eski âdetimdir. Bu halde şimdi yazdığım yazı, sizin elinize varıncaya kadar zaman geçer, beğenmediğim yazılar sırasına katılır. Her fert, kendini beğendiği gibi, eserini de beğenir. Bu, beşeriyetin muktezasıdır. Benim de beğendiğim eserlerim vardır. Onlar ise henüz yazmadıklarımıdır!”²⁸⁴

1940'lara gelindiğinde yarım asırlık yazarlık yaşamıyla karşımıza çıkan İbnülemin, Türk Basın Birliği Başkanı Hakkı Tarık Us (1889-1956) tarafından 1943 yılında düzenlenen 50 Yıl Jübilesi'ne davet edilen isimlerden biri olacaktır. “İlk imzalarının Türk basınında çıkışı en az elli yılı bulmuş ve hayatını Türk umumî hizmetlerine vermiş” olan yazarlar için İstanbul Üniversitesi'nin Vezneciler'deki konferans salonunda 6 Şubat 1943 tarihinde “Elli Yıl” adlı bir jübile tertip edilmiştir. Dönemin gazetelerinde geniş yer bulan jübileye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü kutlama telgrafı göndererek “Yarım asırdan beri kalem ailemize şeref veren seçkin yazarlarımızı sevgilerle anıyoruz. Kendilerine yüreğimizden gelen duygularla uzun ömürler ve yeni muvaffakiyetler dileriz” ifadesini kullanmış, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal ise “Türk basınına ve irfanına elli yıl önceden beri hizmet şerefini kazanmış değerli yazarlarımızı bu şeref dolayısıyla kutlar ve irfanımıza bu hizmetleri yüklenen Basın Birliğimize de kadir bilirliliği dolayısıyla teşekkür ederiz” demiştir.²⁸⁵ Jübileden önce tanışma çayına davet edilen yazarlar Eminönü Halkevi'nde bir araya gelmişlerdir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, Halid Ziya Uşaklıgil, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Ahmet Reşit Rey, Hilmi İstefan Gurdikyan gibi isimlerin katıldığı törene Maliye Vekili Fuad Ağralı ve Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper de katılmış, açılış konuşmasını ise Maarif Vekili Hasan Âli Yücel yapmıştır.²⁸⁶ Bu törenin yanı sıra jübileyi düzenleyen Hakkı Tarık Us, *Elli Yıl* adında bir albüm hazırlayarak bu yazarların fotoğraflarına ve el yazısı örneklerine yer vermiştir. İbnülemin, bu albüm için Mercan'daki konağının

²⁸⁴ M. Behçet Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1938, s. 198-199.

²⁸⁵ Hakkı Tarık Us, *Elli Yıl*, y.y., t.y., s. 35, 38.

²⁸⁶ Hakkı Tarık Us, *a.g.e.*, s. 35-37; Kemal Zeki Gençosman, “Muharrirler Jübilesinde”, *Ulus*, 9 Şubat 1943, s. 1.

levhalarla süslü çalışma odasında kitap okurken çekilmiş bir fotoğrafını göndermiş, ayrıca gençlik fotoğrafı ve el yazısı da albümde yer almıştır.²⁸⁷ Eminönü Halkevi'nde düzenlenen törenden bahsedilen kısımda ise törene katılan isimlerin fotoğrafına yer verilmiştir. Bu fotoğrafta da Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in yanında Hüseyin Rahmi Gürpınar ve İbnülemin Mahmud Kemal'in yer aldığı görülmektedir.²⁸⁸

Hakkı Tarık Us'un düzenlediği Elli Yıl Jübilesi'nin yanı sıra 1940'lı ve 1950'li yılların başında İbnülemin'den zaman zaman söz edilmiş, kendisiyle yapılan röportajlara ve bazı haberlere yer verilmiştir. Bunların kayda değer bir kısmı 1942 yılının Mart ayına aittir. 1 Mart 1942 tarihli gazete manşetlerinde Zeynep Hanım Konağı'nın yanmasından söz edilmiştir.²⁸⁹ 21 Ağustos 1909 tarihinden beri Dârülfünun tarafından kullanılan ve 28 Şubat 1942'de fizik laboratuvarında çıkan yangın neticesinde yalnızca dış duvarlarından ibaret kalan Zeynep Hanım Konağı'nın²⁹⁰ tarihçesi hakkında İbnülemin'in bilgisine başvurulmuş ve kendisiyle röportajlar yapılmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kızı ve Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeynep Hanım tarafından 1864 yılında yaptırılan bu konak, Zeynep Hanım'ı anne, Yusuf Kâmil Paşa'yı baba olarak bildiğini belirten İbnülemin'in çocukluğunun geçtiği mekânlardan biridir. İbnülemin, babası Mehmet Emin Paşa'nın, Yusuf Kâmil Paşa'nın akrabası ve mühürdarı olması sebebiyle çocukluk yıllarında sık sık bu konakta bulunmuştur.²⁹¹ *Akşam* gazetesinde “Zeynephanım konağını asıl, o aileye intisabı olduğu için çocukluğu bu binada geçen ve irfan hayatımızda, tarihi bilgilerimizde sözlerini birer ‘ilim senedi’ tarzında telâkki ettiğimiz üstad İbnülemin Mahmut Kemalden dinlemeli” ifadesinin ardından İbnülemin'in hâtıralarına yer verilmiştir.²⁹² *Vakit* gazetesinde ise Hasan Bedrettin Ülgen tarafından yapılan bir röportaj yayınlanmıştır. İbnülemin, bu röportajın yanı

²⁸⁷ Hakkı Tarık Us, **a.g.e.**, 22; Beşir Ayvazoğlu, **Üçüncü Tepede Hayat: Beyazıt Meydanı'nın derin tarihi**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2012, s. 186-187.

²⁸⁸ Hakkı Tarık Us, **a.g.e.**, s. 37.

²⁸⁹ “Fen Fakültesi Dün Gece Yandı”, **Cumhuriyet**, 1 Mart 1942, s. 1; “Zeynep Hanım konağı yandı”, **Yeni Sabah**, 1 Mart 1942, s. 1; “Geceki yangın: Zeynephanım konağı tamamen kül oldu”, **Vatan**, 1 Mart 1942, s. 1; “Dün geceki yangın: Fen ve Edebiyat fakültelerinin bulunduğu Zeynephanım konağı iki saatte enkaz haline geldi”, **Akşam**, 1 Mart 1942, s. 1.

²⁹⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Dârülfünun”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 8, İstanbul, 1993, s. 524.

²⁹¹ Hasan Bedrettin Bilgen, “Zeynep Kâmil konağına dair hâtıralar”, **Vakit**, 2 Mart 1942, s. 1-2.

²⁹² “Mutfağında 30 ahçı çalışan bir konak”, **Akşam**, 2 Mart 1942, s. 3.

sıra, konakla ilgili yazı yazan Ziya Şakir'e (1883-1959) cevaben bir yazı kaleme almıştır.²⁹³

1940'lı ve 50'li yıllarda İbnülemin'den söz edilen yayınlardan biri de *Hafta* mecmuasıdır. 30 Haziran 1948'de vefat eden Sabahaddin Bey'in naaşı 1952'de Türkiye'ye getirilmiş ve 12 Eylül 1952 Cuma günü Beyazıt Camii'nde kılınan namazın ardından babası Damat Mahmud Celaledin Paşa'nın Eyüp'teki kabrine defnedilmiştir.²⁹⁴ Yurtdışında bulunan Sabahaddin Bey'e sürekli maddî yardımda bulunan ve ölümünü basına ilk haber veren Satvet Lütfi Tozan, Sabahaddin Bey'in vefatının ardından naaşını tahnit ettirerek Bern Şehir Hastanesi'nde üç yıl boyunca korunmasını sağlamış ve ileriki yıllarda dönemin Cumhurbaşkanı Celâl Bayar ve Başbakan Adnan Menderes nezdindeki çabaları ve Bakanlar Kurulu kararıyla Sabahaddin Bey'in cenazesi ülkeye getirilmiştir. Sabahaddin Bey'in eşi Tabinak Hanım da nakil masraflarını bizzat karşılayan Satvet Lütfi Tozan'a teşekkürlerini iletmiştir.²⁹⁵ Sabahaddin Bey'in cenaze törenine en geniş biçimiyle o yıllarda Tahsin Demiray tarafından çıkarılmakta olan *Hafta* mecmuasında yer verilmiştir. Sabahaddin Bey'in fikirlerinden etkilenen Tahsin Demiray'ın fikirlerini ifade etme imkânı bulduğu ve 1949 yılında yayınlanmaya başlayan *Hafta* mecmuasındaki siyasi haberler -magazin basınına benzer şekilde- pek çok fotoğrafla birlikte verilmektedir.²⁹⁶ *Hafta*'nın 19 Eylül 1952 tarihli 156. sayısında da Sabahaddin Bey'in cenaze töreninden pek çok fotoğraf karesi paylaşılmıştır. Fotoğraflarda öne çıkan isimlerden biri de İbnülemin'dir. Mecmuada yer alan fotoğrafların ortasındaki açıklamada “Üstte sağda, naaşın bulunduğu türbe, ortada Prens Sabahattin, onların altında törende bulunan İbnülemin Mahmut Kemal, Tahsin Demiray, Besim Tecer görülüyor” ifadesi bulunmaktadır. Satvet Lütfi Tozan'ın da katıldığı cenazede

²⁹³ “Zeyneb Kamil Konağı Hakkında Bir Münakaşa: Üstad İbnülemin Mahmut Kemal Ziya Şakire cevap veriyor”, **Vakit**, 8 Mart 1942, s. 1-2.

²⁹⁴ Oya Okan, “Prens Sabahattin'in Ölümü ve 50'li Yıllarda Yeniden Gündeme Gelişi”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi-12. Sayı, 2006, s. 168-169.

²⁹⁵ Rıfat N. Bali, **Satvet Lütfi Tozan: Büyük Bir Maceraperest, Koleksiyoner, Hayırsever**, İstanbul, Libra Kitapçılık, 2016, s. 260-265.

²⁹⁶ Recep Ertürk, “Tahsin Demiray: Basınımda ve Sosyolojide Yeri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 1987, s. 16, 89.

İbnülemin ve Tahsin Demiray yan yana görünmektedir.²⁹⁷ İbnülemin'in vefatının ardından Tahsin Demiray da "İbnülemin Mahmut Kemal İnal Efendi Göçtü ve Bizlere Bir Hoş Sada Bıraktı" başlıklı bir yazı kaleme alacak ve Sabahaddin Bey'in cenaze törenindeki poz yeniden paylaşarak "Üstad Mahmut Kemal, Mücahit Sabahattin Beyin cenazesinde Tahsin Demiray ile yan yana saygı duruşunda" ifadesi kullanılacaktır.²⁹⁸ Bunun yanı sıra *Hafta* mecmuasında Oğuz Özdeş tarafından 1950 yılında İbnülemin ile röportaj yapılacak ve bazı fotoğraflarına yer verilecektir.²⁹⁹ Bununla birlikte İbnülemin'in binlerce sayfayı bulan eserlerinde Sabahaddin Bey düşüncesinin izlerine veya "teşebbüs-i şahsı", "adem-i merkeziyet" gibi kavramlara rastlamanın mümkün olmadığını da belirtmek gerekmektedir. İbnülemin'in Sabahaddin Bey'e yakınlığı, Damad Mahmud Celaleddin Paşa ile olan ilişkisiyle ve ülkeden ayrılmadan önceki edebiyat meclislerinde sıklıkla bulunmasıyla açıklanabilir.

Basında İbnülemin'in ismi; sağlık durumu, bazı anma törenlerine katılması gibi nedenlerle yer almış,³⁰⁰ bunun yanı sıra kamuoyunda oldukça merak uyandırdığı anlaşılan İbnülemin hakkında yazı ve röportajlar yayınlanmıştır. Bunlar içinde dikkat çeken yazılardan biri de Metin Toker'e aittir. *Cumhuriyet* gazetesinde "İstanbulun Harab Bir Konağındaki Hazine" ismiyle yayınlanan yazıda İbnülemin ve yaşadığı konak son derece canlı bir şekilde resmedilmektedir:

Bakırcıların arkasındaki büyük konak, dediğim gibi zamanın hayli hışmına uğramıştır ama, oraya kimler gitmez... Üniversite profesörleri, âlimler, muharrirler, tarihçiler, sürü sürü, alay alay 'üstad'lar. Hepsinin mutlaka bir müşkülü vardır; Ya bir kitab yazıyorlardır, vesika ararlar; ya içinden çıkamadıkları bir bahis mevcuddur, çare ararlar; ya da bir meselede başları dara gelmiştir, akıl danışır. İbnülemin Mahmud Kemal, hiç kimseyi geri çevirmez, hiç kimseye de 'yarın gelin, ben o meseleyi tetkik edeyim' demez. Kütüphanesi, Türkiye'nin en zengin kütüphanelerinden biridir ama, onun raflarından çok daha zengin olanı kendi kafasıdır. Ziyaretçisini karşısına alır, çok zaman saatlerce, o hususu tıkr tıkr, en derin noktasına kadar anlatır. Bu ziyaretçiler her zaman Türk olmazlar, Amerikanın ve Avrupanın tanınmış âlimleri de Bakırcıların arkasındaki konağın eşliğini aşındırmaktan geri kalmazlar. Zira İbnüleminin Türk edebiyatı ve Türk tarihi hususundaki

²⁹⁷ Rıfat N. Bali, *a.g.e.*, s. 400.

²⁹⁸ Tahsin Demiray, "İbnülemin Mahmut Kemal İnal Efendi Göçtü ve Bizlere Bir Hoş Sada Bıraktı...", *Hafta*, Sayı: 23, 7 Haziran 1957, s. 6.

²⁹⁹ Oğuz Özdeş, "İbnülemin Mahmut Kemal", *Hafta*, Cilt:2, Sayı: 44, 28 Temmuz 1950, s. 8.

³⁰⁰ "Recaizade Ekrem için tören", *Ulus*, 16 Mart 1947, s. 3; "Kısaca", *Vakit*, 8 Mayıs 1946, s. 2.

inkâr kabul etmez salâhiyeti, bütün dünyaca tasdik olunmuştur. (...) Bakırcıların arkasındaki konaktan içeri girerken ürkmüyordum dersem yalan söylemiş olurum. Bu kadar müthiş bir heccavın huzuruna çıkmak, tahmin edilebilir, pek güç oluyor. Fakat yukarı katta, ağır bir perdeyi kaldırıp, üstadın oturduğu odadan içeri başımı uzattığım zaman fevkalâde sevimli bir insanla karşılaştım. Uzunca bir boy, yaşına rağmen parlak gözler, iri bir burun. İşte ilk bakışta, üstad İbnülemin Mahmud Kemal! Üzerinde eski bir elbise, başında meşhur takkesi, ayağında terlikleri vardı.”³⁰¹

Metin Toker, İbnülemin’in kütüphanesinden de şöyle bahsetmektedir:

Üstadın beni aldığı oda, ufacık, pek basit bir odaydı; ama Endülüs hükümdarının hazineleri içine düşen Tarık, bilmiyorum etrafında bu kadar kıymetli eşya, görmüş müydü? Ortada bir kitab yığını duruyordu, duvarlar el yazması levhalarla örtülüydü. Bir masanın üzerinde, eski zamana aid yazı takımları vardı. Lâlettayin bir esere el attım, Üçüncü Sultan Selimin müzeyyen divanı çıktı; aşağı yukarı on bin lira kıymetinde bir divan. Onun yanında duran eserlerin ve en maruf Türk hattatlarının tâlik, sülüs yazılarının da o kıymette oldukları düşünülürse, Endülüs hükümdarının hazineleri ile bu eski konağın sakladığı hazineyi mukayesede mübalâğa olmadığı görülür.”³⁰²

Basındaki yer alan haberlerin de etkisiyle belli bir popülariteye sahip olan İbnülemin, 1930’ların sonu ve 1940’lı yılların başlarında Orhan Seyfi Orhon (1890-1972) ve Yusuf Ziya Ortaç’ın (1894-1967) çıkarmakta oldukları dergilerde de yazmıştır. 1937-1938 yılları arasında toplam yedi sayı çıkan *Her Ay*’da iki yazısı yayınlanan İbnülemin, 1940’ların düşünce hayatında önemli bir yere sahip olan *Çınaraltı* mecmuasında da çeşitli konularda yazılar kaleme almıştır.

“Siyaset, ilim, sanat” dergisi olarak 20 Mart 1937’de yayın hayatına başlayan *Her Ay*,³⁰³ şiire aruz vezniyle başlayıp, konuşma dilinin edebiyat dili olması gerektiği fikrini savunan Ziya Gökalp’in etkisiyle heceyle şiir yazmayı sürdürerek Millî Edebiyat ve millî vezin fikrini benimseyen ve “Beş Hececiler” diye anılan şairlerden³⁰⁴ Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç tarafından kurulmuştur. Faruk Nafiz Çamlıbel, Mehmet Emin Yurdakul, Fazıl Ahmet Aykaç gibi isimlerin

³⁰¹ Metin Toker, “İstanbulun Harab Bir Konağındaki Hazine”, *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1949, s. 4.

³⁰² Metin Toker, a.g.y., s. 4.

³⁰³ Nuran Özlük, “Her Ay Dergisinin Türk Sanat ve Düşünce Hayatına Katkısı ve Sistematiik İndeksi”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 7, Aralık 2011, s. 177.

³⁰⁴ Abdullah Uçman, “Beş Hececiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul, 1992, s. 544; Ramazan Korkmaz-Tarık Özcan, “Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri”, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı 1839-2000*, Ed.: Ramazan Korkmaz, 4. bs., Ankara, Grafiker Yayınları, 2007, s. 238.

şiiirlerinin ve Hâlid Ziya Uşaklıgil, Ahmet Emin Yalman, Hilmi Ziya Ülken, Şekip Tunç, Necmettin Sadak, Ömer Celâl Sarç, Süheyl Ünver, Fritz Neumark, Peyami Safa, Ahmet Ağaoğlu, Fuat Köprülü, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi pek çok kişinin yazılarının yayınlandığı mecmuada İbnülemin'in de iki yazısı yer almaktadır.³⁰⁵

Her Ay'ın ikinci sayısında yayınlanan yazısında Pertev Paşa hakkındaki bir okur sorusunu cevaplayan İbnülemin, derginin bir sonraki sayısında ise “Unutulan Adamlar” adında dikkat çekici bir yazı kaleme alacaktır.³⁰⁶ “Mükerreren söylendiği veçhile biz, eslâfı ihmal etmekte pek ileri gidenlerdeniz. Eslâfını öğrenmekte ihmal gösteren bir cemiyet, tarihini unutup demektir” sözleriyle başlayan bu yazı, İbnülemin'in eserlerindeki temel amacın bir özeti gibidir. Ayrıntılı biyografi yazmaya bizde yeterince önem verilmediğini dile getiren İbnülemin, Darülfünun hocalarının geçmiş dönemlere ait önemli isimleri tez konusu olarak verdiklerini ve talebelerini de bilgi alabilmek için kendisine gönderdiklerini söylemekte; buna karşılık daha önce bu şahıslar hakkında kayda değer bir eser ortaya konmaması sebebiyle kendi bilgisinin de oldukça sınırlı olduğunu ve öğrencilerin de bu bilgilerle yetinmek durumunda kaldıklarını belirtmektedir:

“Bir takım garazkârlar ‘Türkte kıymetli pek çok adam yetişmedi’ iddiasında bulunuyorlar, hakikati inkâr ediyorlar. (...) Gelenbevî'nin şakirdi Abdülvehhap efendi, İsmet bey zade Arif Hikmet bey, Meşrep zade hafidi Arif Efendi gibi zamanlarının en büyük âlimlerinden mâdüt olan şeyhülslâmlarla diğer ricali ilmiyenin, şairler ve ediplerin ve sadrı esbak Galip, Reşit, Âli, Fuat ve Saffet paşalarla diğer diplomatların henüz -liyakatlerle mütenasip surette- mükemmel tercümei halleri yazılmadı. Muhterem hocalarının ‘tez’ için isimlerini verdikleri bu kabîl zatlar hakkında malûmat almak üzere bana gönderdikleri üniversite talebesinden bazılarına ben, ne söyleyebilirim ondan fazla malûmat bulamadıklarını kendileri söylerlerdi. Yazılmadı ki bulsunlar.”³⁰⁷

Bu sözlerin ardından İbnülemin, Edebiyat Fakültesi'nin uzun yıllardan beri bulunduğu Zeynep Hanım Konağı'nın sahipleri Yusuf Kâmil Paşa ve Zeynep Hanım

³⁰⁵ Nuran Özlük, a.g.m., s. 177-178.

³⁰⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, “‘Pertev’ler”, *Her Ay*, Yıl: 1, Sayı: 2, 1937, s. 117-121; İbnülemin Mahmud Kemal, “Unutulan Adamlar”, *Her Ay*, Yıl: 1, Sayı: 3, s. 125-133.

³⁰⁷ İbnülemin Mahmud Kemal, a.g.y., s. 126-130.

hakkında fakülte hocalarının herhangi bir çalışma yapmamış olmamasını eleştirmektedir:

“Ebüzziyanın, ‘Yeni Osmanlılar tarihi’nde ‘Şark Encümeni dânişi riyaseti vâlâsını hâiz’ diye tavsif ettiği sadrı esbak Yusuf Kâmil paşa ki zamanının hakikaten en büyük fazıllarından ve ediplerindendir, senelerce Türk, Arap, Acem ve firenk ulema ve şuarasına melce’ ve nice ilmî ve edebî mübahase ve müsahabelere cevelângâh olan ve her devirde darül’ilm ittihaz edilen Beyazıt’taki muazzam konağın sahibidir ve yanılmıyorsam firenkçeden ilk edebî eser tercüme eden odur, öyle bir merdi kâmil hakkında hangi kadirşinas, ne yazdı, ne söyledi?

Türk kadınlarının her suretle medarı iftiharını olan zevcesi Zeynep hanımla müştereken mutasarrıf oldukları o güzel binada senelerdenberi okuyan ve okutan muhterem ilim adamları, -bunlara nisbetle pek geride kalanlara dair konferanslar verdikleri halde- o iki asıl Türk hakkında iki söz söylemeğe lüzum görmediler.”³⁰⁸

İbnülemin, *Her Ay* dergisinin kapanmasının ardından yine Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç tarafından çıkarılmaya başlanan *Çınaraltı* dergisinde yazmaya başlamıştır. “Haftalık Türkçü fikir ve sanat mecmuası” olan *Çınaraltı* dergisi 9 Ağustos 1941 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır.³⁰⁹ Bir görüşe göre Ziya Gökalp’in “Çınaraltı” makalesinden ilham alarak,³¹⁰ diğer bir görüşe göre Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan Seyfi Orhon gibi Türkçülerin Beyazıt Camii’nin güney tarafındaki Küllük Kahvesi yerine kuzey tarafındaki Çınaraltı’nda bir araya gelmeye başlamaları nedeniyle derginin ismi “Çınaraltı” olarak belirlenmiştir.³¹¹ 1941-1948 yılları arasında 161 sayı olarak çıkan *Çınaraltı*’nda Mehmet Emin Yurdakul, Behçet Kemal Çağlar, Yahya Kemal Beyatlı, Nihal Atsız, Faruk Nafiz Çamlıbel, Halit Fahri Ozansoy, Fazıl Ahmet Aykaç, Halil Nihat Boztepe, Zeki Velidi Togan, Enver

³⁰⁸ İbnülemin Mahmud Kemal, a.g.y., s. 130-131.

³⁰⁹ Ramis Karabulut, “Orhan Seyfi Orhon’un Mecmuacılığı ve Güneş Mecmuası”, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sivas, 1999, s. 9.

³¹⁰ Mehmet Emin Erişirgil, **Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp**, 3. bs., Yay. Haz.: Aykut Kazancıgil-Cem Alpar, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s. 167; Necati Tonga, “Çınaraltı Dergisi Etrafında Oluşan Edebî Muhit”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara, 2004, s. 41.

³¹¹ Beşir Ayvazoğlu, **Üçüncü Tepede Hayat: Beyazıt Meydanı’nın derin tarihi**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2012, s. 297.

Behnan Şapolyo, İsmail Hami Danişmend, Peyami Safa gibi isimlerin yazı ve şiirleri yayınlanmıştır.³¹²

İbnülemin'in *Her Ay* ve *Çınaraltı* dergilerinde yazmasının önemli bir sebebi Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç'ı yakından tanınmasıdır. *Son Asır Türk Şairleri*'nde "izaha hacet yoktur ki Orhan Seyfi fitraten şairdir"³¹³ diyen İbnülemin, Yusuf Ziya Ortaç hakkında da "Ziya Gökâlp ile tanıştıktan sonra aruzu bıraktı. *Türk Yurdu*'nda hece vezniyle şiirler yazdı. Yusuf Ziyâ Ortaç, zamanımızın şâir ve muharrirlerinin en zekilerinden, en iyi söz anlayan ve anlatanlarından, ciddî ve mizahî yazıları en güzel yazanlardandır" ifadesini kullanmakta ve "Orhan Seyfi ile Yusuf Ziyâ güzel bir beytin iki mısraına benzerler" demektedir.³¹⁴ Yusuf Ziya Ortaç ise ünlü *Portreler* kitabında İbnülemin'den şu sözlerle bahsetmektedir:

"Beyazıtta, eski Sahaflar çarşısından geçiyordum. Acayip bir adam gözüme ilişti: Fes kenarları kulak uçlarına değen, esmer, kuru bir adam. Haziran sıcağında, arkasındaki neftimsi paltoyu çıkarmamıştı. Boynunda, hâlâ bir şal sarılıydı. Ayağında kalos kunduralar, kaşlarında öfke, gözlerinde gazap, burun kanatları fena bir koku almış gibi nefretle kırışık, siyah ve kalın bıyıklar altında çizgileşmiş dudakları neredeyse birisini paylayacak. (...) Sahaflar, telâşla yerlerinden kalkıp selâmlıyorlardı onu. Kimisine baştan savma bir el işareti yapıyor, kimisine gülümsüyor, kimisini de azarlıyordu galiba... Bu adam, meşhur Biyografi = Tercümei Hal ve Bibliyografi = Kitabiyat bilginimiz İbn-ül-Emin Mahmut Kemal beymiş. (...) O günlerde ben on yedi yaşında bir İdadî talebesiydim. Üstada yaklaşmak değil, uzaktan selâm vermek, yüzüne bakmak bile haddim değildi. Kendisiyle tanışmamız Akbaba çıktıktan sonra olmuştur. Sultanahmet Parkı karşısındaki Setli Kahve'de şair Hamamîzâde İhsan takdim etmişti. (...) İlk konuşmalarımız böyle tesadüflerle olmuştur. Sevgisini, güvenini kazanmak kolay değildi onun. (...) Aradan yıllar geçmiş, dost olmuştuk. Sık sık Akbaba'ya gelir, şakalaşırdı. Mutlaka kendisine bir şey sorar, o anlatırken dinlemiyor gibi yapar, kızdırırdım. Ne güzel, ne zengin öfkesi vardı. Onun dilindeki zehirin tadını aldığımı görünce tekrar yumuşar:

-Deccal mıdır, nedir?... derdi, beni kızdırıp kızdırıp keyifleniyor!...

Eğer bir sahne artisti olsaydı, yine büyük bir şöhret olurdu: Yüzünde, bakışlarında, her konuya göre değişen emsalsiz bir ifade kudreti vardı.

³¹² Kâzım Yetiş, "Çınaraltı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 8, İstanbul, 1993, s. 302-303.

³¹³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 1719.

³¹⁴ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2558.

Heccavdı. Diline düşeni, sözle param parça eder, mısraların oklarından geçirirdi.”³¹⁵

Akbaba mecmuasını çıkarmaya başladığı 1920’li yıllardan beri İbnülemin’in dost çevresine dâhil olan Yusuf Ziya Ortaç, 1941 senesinde Orhan Seyfi Orhon ile beraber *Çınaraltı*’nı çıkarmaya başlamıştır. İbnülemin’in, *Çınaraltı* mecmuasının ilk sayısında kaleme aldığı yazı ise “Hoşserler”dir. Türk entellektüelleri arasında içkiye düşkünlüğüyle tanınan kişiler hakkında “sarhoş” yerine “hoşser” ifadesini kullanan İbnülemin, Hersekli Arif Hikmet, Üsküdarlı Safi, Şair Eşref gibi isimlerin içkiye olan düşkünlüklerinden bahsetmekte ve işrete iptilâ yüzünden genç yaşta vefat eden dostlarından Tanburî Cemil Bey hakkındaki anılarına yer vermektedir.³¹⁶

İbnülemin’in *Çınaraltı*’nda yayınlanan yazılarından biri de “Hat ve Hattatlar” adını taşımaktadır. Bu yazısında İbnülemin, Türklerin hat sanatında gösterdikleri başarından ve ülkemizde pek çok değerli hattatın yetiştiğinden söz etmektedir. “Vatanımızda pek çok, pek kıymetli hattat yetişti ki diğer İslâm bilâdında emsaline tesadüf olunamaz” diyen İbnülemin; III. Ahmed, III. Mustafa, II. Mahmud, Abdülmecid gibi padişahların da önemli birer hattat olduğunu belirtmektedir. Bunların yanı sıra İbnülemin, Türk hattatların biyografileri hakkındaki eserlerden bahsederek bu alandaki literatürü tanıtmaktadır.³¹⁷

İbnülemin’in bu yıllarda yayınlanan diğer bir yazısı “Divan Edebiyatında Ramazan”dır. Çocukluğunu ve gençliğini Sultan Hamid döneminde geçiren İbnülemin, Ramazan ayına ait âdetlerden ve İstanbul halkının bu devirdeki yaşayışından söz etmektedir. Bu yazıda öne çıkan konulardan biri de İstanbul’un yemek kültüründe yaşanan değişimdir:

³¹⁵ Yusuf Ziya Ortaç, **Bir Varmış Bir Yokmuş Portreler**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1960, s. 183-185.

³¹⁶ İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, “Hoşserler”, **Çınaraltı**, Sayı: 1, 9 Ağustos 1941, s. 10-11. Bu minvalde yazılan bir başka yazı için bkz. Hüseyin Rahmi Gürpınar, “Muharrirler Nasıl Ölür?”, **Cumhuriyet**, 7 Aralık 1939, s. 5.

³¹⁷ İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, “Hat ve Hattatlar”, **Çınaraltı**, Sayı: 7, 20 Eylül 1941, s. 8-10.

“İftar vakti kimin evine gitseniz Müslimliğin, Türklüğün keremkârlığını mütecelli görürdünüz. (...) Şimdi isimleri bile unutilan nefis, leziz Türk yemekleri tabholunur, sanayii nefiseden madut olan o millî taamlar, unutulmaktan muhafaza edilirdi. Son zamanlarda ise -zevki selime muvafık-lezzetli bir çorba pişiren aşçı da kalmadı. Yaptığını bilir ve iştiha ile yedirir aşçı bulana ve yemeklerin nasıl pişirileceğini değil, isimlerini bilene aşkola. Mesela helvayı hakani, lâmunıye, güllâbiye, âsude helvası, samsa, vezir parmağı, dilber dudağı, evliya tatlısı vesaire ile millî tatlılarımızın cisimleri değil, isimleri de bugün meçhulâta karıştı.”³¹⁸

İbnülemin’in sözünü ettiği hususlardan biri de devrin ileri gelenlerinin konaklarındaki iftarlarda farklı sosyo-ekonomik statüdeki kişilerin bir araya gelmesidir:

“Eski kübbarın konaklarında mahir Türk aşçılarının pişirdikleri mütenevvi ve zevkâver taamlardan yalnız konak halkı istifade etmezdi. Gani, fakir her fert, iftar vakti konağa dalar, ümidinin fevkinde it’am edilirdi. (...) Yusuf Kâmil Paşa merhumun -Üniversite Edebiyat ve Fen Fakültelerinin bulunduğu- Bayezitteki konağı her zaman, bilhassa Ramazanlarda her sınıf halk ile dolar, davetli olmayanlar da davetli misafirler derecesinde izaz edilirdi.”³¹⁹

İbnülemin’in toplum tarihine katkı niteliğindeki bu yazılarının derginin yayın çizgisiyle uyumlu olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Nitekim dergiyi çıkaran Orhan Seyfi Orhon’un 1940’ların başında kalem aldığı yazılarda da millî hafızanın önemine vurgu yapılmaktadır:

“Bizim asıl eksik tarafımız hafızamızdır: Her şeyi çarçabuk unutan bir milletiz. Büyük adamlarımız var, mezarlarını bulamıyoruz. Vaktile bir tarafa gömüp unutmuşuz. Büyük sanatkârlarımız var. Eserlerini bulamıyoruz. Vaktile bir kenara atıp unutmuşuz. İçimizde üç göbek evvelki ceddini tanıyan kaç kişi bulursunuz? Koskoca bir milletmişiz, birbirimizi unutmuşuz. Koskoca bir devletmişiz, tarihimizi unutmuşuz. Daha dünkü Osmanlı İmparatorluğu bize bir rüya gibi geliyor. (...) Cümhuriyet devrini, millî şuurun uyandığı devir sayıyoruz. Fakat millî şuur, millî hafızadan ayrı bir şey değildir ki...”³²⁰

³¹⁸ İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, “Divan Edebiyatında Ramazan”, **Çınaraltı**, Sayı: 11, 18 Birinciteşrin 1941, s. 5-6.

³¹⁹ İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, a.g.y., s. 6.

³²⁰ Orhan Seyfi Orhon, “Hafızasız bir millet”, **Çınaraltı**, Sayı: 82, 17 Nisan 1943, s. 1.

Çınaraltı'ndaki yazılarının yanı sıra İbnülemin'in 1940'lı yıllarının sonunda Bağdatlı İsmail Paşa'nın bir eserini Kilisli Rifat Bilge ile birlikte yayına hazırladığını da belirtmek gerekmektedir. Asker ve hâl tercümesi yazarı Bağdatlı İsmail Paşa (1839-1920) *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* adlı bir eser kaleme alarak dokuz binden fazla müellifin biyografilerine ve yaklaşık elli bin eser ismine yer vermiştir.³²¹ İbnülemin, bu eseri Kilisli Rifat Bilge ile birlikte tashih ederek yayına hazırlamış ve eser Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ilk kez 1948 yılında yayınlanmıştır. "Müellif nüshası esas tutulmak suretiyle istinsah ve tashihleri Muallim Kilisli Rifat Bilge ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal tarafından yapılmıştır" notuyla yayınlanan esere önsöz yazan Kilisli Rifat Bilge, bu eserde yer alan isimlerin yaklaşık iki bininin Türk olduğunu söylemekte ve bu yönüyle Osmanlı âlimleri ve şairleri bakımından önemli bir kaynak olduğunu ifade etmektedir.³²²

Her Ay ve *Çınaraltı* dergilerinin yanı sıra Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* adlı eserini yayına hazırlayan İbnülemin'in 1940'lı yıllarda kaleme aldığı en önemli eser ise *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* olacaktır. 1930'da yayınlanmaya başlanan *Son Asır Türk Şairleri*'nin tamamlanmasından önce *Son Sadrazamlar* üzerinde de çalışan İbnülemin, ilk fasikülü 1940'ta yayınlanan bu eserini 1950'li yılların başlarında tamamlayacak ve bu alandaki en önemli eserlerden birini ortaya koyacaktır.

3.6. Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar

İbnülemin'in Cumhuriyet devrinde kaleme aldığı en önemli eseri 1940-1953 yılları arasında yayınlanan *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'dır. Sadrazam Âli Paşa'dan itibaren Saltanat'ın kaldırıldığı 1922 yılına kadarki sadrazamların yaşamlarını ve her birinin dönemindeki önemli siyasi olayları ele alan İbnülemin'in *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı eseri Türk siyasi tarihi alanındaki en önemli eserlerden biridir. Hilmi Ziya Ülken, "siyaset, ilim ve edebiyat adamlarının

³²¹ Hulusi Kılıç, "Bağdatlı İsmail Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul, 1991, s. 448.

³²² Kilisli Rifat Bilge, "Önsöz", Bağdatlı İsmail Paşa, *Hadiyyat Al-Ârifin, Asmâ'al-Mu'allifin va Âsâr Al-Muşannifin*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1951, s. III.

hatıraları ve mektupları, padişahların devlet ricalile muhabereleleri de içtimaî tarihi aydınlatacak mahiyettedir” dedikten sonra İbnülemin’in *Son Sadrazamlar*’ını örnek olarak vermektedir.³²³ Nitekim *Son Sadrazamlar*’da dönemin siyaset adamlarının ve edebiyatçıların anılarına, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan Abdülhamid ile dönemin sadrazamları arasındaki görüşmelere ve önemli toplumsal olaylara yer verilmekte; devlet adamlarının bu gelişmeler karşısındaki tutumlarından söz edilmektedir. Faruk Kadri Timurtaş bu eser için “yalnız Sadrazamların terceme-i halini aydınlatan bir kitab değil, aynı zamanda o devirlerin tarihine de ışık tutan bir eserdir” demektedir.³²⁴ *Son Asır Türk Şairleri*, *Son Hattatlar* ve *Son Sadrazamlar*’ı İbnülemin’in “yakın Osmanlı tarihine ve medenî hayatına ait bilgisinin bir âbidesi” olarak kabul eden Nahit Sırrı Örik de *Son Sadrazamlar*’ı İbnülemin’in en mühim eseri olarak tanımlamakta ve bu eseri ortaya koyması nedeniyle İbnülemin’in yakın Osmanlı tarihinin en ciddi bilginlerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Nahit Sırrı Örik, “Osmanlı devletinin kuruluşundan Büyük Millet Meclisinin bu devleti ilgaya karar vermesine kadar sadaret mevkiini 214 kişi işgal etmiştir. İbnül Emin bu 214 vezirin Âli Paşadan sonuncuya kadar 37 sinin haltercumesini ve bu haltercümeleri dolayısıyla yaşadıkları ve iş başında bulundukları zamanın siyasi tarihini yazmıştır”³²⁵ demektedir; İlber Ortaylı da “Son Sadrazamlar’ın muhtevasına hakim olmayan birinin 19. asır tarihi için konuşması mümkün değil”³²⁶ ifadesini kullanmaktadır.

Başlangıçtan itibaren Osmanlı devlet teşkilâtında etkili bir kurum olan sadrazamlık, Selçuklular’daki başvezirliğin devamı olarak ortaya çıkmış; 16. yüzyıla değin daha çok “vezîr-i a‘zam” tabiri kullanılırken, “sadr” (yukarı, üst) kelimesinin makam ifade eden şekli olan “sadâret”ten hareketle “sadr-ı a‘zam” ve “sadr-ı âlî” ünvanları kullanılmaya başlanmış, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygın hâle gelmiştir. Devlet işlerinde padişah vekili olan vezîriâzam hakkında Fatih Sultan Mehmet’in teşkilât kanunnamesinde “Cümle umûrun vekil-i mutlakıdır” ifadesi

³²³ Hilmi Ziya Ülken, “İstanbulun İçtimaî Tarihi”, **Yeni Sabah**, 4 Mayıs 1953.

³²⁴ Faruk K. Timurtaş, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal’a dair”, **Cumhuriyet**, 29 Mayıs 1957, s. 2.

³²⁵ Nahit Sırrı Örik, “İbnül - Emin ve en mühim eseri”, **Akşam**, 11 Haziran 1957, s. 2.

³²⁶ “Portreler Galerisi 15.Bölüm”, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=bZAYtZHTwCU>, 16 Haziran 2016.

kullanılmıştır. Sadrazamlar, “serdâr-ı ekrem” sıfatıyla ordu komutanı olarak da görev almışlar; bu gibi durumlarda İstanbul’da “sadâret kaymakamı” ismiyle vekil bulundurmışlardır. II. Mahmud döneminde “sadrazam” yerine kısa bir süreliğine “başvekil” tabiri kullanılmış, 1 Kasım 1922’de Saltanat’ın kaldırılmasından üç gün sonra Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa’nın istifasının ardından sadrazamlık kurumu fiilen ortadan kalkmıştır.³²⁷ Ortaylı’ya göre “Osmanlı başvezirleri ile Türkiye Cumhuriyeti’nin başvekilleri hiç şüphesiz ki kurum olarak birbirinin devamıdır.”³²⁸

Osmanlı sadrazamları hakkında bazı bilgilere ve icraatlarına çeşitli eserlerde yer verilmekle birlikte yalnızca sadrazamların biyografilerini içeren birçok eser de ortaya konmuştur.³²⁹ Bunların ilki, en son Mısır kadılığı görevinde bulunan şair Osmanzâde Ahmed Ta’ib Efendi³³⁰ tarafından 1718 yılında yazılan ve ilk Osmanlı sadrazamı Alaeddin Paşa’dan (Orhan Bey’in büyük kardeşi) Râmi Mehmed Paşa’ya kadar 93 sadrazamın yaşamından söz edilen *Hadikatü’l-Vüzerâ*’dır.³³¹ “Vezirler bahçesi” anlamına gelen bu eserin ardından “Vezirler bahçesinin güzel gülü” anlamına gelen *Gül-i Zibâ-yı Hadîkatü’l-Vüzerâ* adlı eser kaleme alınmış ve Ahmed Ta’ib Efendi’nin eserinin devamı niteliğindeki bu çalışmada Kavanoz Ahmed Paşa’dan Said Mehmed Paşa’ya kadar 31 sadrazamın biyografisine yer verilmiştir.³³² Şehrîzâde Mehmed Said Efendi’ye³³³ ait bu eserin yanı sıra Ahmed Cavid Bey tarafından “Vezirler bahçesinin taze gülü” anlamına gelen *Verd-i Mutarrâ-yı Hadîkatü’l-Vüzerâ* ve Abdülfettah Şefkatî Efendi tarafından *Zeyl-i Hadîkatü’l-Vüzerâ* adlı eserler ortaya konmuştur.³³⁴ Son olarak Ahmed Rıfat Efendi, “bahçelerin gülü” anlamına gelen *Verdü’l-Hadâ’ık* adlı eseri kaleme almıştır.³³⁵

³²⁷ Mehmet İpşirli, “Sadrazam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 35, 2008, s. 414-419.

³²⁸ İlber Ortaylı, “Osmanlı’da düşük profilli sadrazam yoktu”, *Hürriyet*, 14 Mayıs 2016.

³²⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 2.

³³⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2.

³³¹ Sait Aşgın, “Hadîkatü’l-Vüzerâ Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 14, 2003, s. 149.

³³² Said Aşgın, *a.g.m.*, s. 152.

³³³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 3.

³³⁴ Said Aşgın, *a.g.m.*, s. 154-155.

³³⁵ *Osmanlı Sadrazamları: Hadîkatü’l-Vüzerâ ve Zeylleri*, Haz.: Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2013, s. 69.

İbnülemin, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*'ı *Hadikatü'l-Vüzerâ*'nın son zeyli olan *Verdü'l-Hadâ'ık*'a zeyl olarak yazdığını ifade etmektedir.³³⁶ 1913 yılında eseri yazmaya başlayan İbnülemin, yedi yıllık bir çalışmanın ardından 1920 yılında eserini tamamlamış; fakat yayınlama imkânı bulamamıştır. İbnülemin'in bu eseri aradan uzun yıllar geçtikten sonra Cumhuriyet döneminde Hasan Âli Yücel'in çabalarıyla yayınlanacaktır:

“Son Asır Türk Şairleri bittikten sonra Üstadı ikinci mühim eseri için zorlamaya başladım. İtirazlar mı etmedi, müsvedde halinde olduğunu ileri sürerek tebyiz ve telife hali müsait olmadığını mı söylemedi; nihayet dayanamadı, ‘Kemalüssudûr’ unu ‘Osmanlı Devletinde Son Sadriazamlar’ ismiyle bu âciz dostuna teslim razı oldu.”³³⁷

İbnülemin, 1920 yılındaki hâliyle 681 sayfa tutan eseri üzerinde yeniden çalışarak 2100 sayfaya çıkarmış³³⁸ ve *Son Sadriazamlar*'ın ilk cüzü 1940 yılında yayınlanmıştır. Dönemin Maarif Vekili olan Hasan Âli Yücel, bu eserin Maarif tarafından basılmasına rağmen İbnülemin'in üslûp ve imlâsının aynen korunması sebebiyle pek çok eleştiriye mâruz kalmıştır:

“Mahmud Kemal Bey, mühim bir müverrihtir. Tanzimatı ve müteakib devirleri en hurde vakalarına kadar bilen odur. (...) Son Sadriazamlar, kendisinin son asır tarihindeki derin vukufuna binlerce sahifesile şahid dinletecek kıymettedir. Millî Eğitim Bakanlığının bastığı bu eserin ilk cüzlerini gören bazı milletvekilleri, üslûbda olduğu kadar şekil ve imlâda da şahsî olan üstada böyle hususî bir müsaadenin verilmemesini söyledikleri zaman, onu tarihe hizmetten alıkoymağa kimsede salâhiyet olmadığı cevabını vermiştim. Bunda haklı idim. Çünkü üstad, bu muhalled eserinde tarihçi olduğu kadar tarihtir de. İleriki nesiller, Osmanlı devletinin son sadriazamlarında üstadı da bulup zevkle okuyacaklardır.”³³⁹

³³⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2232.

³³⁷ Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXV.

³³⁸ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 261.

³³⁹ Hasan Âli Yücel, “Üstad”, *Cumhuriyet*, 16 Mart 1953, s. 2.

1940 yılında yayınlanmaya başlayan *Son Sadrazamlar*'ın tamamlanması 13 yıl sürmüş ve eserin son cüzü 1953 yılında basılmıştır. İbnülemin'in bu eserinde Sadrazam Âli Paşa'dan Osmanlı devletinin son sadrazamına kadar 37 kişinin biyografisi ve her birinin dönemindeki siyasi olaylar ve problemler yer almaktadır.³⁴⁰ 1889-1922 yılları arasında 33 sene boyunca Bâbîâli'de görev alan İbnülemin, bu dönemde 16 sadrazam ile birlikte çalışmıştır. “Çocuk denilecek bir yaşda Babı âliye girdim, ilga edildiği gün çıktım. Oraya devam etdiğim müddetde on altı sadrı âzamin maiyetinde bulundum”³⁴¹ diyen İbnülemin'in bu eseri, bir tarih kitabı olmasının yanı sıra yakından tanık olunan bir devri, bu devirdeki Bâbîâli'yi ve sorunlarını anlatmaktadır.

Vesika toplamaya Bâbîâli'de başlayan İbnülemin, önemli kaynak ve belgelere ulaşabilmek için kütüphane ve arşivlerde uzun yıllar boyunca çalışmıştır. Bu bağlamda Ahmet Hamdi Tanpınar, İbnülemin hakkında “son devirlerimiz tarihi hakkında onun kadar orijinal vesika neşretmiş, bütün bu yüz otuz senenin yayını üzerinde durmuş muharririmiz azdır. Matbu ve yazma görmediği eser, Bâbîâli kalemlerinden geçip de kopyesini almadığı bir vesika yoktur” demektedir.³⁴² Bâbîâli'de yazışmaların yürütüldüğü Sadâret Mektûbî Kalemî'nde çalışması ve II. Abdülhamid'in tahta çıkışından itibaren Saray ile Sadâret arasındaki yazışmaları ve bu dönem hakkındaki bilgileri içeren ve 800 sandıktan oluşan Yıldız Sarayı evrakını Meşrutiyet döneminde inceleme imkânı bulması, *Son Sadrazamlar*'ın ortaya konabilmesi açısından önemli olan malzemenin oluşmasını sağlamıştır.³⁴³ Yıldız evrakını “avucunun içi gibi”³⁴⁴ bilen İbnülemin, buradaki belgeleri tasnif ederken önemli gördüklerinin birer örneğini alarak kendi arşivine eklemiştir.³⁴⁵ Cumhuriyet'in ilk yıllarında Maarif Vekâleti Müsteşarı olarak görev yapan Fuad Köprülü'nün teklifiyle Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti'nin başkanlığına tayin

³⁴⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, a.g.e., s. 3.

³⁴¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, VII. Cüz, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1946, s. 1099.

³⁴² Ahmet Hamdi Tanpınar, “İbnül Emin Mahmut Kemal'e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XLIX.

³⁴³ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 261.

³⁴⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.y., s. LI.

³⁴⁵ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 261.

edilen İbnülemin, Yıldız evrakının ardından Osmanlı arşivini yeniden tetkik etmiştir. Bu görevle birlikte imparatorluk arşivi, İbnülemin'e açılmıştır.³⁴⁶ *Son Sadrazamlar*'ın ortaya konabilmesinde bu arşivin, Yıldız evrakının ve Sadâret Mektûbî Kalemi'ndeki bürokrasi tecrübesinin önemli bir rolü bulunmaktadır.

Son Sadrazamlar'da yazılı kaynakların yanı sıra sözlü kaynakların da çok önemli bir yeri vardır. İbnülemin'i "son asrı en iyi bilen tarihçi" diye tanımlayan Faruk Kadri Timurtaş, "İbnüleminin tarihçiliğini lâlettayin bir tarihçilikle karıştırmamak lâzımdır. O, bizzat yaşadığı, bildiği devirlerin tarihini yazan bir âlimdir" demektedir.³⁴⁷ İbnülemin, yaşadığı devrin önemli şahsiyetleriyle görüşmüş, yetişemediği sadrazamların ve nâzırların menkıbelerini Bâbîali'deki tecrübeli kişilerden dinlemiş, Sadâret Mektûbî Kalemi'nde Bâbîali ve ricâl dedikodularıyla kulağı dolmuştur.³⁴⁸ Bir anlamda "hayatındaki her şey kendisini *Son Sadrazamlar*'ı yazmaya hazırlamış gibidir."³⁴⁹ Mühürdar Mehmed Emin Paşa'nın oğlu olması sebebiyle erken yaştan itibaren devlet ricâlinin konaklarında, meclislerinde bulunan İbnülemin; pek çok hatıra dinlemiş, kaynaklarda yazılı olmayan bilgilere sahip olmuştur. Mithat Cemal Kuntay, *Cumhuriyet* gazetesinde 29 Ocak 1941 tarihinde yayınlanan yazısında İbnülemin'in sözlü kaynaklara ulaşmasını şöyle anlatmaktadır:

"...bu kitabın ne emekle yazıldığını bilmek için müellifi benim gibi eskiden tanımalısınız: İstibadda karlı havada Eyâlâtı mümtâze kalemi hulefasından İbnülemin Mahmud Kemal Beyi kürklü paltosile Nişantaşında Said Paşanın konağına giderken görenler, kimbilir, hangi müptezel nişanı istemiye gidiyor, sanmışlardır. Halbuki o, bu konakta Sadrazam Said Paşaya değil, Ceridei Havadis'in en eski muharriri Said Efendiye gidiyordu, ve galiba cebindeki Âli Paşa mazbatasının bir tarafını onunla konuşmak için. (Âli Paşanın el yazısı ile olan bu mazbatayı sahafların 'takım' manasına 'alay' dedikleri yığında görünce zavallı İbnülemin ne heyecan geçirdi, ve gizliyemediği bu heyecan beş kuruşa mezadda gezen o kâğıdı onun üç yüz yetmiş kuruş altın parayla almasına nasıl sebep oldu, hâlâ gözümün önündedir.)

Kırk beş yılın eseri olan *Son Sadrazamlar*'ın müellifi yarısına yakını yazma dört beş bin cildli kütüphanesinin önündeki bir hokka kalemlik küçük masada eserine eğilmekten yoruldukça yazmanın yorgunluğunu, toplamının

³⁴⁶ Yılmaz Öztuna, **Türk Tarihinden Portreler**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010, s. 262.

³⁴⁷ Faruk K. Timurtaş, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a dair", **Cumhuriyet**, 29 Mayıs 1957, s. 2.

³⁴⁸ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 261.

³⁴⁹ Fatih M. Şeker, **Modernleşme Devrinde İlmiye: Cevdet Paşa - İbnülemin Örneği**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011, s. 52.

hamlesile dinlendiriyordu ve o zaman kıymetlerini ancak onun bildiği adamların ziyaretleri başlıyordu, isimleri bile ilim kokan adamların; Meselâ Âl-i Ramazan oğullarından Abdünnafi Efendinin, meselâ Ceridei Havadis muharrirlerinden Ahmed Zarifi Beyin. Ve İbnülemin cebindeki ufak not defterile bir Cuma günü Abdünnafi Efendinin Ayasofyadaki evindeydi; Bir başka gün de Ceridei Havadisın eski muharriri ve eski Maarif Nazırı Münif Paşanın Süleymaniyedeki şömineli konağında. (...) Hâlâ gözümün önündedir, yeşil kablı defterin yaprakları 100 yaşındaki vak'anüvis Lûtfi Efendinin Horhordaki evinde kararıyordu. (Ahret kokan bu eve bir defa da beni götürdü.) Kırmızı kablısı Yeni Osmanlılar Cemiyeti azasından Nuri Beyin Kızıtaşındaki konağında dolacaktı, bilmem hangi renklisi de Damad Mahmud Paşanın Pendikteki köşkünde.

Sinirli, sakallı bir adamın sükûtuna ve lâfına katlanmak, resmî kütüphanelerden göğsünde kitab tozu ile dönmek; birkaç aylığını, birkaç ayını buruşuk bir kâğıdı almak için vermek... O eser bu emeklerle yazıldı. Ve Viyana elçi kâtibi Âli Efendinin sefarethane bahçesindeki büyük ağacın altında frenkçeye çalıştığını bugün ılık odamızda ne pahasına öğreniyoruz, biliyor musunuz? Üsküdar'da Sadrazam Âli Paşanın oğlu Reşid Beye İbnüleminin bir kış titreyerek gitmesi pahasına.

Şu anda gözümün önüne otuz beş yıl evvel müellifin vasıtasile gittiğim misafirsiz ev geldi, ve o evdeki ihtiyar: Sultan Azizin başkâtibi Atıf Bey. Efendisinin kanlı gömleğini unutamiyan kırmızı gözlerle bu beyaz sakallı adam yalnız İbnülemini gördüğü zaman biraz gülümsüyordu; ve evinin kapısından evrak çekmecesinin kapağına kadar her şeyi yalnız Mahmud Kemale açtı. Son Sadrazamlar'ın bir mehazı biraz da bu ihtiyardır.”³⁵⁰

“19. asır Osmanlı sosyal ve dahili tarihinin en büyük mütehassısı”³⁵¹ olduğu ifade edilen ve Mithat Cemal Kuntay'ın ifadesiyle “Tanzimat devrinin vezirlerini sakal boyalarına kadar tanıyan” İbnülemin, dönemin devlet adamlarıyla ve önemli siyasi olaylara tanıklık etmiş kişilerle yakın ilişkilere sahiptir. Bâbîâli'yi bir mektep olarak tanımlayan Haluk Şehsuvaroğlu, İbnülemin için “üstadımız yıllarca bu mektebde nice olgun, tecrübeli sadrazamlarla, nice gafillerini görmüş ve hepsini rahat rahat yazacağı günleri sabırla beklemişti” demektedir.³⁵² Bâbîâli'de uzun yıllar boyunca yazılı ve sözlü pek çok bilgi edinen İbnülemin'in, içinde bulunduğu dönemi ileriki yıllarda yazacağının düşünülmesi de oldukça dikkat çekicidir. Sadrazam Said Paşa, İbnülemin'e hitaben şöyle demiştir:

³⁵⁰ Mithat Cemal, “Sahici Kitab: İbnülemin Kemalin ‘Son Türk Sadrazamları’”, **Cumhuriyet**, 29 Ocak 1941, s. 3.

³⁵¹ Yılmaz Öztuna, **Türk Tarihinden Portreler**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010, s. 263.

³⁵² Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “Bir tarihçi üstadı anı”, **Cumhuriyet**, 15 Haziran 1957, s. 2.

“Bir tarih yazacağınızı muhakkak biliyorum. Reca ederim, beni muhafaza buyurunuz. Bu devlet ve millete hizmet etmek için pek çok uğraşdım. Hasbelbeşeriyye kusur etdimse de niyyetim halis idi. Ahlâf, bize lâ’net okuyacak. Pek reca ederim, beni müdafaa buyurunuz.”³⁵³

Abdülhamid dönemi ve II. Meşrutiyet dönemi sadrazamlarını yakından tanıyan İbnülemin, Cumhuriyet döneminde saygın bir konuma sahip olan bazı Osmanlı sadrazamlarıyla ilişkilerini de sürdürmüştür.³⁵⁴ İstanbul’da emekli hayatı yaşayan sadrazamlardan biri olan ve maddî sıkıntı yaşayan İzzet (Furgaç) Paşa, İsmet İnönü’nün desteğiyle elektrik şirketi idare meclisi azalığına tayin edilmiş ve huzur hakkı alması sağlanmış, Salih Hulusi (Kezrak) Paşa ise 1939 yılında -mareşal olması sebebiyle- askerî törenle toprağa verilmiştir.³⁵⁵ Son Osmanlı sadrazamı Ahmet Tevfik (Okday) Paşa ise 7 Ekim 1936’da Nişantaşı’ndaki evinde vefat etmiş; bir polis müfrezesinin de katıldığı cenaze töreninin ardından Harp Akademisi tarafından gönderilen bir kıta asker, tabutun etrafında yer alarak tabutu selamlamışlardır. Teşvikiye Camii’ndeki cenazede son sadrazamlardan Salih Paşa ile Ahmet İzzet Paşa, Osmanlı diplomatları, Abdülhak Hâmid Tarhan ve İbnülemin Mahmud Kemal gibi isimler de bulunmuşlardır.³⁵⁶

Son sadrazamlarla ilişkilerini sürdüren, el yazılarının tespiti konusunda mahkemede şahitliğine başvurulacak derecede sadrazamları yakından tanıyan³⁵⁷ ve 33 yıl boyunca Bâbîâli’de çalışması ve sadrazamlarla yakın ilişkilere sahip olması nedeniyle bu yıllardaki rüyalarında dahi kendisini sadrazam veya sadaret müsteşarı olarak gören³⁵⁸ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*’da oldukça canlı bir Bâbîâli resmi çizmektedir. Hâtırat niteliği taşımasının yanı sıra İbnülemin’in “kendine has siyasi zekâsı ve olağanüstü arşiv hâkimiyeti, esere emsalsiz bir tarih kaynağı niteliği”

³⁵³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, VII. Cüz, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1946, s. 1097.

³⁵⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt: IV, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982, s. 2127-2128.

³⁵⁵ Sevan Nişanyan, “Son Sadrazamlar Kimdiler, Nereden Gelip, Nereye Gittiler?”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 42, Haziran 1997, s. 44-45. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2126.

³⁵⁶ Nurettin Çetin, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s. 529.

³⁵⁷ Dursun Gürlek, **Bir Edebiyat Tarihçisinin Renkli Yaşamı: İbnülemin Mahmud Kemal İnal**, İstanbul, t.y., s. 15.

³⁵⁸ İbrahim Öztürkçü, **İbnülemin’in Rüyaları**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2018, s. 39, 65.

kazandırmaktadır. Bu yönüyle *Son Sadrazamlar*, “yakınçağ Türk tarihçiliğinde ‘büyük eser’ sıfatına layık olan ender kitaplardandır.”³⁵⁹

İbnülemin’in sadrazamlarla beraber çalışması ve pek çoğunu yakından tanınmasının eserde sübjektifliğe sebep olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bunun en önemli örneği, babası Mehmed Emin Paşa’nın uzun yıllar boyunca mühürlarlığını yaptığı Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa’dır. *Son Sadrazamlar*’da ortaya konan Yusuf Kâmil Paşa portresi, nesnellikten tamamen uzaklaşılması sebebiyle oldukça dikkat çekicidir. Bu konuda Nahit Sırrı Örik, “Yusuf Kâmil paşa hakkındaki hayranlıklarsa İbnül Emin’in bir müverrih için en büyük vasfı teşkil eden tarafsızlıktan pervasızca ayrılışını göstermektedir” demektedir.³⁶⁰ Buna karşılık Hasan Âli Yücel ise bu öznel tavırla birlikte *Son Sadrazamlar*’ın önemli olduğunu belirterek, “bu kitap, Üstadın sübjektif görüşlerinden ayrılmamak şartıyla de çok mühimdir” demektedir ve “topladığı vesikalar, anlattığı menkıbeler, yarının tarihçilerine zengin ve çok kere emniyetli bir kaynak olacaktır” ifadesini kullanmaktadır.³⁶¹ Mithat Cemal Kuntay ise *Son Sadrazamlar*’dan söz ettiği yazısında dikkat çekici bir kavram kullanmakta ve İbnülemin’in “yazı namusu” ile eserlerini kaleme aldığını belirtmektedir.³⁶² Kâzım İsmail Gürkan da İbnülemin’in kaynak seçimindeki titizliğine vurgu yapmakta ve İbnülemin’in “bir rivayeti derhal hakikat, ilim diye satıyorlar” sözünü hatırlatmaktadır. Kâzım İsmail Gürkan, “bu babda inandığı çok az adam vardı. Mabeyin Başkâtibi rahmetli Ali Fuad Türkgeldi’nin ‘Görüp İştittiklerim’i için bana aynen: ‘Bak o doğrudur, Ali Fuad Beye inanılır’ demişti” ifadesini kullanmaktadır.³⁶³

İbnülemin’in, yazdığı dönemi ve bu dönemdeki pek çok kişiyi yakından tanınması ve bu sebeple eserin zaman zaman hâtırat niteliği göstermesi özneliği de

³⁵⁹ Sevan Nişanyan, a.g.y., s. 36.

³⁶⁰ Nahit Sırrı Örik, “İbnül - Emin ve en mühim eseri”, **Akşam**, 11 Haziran 1957, s. 2.

³⁶¹ Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXVI.

³⁶² Mithat Cemal, “Sahici Kitab: İbnülemin Kemal’in ‘Son Türk Sadrazamları’ ”, **Cumhuriyet**, 29 Ocak 1941, s. 3.

³⁶³ Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, “Üstad İbnülemin’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXXVII.

beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla Nahit Sırrı Örik'in, özellikle Yusuf Kâmil Paşa konusunda İbnülemin'in tarafsızlıktan uzaklaşmasına dair eleştirisine katılmak mümkündür. Bununla birlikte İbnülemin'in, kendisini destekleyen kaynakların yanı sıra karşıt düşünce ve yorumlar içeren kaynaklara sıklıkla yer vermesi, basında farklı düşünceleri yansıtan yazılardan uzun alıntılar yapması ve şüpheyi düşüğü mevzularda kesin ifadeler kullanmaktan kaçınması oldukça dikkat çekicidir. Bazı başlıklarda öznel bir tutum sergileyen İbnülemin'in *Son Sadrıazamlar* adlı eseri, dönemler ve olaylar hakkında çok zengin bir kaynakça içermesi ve bir anlamda hâtırat niteliği taşıması sebebiyle özel bir öneme sahiptir.

İbnülemin'in 1940 yılında yayınlanmaya başlayan bu eserinin, erken Cumhuriyet döneminde bu alanda yayınlanan tek eser olmadığını da belirtmek gerekmektedir. *Son Sadrıazamlar* yayınlanmadan hemen önce neredeyse aynı başlıkla bir başka eser daha yayınlanmıştır. Mehmed Zeki Pakalın'ın (1886-1972) yazmaya başladığı ve ilk cildi 1940 yılında basılan bu eserin adı *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*'dir. 1940 yılında yayınlanmaya başlanan eserin diğer ciltleri 1942, 1944 ve son olarak 1948 yılında basılmıştır. Pakalın, eserinin girişinde -İbnülemin'e benzer şekilde- bu eserini Ahmed Rıfat Efendi'nin *Verdü'l-Hadâ'ık* adlı eserine zeyl olarak yazdığını ifade etmektedir.³⁶⁴ Eserin ilk ve ikinci cildinde İbnülemin'e sıklıkla atıfta bulunan Pakalın, "çok kıymetli biyograf",³⁶⁵ "değerli üstad İbnülemin Mahmud Kemal Bey",³⁶⁶ "değerli biyograf İbnülemin Mahmud Kemal Bey aşağıdaki malûmatı lûtfetmişlerdir",³⁶⁷ "İbnülemin Mahmud Kemal Beyin rivayeti daha doğru olduğu için o kabul edildi"³⁶⁸ gibi ifadeler kullanmış ve İbnülemin'in eserlerini pek çok kez kaynak olarak göstermiştir. Bununla birlikte İbnülemin'in eserinden hemen önce bu eserin yayınlanmaya başlaması üzerine İbnülemin ile Mehmed Zeki Pakalın arasındaki ilişki bozulmuş, basında yer alan yazılarında birbirlerini eleştirmişlerdir. İbnülemin, 16 Şubat 1941 tarihli *Vakit* gazetesinde şöyle demektedir:

³⁶⁴ Mehmed Zeki Pâkalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, Birinci Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1940, s. IV.

³⁶⁵ Mehmed Zeki Pâkalın, *a.g.e.*, s. 5.

³⁶⁶ Mehmed Zeki Pâkalın, *a.g.e.*, s. 476.

³⁶⁷ Mehmed Zeki Pâkalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, İkinci Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1942, s. 1.

³⁶⁸ Mehmed Zeki Pâkalın, *a.g.e.*, s. 6.

“Bu musannif, evime devam ettiği sıralarda bir gün sadrazamlar hakkındaki eserinin basılmış bir nüshasını önüme koydu. Bu ne kadar durup da tam benim eserimin tab’ına başlandığı esnada aynı mevzudaki eserinin tab’ına müsaraat etmesinin sebebini sorduğumda: ‘Sizin eseriniz basıldıktan sonra benim eserimi kim okur? Bu sebeple sizinkinden evvel basmağa mecbur oldum’ dediğini işitenler mâlumdur.”³⁶⁹

İbnülemin’in bu yazısından beş gün sonra Mehmed Zeki Pakalın, aynı gazetenin 21 Şubat 1941 tarihli yazısında İbnülemin’e şu sözlerle cevap verecektir:

“ ‘Son Sadrazamlar ve Başvekiller’ adlı kitabımı intişar eder etmez dostluğun levazımından sayarak ve evvelce bana hediye ettiği eserlerine karşılık olarak pek hoşlandığını bildiğim bir ithaf ile verdiğim zaman üstadın rengi birdenbire attı. Yüzünde hiddetin açık ifadesi olan bir takım işmi’zazlar peyda oldu. Tebrik ve teşekkür etmek gibi en basit muaşeret kaidelerini ifaya lüzum görmeksizin orada hazır bulunan bir zatın hayretini celbedecek bir tavırla benden aynı mevzudaki eserinin tabına başlandığı esnada bastırmamın sebebini sordu. Heyecanını teskin ettiği için, istihfaf mevzuu yaptıkları tevazumla, ‘Sizin eseriniz basıldıktan sonra benimkini kim okur’ dedim; fakat o, bununla hırsını yenemedi. (...) Artık nazarında yirmi senelik dostluğun kıymeti kalmadığı için, yüz çevirdiği eski dostlarına yaptığı gibi, kapalı açık her yerde hakkımda söylemedik söz bırakmamağa başlamıştır. Ben bunların hiç birine aldırmadım. (...) Nihayet son arkadan vurma hareketine karşı mukabele ızdırarında kalınca, müdafaa zaruretile, istemiyerek, bazı şeyler söyledim. (...) Böyle bir muameleye maruz kalmasaydım yine ağız açmıyacak, geçip gidecektim.”³⁷⁰

Yazısının sonunda ise “eserlerimin bastırılması için Maarif Vekillerini evime getirmecek ilmî kudreti hiçbir zaman kendimde görenlerden”³⁷¹ olmadığını söyleyerek kinâyeli ifadeler kullanan Pakalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller* adlı eserinin bir sonraki ciltlerinde İbnülemin’i pek çok kez eleştirecektir. Eserinin 1942 yılında yayımlanan üçüncü cildinde İbnülemin’in Yusuf Kâmil Paşa hakkındaki tutumunu eleştiren Pakalın,³⁷² 1948 yılında basılan son ciltte de İbnülemin’in nesnellikten uzaklaştığını savunmuştur. Bu konuda Pakalın, “Midhat, Hüseyin Avni ve Edhem Paşa’ları şiddetle tenkit etmiş, lehlerinde olan vesikaları bile çok kere çürütmekten kendini alamamış olan üstad İbnülemin Mahmud Kemal İnal her nedense Said Paşayı

³⁶⁹ “Üstad İbnül’emin Mahmut Kemâl’in bir mektubu - Bay Zeki Pâkalınla Midhat Cemâl arasında çıkan münakaşa dolayısıyla”, **Vakit**, 16 Şubat 1941, s. 2.

³⁷⁰ Mehmed Zeki Pakalın, “Açık mektuba açık cevap”, **Vakit**, 21 Şubat 1941, s. 2.

³⁷¹ Mehmed Zeki Pakalın, a.g.y., s. 2.

³⁷² Mehmed Zeki Pâkalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, Üçüncü Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1942, s. 86.

bu hususda kuvvetle müdafaa ediyor” demektedir ve İbnülemin’in “tarafgirane mütalaalar” yürüttüğünü söylemektedir.³⁷³ Eserinin dördüncü cildinde ise “basılmış kitaplara mecmua ve gazetelerde lüzumlu ve kıymetli ma’lûmat bulunduğunu nazarı dikkate alarak biraz vakit ve nakid sarfetmiş olsaydı yukarıda işaret olunan ‘Hayat’ ve ‘Sıratı Müstakim’ deki izahatı görecekti, ve bunu görünce de ‘bu lâf mevcud idiyse’ şübhesini ileri sürmesine mahal kalmıyacak idi” sözleriyle İbnülemin’in kaynaklara ulaşmada yetersiz kaldığını ifade etmiştir.³⁷⁴

İbnülemin ise 1940’ların başlarında son ciltleri yayınlanan *Son Asır Türk Şairleri*’nde Pakalın’ın kendi eserlerinden yararlanmasına rağmen kaynak göstermediğini ifade etmiştir. “Ehemmiyetsiz birkaç bahiste ismimi söyleyerek mühim bahislerde, bahusus -naklettiği- kıtalarda mehaş göstermemiştir” diyen İbnülemin, şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Ben -hazıra konarak değil- yıllarca çalışarak kemal-i mihnetle kazandığım malûmatın -öteden beri- zekâtını veren bir şâkir-i nimetim. Muhtac olanlar o zekâtı her vakit alabilirler. Fakat aldıklarını, kendi semere-i mesailerini olarak göstermemelidirler.”³⁷⁵

Son Sadrazamlar’ı yayınlamaya hazırlanan İbnülemin’den hemen önce buna benzer bir eseri *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller* adıyla yayınlayan Mehmed Zeki Pakalın’ın bu hareketi, uzun yıllar boyunca pek çok kez görüştüğü İbnülemin ile ilişkisinin bozulmasına neden olmuştur. Bundan daha önemlisi ise Pakalın’ın İbnülemin’in eserlerinden yararlanmasına rağmen çoğu kez kaynak göstermemesi nedeniyle eleştirilmesidir.³⁷⁶ Mehmet Zeki Pakalın’ın “çalışma tarzı olarak nakil usulünü” tercih ettiği ve “zaman zaman intihale varacak ölçüde nakillerde”

³⁷³ Mehmed Zeki Pâkalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, Beşinci Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1948, s. 124.

³⁷⁴ Mehmed Zeki Pâkalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, Dördüncü Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1944, s. 156.

³⁷⁵ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2270.

³⁷⁶ Nurettin Gemici, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Devrindeki Tarihçilerle Tarihi Hakikatler ve Olaylar Karşısında Doğru Tavrı Alma Konusunda Münakaşaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 177, Kasım-Aralık 2008, s. 77.

bulunduğu dile getirilmektedir.³⁷⁷ İbnülemin de Pakalın'ın bu tarzı karşısında “Senden kapar, benden kapar / Yastık kadar ciltler yapar / Hepsinde de sehve sapar / Ol cahil-i Alimnüma” demektedir.³⁷⁸ Bununla birlikte Pakalın'ın eserleri için “sadece intihal olup bir emek mahsulü değildir” yargısının doğru olmadığı belirtilmekte; fakat eserlerinde kaynak göstermeden uzun alıntılar yaptığı dile getirilmektedir.³⁷⁹ Öte yandan, kaynak göstermeksizin İbnülemin'den alıntılar yapan Pakalın'ın, bazı başlıklarda İbnülemin'in nesnellikten uzaklaştığı ve “tarafgirane mütalaalar” yürüttüğü şeklindeki eleştirilerinde haklılık payının bulunduğu da belirtilmelidir.

Mehmed Zeki Pakalın'ın *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller* adlı eseri, Said Paşa hakkındaki kısmın 1948 yılında yayınlanmasından sonra yarım kalmış; buna karşın *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, cüzler halinde yayınlanarak 1953 yılında tamamlanmıştır. Maarif Matbaası'nda basılan *Son Sadriazamlar*, İbnülemin'in Cumhuriyet döneminde yayınlanan en önemli eseridir. Cumhuriyet döneminin muhalif isimlerinden birisi olarak tanıtılan İbnülemin hakkında “söylediği her şey aynı zamanda Cumhuriyet tenkididir” ifadesi kullanılmaktadır.³⁸⁰ İbnülemin'in söylediği her şeyin Cumhuriyet eleştirisi olduğunu söylemek ve eserlerini bu şekilde değerlendirmek pek mümkün değildir; fakat İbnülemin'in başyapıtı olan *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*'ın aynı zamanda bir Osmanlı dönemi eleştirisi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Son Sadriazamlar, Cumhuriyet devrinde Osmanlı döneminin pek çok yönüyle eleştirildiği bir eserdir. İbnülemin, *Son Sadriazamlar*'da Âli Paşa, Fuad Paşa gibi

³⁷⁷ Ali Birinci, “Mehmet Zeki Pakalın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 34, İstanbul, 2007, s. 145.

³⁷⁸ Nurettin Gemici, a.g.y., s. 77. İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*'nin Şeref Hanım hakkındaki kısmında da *Kāmûsü'l-A'lâm* yazarı Şemseddin Sâmî'yi eleştirdikten sonra sözü Mehmed Zeki Pakalın'a getirdiği dipnotta da “Senden kapar, benden kapar / Yastık kadar cildler yapar / Hepsinde de sehve sapar / Her bir sözü mahz-ı hatâ” ifadeleriyle nitelendirilebilecek müelliflerin olduğunu söylemektedir. (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnâl, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2270.)

³⁷⁹ Nurettin Gemici, a.g.y., s. 77.

³⁸⁰ Fatih M. Şeker, “İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü”, Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlû'l-Kemâl*, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012, s. 47.

bazı sadrazamların siyaset anlayışlarını övmektedir; fakat bu övgünün Cumhuriyet dönemini eleştirmek amacıyla yapıldığını söylemek de doğru değildir. İbnülemin, Cumhuriyet dönemi eleştirisi olarak okunabileceği söylenen eserleriyle adeta Cumhuriyet idaresini dize getiren bir isim olarak gösterilmektedir. Maziye hasret duyguları içinde olan İbnülemin'in "mazinin türbedarı"³⁸¹ olduğundan söz edilmektedir. Buna karşılık, Hasan Âli Yücel'in "Mahmud Kemal Bey, mazi gibi görünen haline rağmen tamamiye bugündür" şeklindeki tespiti dikkat çekicidir.³⁸² İbnülemin, deneyimli bir bürokrat olmasının yanı sıra aynı zamanda bir Osmanlı tarihçisidir ve eserlerinde Osmanlı dönemini konu edinmektedir. Eserleri Hasan Âli Yücel'in çabalarıyla Maarif Vekâleti tarafından basılan İbnülemin'in çalışmalarında bütünlüklü bir 19. yüzyıl panoraması çizilmektedir. Bunun yanı sıra *Son Sadrazamlar*'da İbnülemin'in Tanzimat fikrinin yanında yer alması, Tanzimat dönemi devlet adamları Âli Paşa ve Fuad Paşa'yı övmesi, yenileşme alanındaki sürekliliğin bir ifadesi olan *Tanzimat*³⁸³ adlı eserin de aynı yıl (1940) basılması göz önünde bulundurulduğunda, *Son Sadrazamlar*'ın dönemin ruhuna uygun bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

İbnülemin, 1940-1953 yılları arasında kaleme aldığı eserinin önsözünde temel olarak üç konudan söz etmektedir. Bu gibi eserlerin ortaya konabilmesi için gerekli olan yazılı ve sözlü kaynaklara ulaşma imkânının giderek kaybolduğunu ve genç kuşakların bunlara ulaşamayacaklarını söyleyen İbnülemin, bildiklerinin kaybolmaması için bunları yazıya döktüğünü belirtmektedir:

"Bizden evvel gelenler - şübhe yok ki - bizden daha gayretli âdemlerdir. Çünkü onlar, her asırda, her mesleğe mensub meziyet sahiblerinin tercemei hallerini mümkün olduğu kadar tesbit ve ahlaflı tenvir etmişlerdir.

Gelüb geçen birçok kıymetli ademlerimizin ancak bir kısmını ihtiva eden o eserler de olmasa eslafımızın, hattâ kendi âba ve ecdadımızın isimlerini bile öğrenemezdik.

Ulemaye, meşayiha, şueraya, musikişinasane, müelliflere, müverrihlere, hattatlara, sadrıâzamlara, şeyhulislâmlara, rüesayıküttabe [Hariciye Nazırları], Kapudan Paşalara, Nükabayı eşrafe, Kırım Hanlarına, hattâ Darüsseade ağalarına kadar her sınıf meşahirin tercemei hallerini yazan erbabı himmet ve

³⁸¹ Hüseyin Akın, *Canlı Renkler*, 2. bs., İstanbul, Profil Yayıncılık, 2011, s. 38.

³⁸² Hasan Âli Yücel, "Üstad", *Cumhuriyet*, 16 Mart 1953, s. 2.

³⁸³ *Tanzimat I: Yüzüncü yıldönümü münasebetile*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

hamiyeti istihlâf eden kadirşinaslar da - yaşadıkları zeman kadar - zeyiller tertib etdiler.

Bilâhare bu dürlü gayret ve himmetlere hâle geldi. Eslâfın eserleri takib ve ikmal olunmadı. Bu sebeble muasırın ve ahlâfın istifadeleri temin edilmedi.

Ben - aczime galib olan - hamiyeti vataniyye ve mehabbeti milliyemin ilceatiyle eslâfı kiramın kıymetdar ve şayanı iftihar eserlerinden bazılarına - envaı mevani ve müşkilât içinde - zeyiller yazmağa cür'et etdim.

'Fatin Tezkiresi'nin zeyli olan 'Son Asır Türk Şairleri' ile 'Tuhfe-i Hattatîn' ve 'Hadikatülvüzerâ' zeyilleri bu cümledendir.

Aczimden ürküb de yazmasam, bildiğim şeyler, - benimle beraber - âlemi ademe gidecek. Ehli vukuf sanılan zevat, bhusus erbabı şebab, nekadar piçütab etseler benim bildiklerimi öğrenüb de kendi muasır ve haleflerine öğretmeğe imkân bulamıyacaklardır.

Zira ortada ne menabii malûmat, ne de eşhası tarihiye kalmıştır.

Hattâ - tarihin yardımcılarından madud olan - mezar taşları bile günden güne yok olmaktadır.

Meşahirin evlâd ve ahfadı ise âba ve ecdadı hakkında mâlumat almağa lüzum görmemişlerdir ki öğrendiklerini bize de öğretsinler.”³⁸⁴

Son Sadrazamlar'ın önsözünde sadrazamın devlet geleneğindeki yerinden de kısaca bahseden İbnülemin, sadrazamlarla ilgili ilk eleştirisine de önsözde yer vermekte ve liyakat sahibi olmayan sadrazamların devleti ve milleti zarara uğrattıklarını belirtmektedir:

“Osmanlı devletinde -‘Veziri âzam’ namıyla de yadolan- ‘Sadrazamlar’, padişahların vekili mutlakı, hükûmetin reisi, dahilen ve haricen devletin mümessili oldukları için mevkileri ve şahısları pek mühim ve mümtaz addolunmuştur. Bazıları, padişah derecesinde, belki daha ziyade nafizülâhkâm oldukları gibi bazıları da kesbi nüfuz edememişlerdir. Devlet ve milletin saadet ve selâmetinde, yahud nekbet ve felâketinde, bunların pek büyük tesiri vardır.

Sadedin haricine çıkmamak için burada her iki cihete aid misaller irad etmiyeceğim. Yalnız şu kadar söyleyeyim ki -devlet ve milletin hayatıyla alâkadar olan- o mühim mekame nasbolunanlar arasında köle, çiftlik çorbacısı, Has oda başı, aşçı başı, arabacı, miriahur, kahveci, tavaşi, Kavanoz, Kalaylıkoz, Tabanı yassı, Daltaban, Kabakulak, Zurnazen, Ümmi, cahil, aslen Rus, Hırvat, Çerkes, Abaza, Gürci, Arnavud, Boşnak, Bulgar, Rum, niçe âdem vardır ki kısmı âzamı, meslekten yetişmedikleri için rey ve tedbirde ve tedviri umurda bittabi hatâ ederek hem devlet ve milleti ızrar, hem kendilerini -o zamanların tabiriyle- tu'mei şemşiri hunhar etmişlerdir.”³⁸⁵

³⁸⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 2-3.

³⁸⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2

Bunun ardından İbnülemin, liyakat konusunda şu ifadeyi kullanmaktadır:

“Muharebeyi kâğıd üzerinde gören bir kalem kâtibi, hini harbde koca bir orduya nasıl serdar olur? Müddeti ömründe kayığa binmiyen bir âdem nasıl donanmaya amiral nasbolunur?”³⁸⁶

Son olarak bu alandaki literatürden kısaca bahseden İbnülemin, *Hadîkatü'l-Vüzerâ*'dan başlayıp *Verdü'l-Hadâ'ik*'a kadar yazılan eserlerin isimlerine ve yazarlarına yer vermiştir.³⁸⁷ *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Ahmed Rıfat Efendi'nin *Verdü'l-Hadâ'ik*'ına zeyl olarak yazılmıştır. *Verdü'l-Hadâ'ik*'ta son olarak Yusuf Kâmil Paşa'ya yer verilmesi³⁸⁸ sebebiyle de eserin Mahmud Nedim Paşa'dan başlaması beklenmektedir. Buna karşılık, Orhan Seyfi Orhon'un ifadesiyle “Tanzimat devrinin en büyük tarihçisi olan”³⁸⁹ İbnülemin, 1871 yılında sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'dan çok daha geriye gitmeyi tercih etmiştir. *Son Sadrazamlar*'da ele alınan ilk kişi Sadrazam Âli Paşa'dır.

Mısır Çarşısı aktarlarından olan ve o yıllarda ücret karşılığında bahçe kapısını sabah akşam açıp kapatan Ali Rıza Efendi'nin oğlu olarak 1814'te doğan Âli Paşa, mahalle mektebinde Kur'an-ı Kerîm'i hatmetmiş, Bayezid Camii'nde Arapça sarf ve nahiv okumuştur. 1829'da Dîvân-ı hümâyûn kalemine girmiş, bir yıl sonra Mühimme kalemine nakledilmiştir. Dîvân-ı hümâyûn tercümanı Esrar Efendi aracılığıyla Tercüme Odası'nda görevlendirilerek Georges Sardou'dan bir sene Fransızca okumuş, ardından bir buçuk sene Viyana'da, kısa bir süre de Petersburg'da görevlendirilmiştir. 1837'de Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı olan Âli Paşa, 1838'de sefaret müsteşarlığına tayin edilmiş ve Londra'da maslahatgüzâr olarak bulunmuştur. Âli Paşa, 1840'ta Hâriciye müsteşarlığına tayin edilmesinden kısa bir süre sonra Londra sefiri olmuş ve üç buçuk yıl Londra'da kalmıştır. 1846'da Hâriciye Nâzırı, 1852'de ise Mustafa Reşid Paşa'nın azlinin ardından Sadrazam olmuş, Hâriciye Nezâreti'ne ise Fuad Paşa atanmıştır. Kendisini yetiştiren Mustafa Reşit Paşa'nın

³⁸⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2.

³⁸⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2-3.

³⁸⁸ **Osmanlı Sadrazamları: Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri**, Haz.: Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2013, s. 353.

³⁸⁹ Orhan Seyfi Orhon, “Ulunay!”, **Son Havadis**, 07.11.1968.

üstüne Sadâret makamına gelmeyi kabul etmeyen Âli Paşa, Sultan Abdülmecid'in ısrarıyla görevi kabul etmiş, Bâbiâli'deki merasimin ardından Baltalimanı'ndaki yalısında Reşid Paşa'yı ziyaret etmiştir.³⁹⁰

Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa, Tanzimat döneminin en önemli devlet adamlarıdır. Mustafa Reşid Paşa (1800-1858), II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinin olayları içinde yetişmiş, pek çok kez Avrupa'da bulunmuş ve 19. yüzyılın en önemli diplomatları arasında yer almıştır.³⁹¹ Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilân edilmesinde de önemli bir rolü bulunmaktadır.³⁹² Tanzimat'ın merkezîyetçilik ve Osmanlıcılıkla imparatorluğun kurtulacağını düşünenlerin eseri olduğunu belirten Ortaylı,³⁹³ Mustafa Reşid Paşa için de "devlet bürokrasisini, bürokratik dili, eğitim reformlarını, asıl önemlisi askeri reformları tamamlayan bir sadrazamdır" demek ve "hiçbir zaman bu kadar seçkin insanın yani Ahmed Cevdet Paşa'dan, Midhat Paşa'ya, Keçecizade Fuad Paşa'dan Ahmed Vefik Paşa'ya, Mehmed Emin Âli Paşa'dan Mustafa Reşid Paşa'ya kadar güçlü ve dirayetli beynin bir araya gelip iş yaptıkları ve bir imparatorluğu değiştirip modern çağa sürükleyebildikleri görülmemiştir" ifadesini kullanmaktadır.³⁹⁴ Bunun yanı sıra Yılmaz Öztuna da "II. Mahmud, Abdülmecid ve Reşid Paşa olmasaydı Tanzimat olmaz, Türk imparatorluğu muhtemelen 19. asrın ortalarında dağılıp giderdi" demektedir.³⁹⁵

İbnülemin, *Son Hattatlar ve Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı eserlerinde II. Mahmud, Abdülmecid ve özellikle Mustafa Reşid Paşa'dan sıklıkla bahsetmektedir. İbnülemin, *Son Hattatlar*'da II. Mahmud'u şu sözlerle övmektedir:

³⁹⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 4-8. Mustafa Reşid Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısı günümüzde Metin Sabancı Baltalimanı Kemik Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi olarak kullanılmaktadır.

³⁹¹ M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1547.

³⁹² Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, İstanbul, 2006, s. 349.

³⁹³ İlber Ortaylı, "Tanzimat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1545.

³⁹⁴ İlber Ortaylı, "İmparatorluğu modern çağa taşıyan beyinler", **Hürriyet**, 5 Ocak 2020.

³⁹⁵ Taha Akyol, "Donizetti Paşa", **Hürriyet**, 14 Temmuz 2016.

“Cülûsundan vefatına kadar enva’i gavail içinde kaldı. Rusya devletile imtidat eden muharebeler ve sair haricî gaileler, tevali eden dahilî isyanlar ve harbler, mülkûn ıslahına mâni oldu ise de gayet cesur, gayur ve azm kâr olduğundan müşkilâtı gûnagûne rağmen icraatı nafiada bulunmaktan geri durmadı. (...) Ümûrî devleti tedkik ve müzakere edecek resmî meclisler mevcut olmadığından Dârî şûrâyî Babîâlî, Meclisi vâlâyî ahkâmı adliye ve Şûrâyî askeriye te’sis olundu. Büyük devletler nezdine elçiler tâyin ve Avrupadan muallimler ve mühendisler celb edildi. Yıllardan beri metrûk olan Medresei tıbbiye, Avrupa mekteblerine tatbikan te’sis kılındı. Harbiye ve Bahriye mektepleri açıldı.”³⁹⁶

II. Mahmud’un vefatından dolayı halkın derin üzüntü duyduğunu belirten İbnülemin, bu hususta da “Vefatı, halk arasında fevkâlade teessürü mucib olarak kabre naklinde kemali şiddetle feryadü figan edilmiştir” demektedir.³⁹⁷ İbnülemin, saltanatı döneminde Tanzimat Fermanı’nın ilân edildiği Sultan Abdülmecid hakkında ise “az müddet sonra Tanzimatı hayriyye ilân ve devletin Avrupaya karşı mevkiî siyasîsi ihkâm edildi” diyerek devletin Batı karşısındaki siyasî konumunun güçlendirildiğini belirtmektedir.³⁹⁸

Hilmi Ziya Ülken’in “Abdülmecit devri Reşit Paşa devri demektir”³⁹⁹ sözleriyle özetlediği Tanzimat Dönemi’nde Reşid Paşa son derece etkili bir devlet adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. İbnülemin, *Son Sadriazamlar*’ın Âli Paşa’dan başlaması sebebiyle Tanzimat döneminin ünlü devlet adamı Mustafa Reşid Paşa’ya özel bir kısım ayırmamakla beraber, eserinin satır aralarında Reşid Paşa’dan sıklıkla söz etmiştir.

Mustafa Reşid Paşa’yı “büyük bir diplomat”⁴⁰⁰ olarak nitelendiren İbnülemin, 1853’te Mustafa Nailî Paşa’nın sadrazam olduğu dönemde hâricîye nazırı olan Mustafa Reşid Paşa’nın konumu hakkında dikkat çekici bir olaya yer vermektedir. Reşid Paşa, Fransız devletinden borç alınması gündeme geldiğinde maliye işlerine vakıf bir kişinin Paris’e gönderilmesi gerektiğini Meclis-i Vükelâ’da dile

³⁹⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 189-190.

³⁹⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 192.

³⁹⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 35.

³⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 8. bs., y.y., Ülken Yayınları, 2005, s. 158.

⁴⁰⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 76.

getirdiğinde, Sadrazam Mustafa Nailî Paşa, bu göreve -Paris sefiri olan- oğlu Veliyüddin Rıfat Paşa'nın getirilmesinin uygun olduğunu belirtmiştir. Reşid Paşa'nın buna itiraz etmesi üzerine Sadrazam Mustafa Nailî Paşa, İbnülemin'in ifadesiyle "Padişahdan, vükelâdan, her ferdden hürmet görmeğe alışmış olan" Reşid Paşa'ya öfkelenerek "Benim Parisde boyum beraber oğlum var iken buradan memur gönderilmesi ona hakaret değil midir? (...) Sen, bana sadaret etdirmiyorsun" demesi üzerine Reşid Paşa, "Sadrazam isen Allah mubarek eylesun. Ben de senin kavas başın değilim ya" diyerek Meclis'ten ayrılmıştır. Vekillerin ısrarıyla Reşid Paşa'nın geri gelmesinin ardından, Reşid Paşa'nın isteğine uygun olarak maliye işlerinde ihtisası olan bir kişinin Paris'e gitmesi kararlaştırılmıştır. Ertesi gün de Mustafa Nailî Paşa sadrazamlıktan azledilmiş, Mustafa Nailî Paşa'nın oğlu Veliyüddin Paşa da görevden alınmış ve yerine Reşid Paşa'nın oğlu Mehmet Cemil Bey atanmıştır.⁴⁰¹ İbnülemin, Reşid Paşa hakkında şöyle demektedir:

"Mustafa Paşanın 'sen bana sadaret etdirmiyorsun' demesi, yalan değildir. Çünkü refakatinde Reşid Paşa gibi büyük bir diplomat var iken kendinin -yine kendi tabiriyle- 'sadaret etmesine' imkân tasavvur olunamazdı. (...) Mustafa Paşa zahiren, Reşid Paşa batınen sadrazam idi. Zira devletin idaresi onun yed-i iktidarına mevdu idi."⁴⁰²

Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat'ın ilân edilmesindeki rolünün yanı sıra, Âli Paşa ve Fuad Paşa'yı yetiştiren isim olarak da karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰³ İbnülemin, Âli Paşa'nın yirmi beş yaşında Londra maslahatgüzârı olarak atanmasıyla ilgili olarak "yirmi beş yaşında bir gence, öyle mühim bir vazifeyi ihale etmesi, Reşid Paşanın emniyet ve itimadına ve Âli Efendinin de liyakat ve kiyasetine şahadet eder" demektedir.⁴⁰⁴

Âli Paşa, ilk kez 1852'de sadrazam olmuş; ilerleyen yıllarda Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa, Yusuf Kâmil Paşa gibi isimler de Sadaret'e atanmışlardır. Örneğin 1854 yılında Reşid Paşa dördüncü kez sadrazam olmuş, Âli Paşa da üçüncü kez

⁴⁰¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 76.

⁴⁰² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 76-77.

⁴⁰³ Hilmi Ziya Ülken, **a.g.e.**, s. 54.

⁴⁰⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 6.

hâriciye nâzırı olarak tayin edilmiştir. İngiltere ve Fransa ile olan ilişkilere bağlı olarak Reşid Paşa, Âli Paşa veya Fuad Paşa Sadâret'e atanmıştır. "Bütün siyasi meselelerin hâl merkezinin Londra olduğuna"⁴⁰⁵ inanan Mustafa Reşid Paşa'dan farklı olarak Âli Paşa ve Fuad Paşa Fransa'ya yakın görünmektedir. Fransa ile olan ilişkilerde sorun çıkması üzerine Reşid Paşa istifa etmiş, Âli Paşa 1855'te yeniden sadrazam olmuş, Hâriciye Nezâreti'ne de Fuad Paşa atanmıştır.⁴⁰⁶ 1856'da Eflâk ve Boğdan'ın idaresi nedeniyle İngiltere ile Fransa arasında yaşanan çekişmeyle birlikte İngiliz sefiri, Sultan Abdülmecid'den Reşid Paşa'nın Sadâret'e atanmasını istemiş; Âli Paşa yerine Reşid Paşa yeniden sadrazam olmuş ve Fuad Paşa da Hâriciye Nâzırlığı'ndan çekilmiştir. 1857'de Fransız sefiri Padişah'a giderek İstanbul'u terk edeceğini söyleyince Reşid Paşa'nın yerine bu kez Mustafa Nâili Paşa sadrazam olmuş, Âli Paşa da Hâriciye Nezâreti'ne atanmıştır.⁴⁰⁷

İbnülemin, *Son Sadrazamlar*'da Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın ülke içinde ve Batılı devletlere karşı yürüttükleri siyaseti sıklıkla övmekle birlikte, yabancı bir sefirin doğrudan Padişah ile görüşerek Sadâret'te değişiklik talep etmesini, dahası bu talebin Padişah tarafından kabul görmesini sert bir dille eleştirmekte; Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın sefaretler tarafından bu yıllarda himaye edilmesini de tenkit etmektedir:

"Görülüyor ki, o devirde vükelayı azlû nasbenden Padişah değil, maateessüf süferayı ecnebiyedir. Bu halde muahedelerle temin edilen 'İstiklâl' kelimesinin manası ne oluyor?

Fakat herbiri, bir sefaretin himayesine dayanan vükelayı hamiyet ittisam! hazeratına da ne diyelim!"⁴⁰⁸

İbnülemin, İngiliz ve Fransız sefirlerin ülkenin içişlerine karışmasını ve isteklerinin kabul edilmesini eleştirmekle birlikte, Reşid, Âli ve Fuad paşaların tutumlarının, İngiliz ve Fransız çıkarlarına hizmet ettikleri anlamına gelmediğini de vurgulamakta, Tanzimat'ın bu üç önemli isminin, devletin menfaatlerini korumayı

⁴⁰⁵ M. Cavid Baysun, a.g.y., s. 1549.

⁴⁰⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 12-13.

⁴⁰⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 15, 17.

⁴⁰⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 15.

amaçladıklarını ve devlete Avrupa’da önemli bir mevki sağladıklarını ifade etmektedir:

“Bu üç zatın, İngiltere, yahud Fransız politikasına temayül etmeleri, o devletlerin menafiine hizmet etmek maksadından münbais olmayub zamanın icabatı siyasiyesine göre menfaatı devleti temin emelinden mütevellidir. Birbirine muvafık, yahud muhalif oldukları zamanda da haricî siyaseti hüsni idare ve devlete Avrupada bir mevki temin etmişlerdir.”⁴⁰⁹

Mustafa Reşid Paşa’nın vefatının ardından yeniden sadrazam olan Âli Paşa, Sultan Mecid döneminden sonra Sultan Aziz döneminde de aralıklarla Sadâret’te bulunmuş ve Fuad Paşa’nın vefatının ardından sadrazamlığa ilâveten hariciye nâzirliği görevini de üstlenmiştir. Son defa 1867’de beşinci defa sadrazam olan Âli Paşa, bu görevine devam ederken 1871 yılında Bebek’deki yalısında vefat etmiş ve Süleymaniye Camii haziresine defnedilmiştir.⁴¹⁰ Sekiz yıl boyunca sadrazamlık ve yaklaşık yirmi yıl boyunca hâriciye nâzirliği yapan Âli Paşa, ülke yönetiminde söz sahibi olmasının yanı sıra Türk dış politikasına yön veren en önemli isimlerden biri olmuştur.

“Tanzimat döneminde altı defa sadârete gelen Mustafa Reşid Paşa ve onun yetiştirmesi Mehmet Emin Âli ve Keçecizâde Fuad paşalar sadâret makamına yepyeni bir anlayışla itibar kazandırıp ekol oluşturmuş, özellikle Âli Paşa’nın sadârette geliştirdiği sistem uzun süre düstur olarak kabul edilmiştir.”⁴¹¹ Tanpınar, *Son Sadrazamlar*’dan bahsederken “Âli ve Fuat Paşalar, Yusuf Kâmil Paşanın dostları oldukları için vardılar”⁴¹² demektedir; fakat Tanpınar’ın bu tespiti katılmak mümkün değildir. *Son Sadrazamlar*’da Âli ve Fuad paşalar, Tanpınar’ın ifade ettiği gibi Yusuf Kâmil Paşa’nın dostları olmalarından dolayı değil, devlet

⁴⁰⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 48.

⁴¹⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 24-25. Âli Paşa’nın yalısının yerine Hıdiv Abbas Hilmi Paşa’nın annesi Emine Vâlide Paşa tarafından kârgir bina yaptırılmıştır (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 54) ve günümüzde bu bina Mısır Başkonsolosluğu tarafından kullanılmaktadır.

⁴¹¹ Mehmet İpşirli, “Sadrazam”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 35, İstanbul, 2008, s. 418-419.

⁴¹² Ahmet Hamdi Tanpınar, “İbnül Emin Mahmut Kemal’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XLIX.

idaresine dair yaklaşımları nedeniyle özellikle yer almaktadırlar. *Son Sadrazamlar*, *Verdü'l-Hadâ'ık*'a zeyl olması nedeniyle Mahmud Nedim Paşa'dan başlaması gerekirken; İbnülemin, Âli Paşa'nın vefatından sonra sadrazam olan ve sadâret dönemini devletin çöküş sebeplerinden biri olarak gördüğü ve “devletin esbab-ı inkırazından olan sadareti”⁴¹³ ifadesini kullandığı Mahmud Nedim Paşa yerine Âli Paşa ile eserini başlatmıştır. İbnülemin, Yusuf Kâmil Paşa'nın “Sadaretin inhilâli, Âli Paşa'nın irtihaliyledir”⁴¹⁴ sözünü vurgulamakta ve Âli Paşa'nın vefatının ardından Sadâret kurumunun bir anlamda dağıldığını, çözüldüğünü ifade eden bu sözü pek çok yerde tekrarlamaktadır. *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'ın Âli Paşa ile başlamasının nedeni, İbnülemin'e göre Âli Paşa'nın “son sadrazam” olmasıdır.

Tanzimat'ın üç önemli devlet adamı Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa, 19. yüzyılın en önemli Türk diplomatlarıdır. “Dışişlerimiz Tanzimat'tan beri önemli bir kurumdur” diyen Ortaylı, “bu beynelmilel şöhretli Osmanlı sefirlerinin üstüne bir dördüncüsünü daha saymak mümkün değildir” ifadesini kullanmaktadır.⁴¹⁵ Bu isimlerden Reşid Paşa, Londra ve Paris'de yedi yıl; Âli Paşa, Viyana ve Londra'da altı yıl; Fuad Paşa ise Madrid, Londra, Lizbon ve Petersburg'da altı yıl diplomatik görevlerde bulunmuşlardır.⁴¹⁶ “1845-1871 yılları arasında Hariciye Nezaretini hemen hemen aralıksız olarak” Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa yönetmiştir.⁴¹⁷ “Reşid Paşanın mektebi siyasiyesinden yetişen” Âli Paşa'nın “Türklerin en değerli diplomatlarından olduğunu” söyleyen İbnülemin, Âli Paşa ile ilgili şöyle demektedir:

“Onun kudreti siyasiyesini, garbin en büyük diplomatları bile tasdik etmişlerdir. Bir zamanlar Avrupa siyasetinde hâkimi mutlak mertebesine gelen Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyona ‘Âli Paşa gibi bir hariciye nazırı bulabilsem’ dedirtecek derecede takdirine mazhar olmuştur. İtalya

⁴¹³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 656.

⁴¹⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 30; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s. 238.

⁴¹⁵ İlber Ortaylı, “Bir 4'üncüsü yok”, *Hürriyet*, 3 Şubat 2019.

⁴¹⁶ Sevan Nişanyan, “Son Sadrazamlar Kimdiler, Nereden Gelip, Nereye Gittiler?”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 42, Haziran 1997, s. 44-45.

⁴¹⁷ Sevan Nişanyan, a.g.y., s. 42.

diplomatlarının en meşhurlarından Kont Kavurun ‘Paris kongresinde Âli Paşa kâbında başka bir diplomat yoktu’ dediği mervidir.”⁴¹⁸

Âli Paşa’nın siyasi nota yazmakta da son derece başarılı olduğunu belirten İbnülemin, Abdülhamid döneminde önemli bir konuda nota yazılacağı zaman, hâriciye memurlarının Hazîne-i Evrak’ta saklanmakta olan Âli Paşa’ya ait nota müsveddelerini kullandıklarını ifade etmektedir.⁴¹⁹ Âli Paşa öldüğünde Âli Paşa’nın yazı takımını “ ‘belki bize de geçer’ der gibi”⁴²⁰ satın alıran Bismarck, bu yazı takımını için üç yüz altın ödemiştir.⁴²¹ “Hissiyatından muhatabına renk vermeyen”⁴²² Âli Paşa’nın diplomatik görüşmelerdeki başarısına da dikkat çeken İbnülemin, yabancı bir sefirin “Şimdi Âli Paşa ile iki saat görüşdüm. Kendisine neler söylediğimi ben pek iyi biliyorum. Fakat ağzından fikrini ifşa eden bir tek kelime almağa bile muvaffak olamadım” sözlerine yer vermektedir.⁴²³

Osmanlı diplomasisinin zirvesini ise Fuad Paşa temsil etmektedir.⁴²⁴ Keçecizade Mehmed Fuad Paşa, II. Mahmud tarafından kurulan Tıbbiye Mektebi’nde okumuş, Fransızca öğrenmiş ve Mustafa Reşid Paşa vasıtasıyla Bâbîâli Tercüme Odası’na girmiştir.⁴²⁵ İbnülemin, uzun yıllar İngiltere, İspanya ve Portekiz’de bulunan Fuad Paşa için “diplomat namını bihakkın ihraz eyledi” demektedir.⁴²⁶ İbnülemin, Fuad Paşa’nın erken dönemdeki diplomasi başarılarından birine örnek olarak, Reşid Paşa’nın sadâretinde Macarlar ve Lehlerin, Avusturya ve Rusya karşısında Osmanlı Devleti’ne iltica etmesi, mültecilerin iadesini kabul etmeyen Osmanlı’ya karşı Rusya’nın sınıra asker göndereceğine dair nota vermesi üzerine Mustafa Reşid Paşa’nın Âli Paşa ve Fuad Paşa ile meseleyi çözmeye çalışmasını anlatmaktadır. İngiltere ve Fransa ile görüşen Âli Paşa, her iki devletin

⁴¹⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar**, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 43.

⁴¹⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 43.

⁴²⁰ İlber Ortaylı, “Bir 4’üncüsü yok”, **Hürriyet**, 3 Şubat 2019.

⁴²¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 43.

⁴²² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 48.

⁴²³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 45.

⁴²⁴ İlber Ortaylı, “Bir 4’üncüsü yok”, **Hürriyet**, 3 Şubat 2019.

⁴²⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 149.

⁴²⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar**, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s. 181.

Çanakkale Boğazı'na donanma göndermesini sağlamış; öte yandan Fuad Paşa, Ruslarla görüşmek üzere Petersburg'a gitmiştir. Fuad Paşa'nın yaptığı görüşmelerle Ruslarla ilişkilerin düzelmesinin yanı sıra Bâbîâlî'nin isteğine uygun olarak Macar ve Leh mülteciler iade edilmemiş, Çanakkale Boğazı'ndaki İngiliz ve Fransız donanmaları da geri dönmüştür.⁴²⁷

Fuad Paşa'nın diplomasi anlayışını öven İbnülemin, *Son Sadrazamlar*'da Tanzimat Dönemi devlet adamları Reşid Paşa ve onun yetiştirdiği Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın hassas bir denklem üzerine kurulu olan diplomasi tarzlarının önemine vurgu yapmaktadır. "Tanzimat, çöküşü durduran bir dönemdir"⁴²⁸ ve bu anlamda İbnülemin, "Avrupa'daki mevcut dengeleri" gözetken Reşid Paşa mektebine bağlıdır.⁴²⁹ İbnülemin, 19. yüzyıl ortalarında devlet idaresinde söz sahibi olan bu üç ismi yalnızca diplomasi alanındaki başarıları nedeniyle övmemekte, Sadâret makamına gereken önemin son olarak Âli Paşa döneminde verildiğinden söz

⁴²⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 150-152. Osmanlı ve İngiliz devletleri arasında yaşanan şu olay da Fuad Paşa'nın diplomatik başarısını göstermektedir: "Bir İngiliz savaş gemisi, 19. asrın ortalarında, tahtta Sultan Abdülâziz'in bulunduğu senelerde (...) İstanbul'a haber falan vermeden Ege'ye dalar, Çanakkale'ye kadar uzanır, maişetini çıkartmaya çalışan balıkçıların bulunduğu küçük bir teknemize çarpıp batırır ve neticede on-on iki balıkçı İngilizler'in kurbanı olur. Zamanın sadrazamı Keçecizade Fuad Paşa ile Bâbîâlî haklı olarak kıyametleri kopartır, İngiltere'nin hem kazada can verenlerin ailelerine tazminat vermesini hem de savaş gemisinin Türk karasularına izinsiz şekilde girmiş olmasından dolayı hükümet olarak özür dilemesini talep ederler. (...) İngilizler, Bâbîâlî'yi Rusya'ya karşı kendi yanlarında tutmak istedikleri için mecburen iyi bir tazminat verir ama özür bâbında tek söz etmezler. Fuad Paşa bastırır, İngilizler susar, İstanbul'daki İngiliz elçisi gınaşırı Bâbîâlî'ye davet edilip 'Özürden ne haber Sir?' diye sorulur, ısrar üstüne ısrar edilir ama Londra'dan tık yoktur! Elçi, çareyi saraya gidip Türk Hükümeti'nin inadını Sultan Abdülâziz'e şikâyetinde bulur. Huzura çıkıp 'Majesteleri, lûtfedin, şu sadrazamınıza bir-iki söz edip susturun. İsteddiği tazminatı verdik ama özür konusundaki ısrarı artık haddi aştı, canımızı sıkıyor oldu' der ve işin tuhafı hükümdarı da iknaya muvaffak olur. Sultan Aziz ertesi gün Fuad Paşa'yı çağırır, 'Yahu Paşa, herifler istediğin tazminatı vermişler, mesele hallolmuş. Özür dileyeceksiniz diye hâlâ neden tutturursun, batan gemi de alt tarafı ufak bir balıkçı teknesi imiş' diyecek olur ve Paşa'dan emsalsiz bir cevap alır: Fuad Paşa 'Haklısınız efendimiz' der. 'Ama unutmamamız lâzım: İngiliz'in batırdığı gemi buyurduğunuz gibi ufakık bir tekne idi ama direğinde Osmanlı bayrağı vardı. Tazminatı biçare balıkçıların geride bıraktıkları ailelerine dağıtmak üzere aldık, özürü de batırdıkları bayrak için istiyoruz. İsrar buyuracak olursanız işte mühür, beni sadareten affedin yahut azledin!' Sultan Aziz'in bu cevaptan sonra ısrarı bırakıp devreden çıkması üzerine Bâbîâlî'nin İstanbul'daki İngiliz elçisine yaptığı baskılar daha da artacak ve neticede İngiltere özür dilemek mecburiyetinde kalacaktır. Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'nın sözleri, imparatorluğun izzetinefis meselesini hemen her alanda daima ilk plâna aldığı günlerin son örneklerindendir. Ama hariciyemizde 1870'lerin ortalarından itibaren yıkılışa kadar Batı'ya karşı genellikle hep bir 'alttan alma' politikası hâkim olacak, 'izzetinefis' artık ikinci, bazen daha gerideki sıraları işgal edecektir." (Murat Bardakçı, "Vize muafiyeti değil, sanki Mesih gelecek!" *Habertürk*, 11 Mayıs 2016.)

⁴²⁸ İlber Ortaylı, "Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1547.

⁴²⁹ Fatih M. Şeker, "O Yalnız Kendisine Benzerdi", *Derin Tarih*, Sayı: 1, Nisan 2012, s. 74.

etmektedir. Nitekim İbnülemin'e göre de "Sadaretin inhilâli, Âli Paşa'nın irtihaliyledir."⁴³⁰

İbnülemin, Âli Paşa için "padişaha karşı fevkalâde mutevaziane ve tazimkârane hareket etmekle beraber Babîâlinin ve kendinin haysiyetini de o nisbetde muhafazaya itina ederdi" demektedir.⁴³¹ İbnülemin'in "talâkati lisandan mahrum, az söyler, söylerken sıkılır ve mahcubane tavr ile ellerini uğuşdurur, önüne bakar" diye tasvir ettiği Âli Paşa, "maiyetindeki memurlara gösterdiği nezaket ve tevazua, onların da aynen mukabelede bulunmalarını, edeb ve terbiyelerini son derece muhafaza etmelerini, lâübaliyane hâlûkalde bulunmamalarını" isteyen terbiyeli, nazik ve vakur bir kişi olarak tanıtılmaktadır.⁴³² Âli Paşa hakkında anlatılanların Paşa'nın kibri ve azameti ile açıklandığını belirten İbnülemin, bunun yanlış olduğunu belirtmekte ve Âli Paşa'nın asıl amacının Bâbîâlî'nin nüfuzunu muhafaza etmek, bürokratların Bâbîâlî'yi ihmal ederek doğrudan saray ile muhatap olmalarına engel olmak ve saray görevlilerinin devlet işlerine müdahale etmelerine izin vermemek olduğunu belirtmektedir. İbnülemin, *Son Sadrazamlar*'da şöyle demektedir:

"Âli Paşa, pek ziyade itibar ve haysiyet sahibi olduğundan vükelâ, onun haberi olmaksızın saraya gidemez ve ona sorulmadan vükelâ değiştirilemez, hattâ başkâtib ve baş mabeyinci gibi saray memurları tebdil edilmek lâzım geldikçe onun istemediği âdem tayin edilemezdi. (...) Nakledilen fıkralar, Âli Paşanın kibir ve azametine ve kendini herkese merci olarak tanıtmak istediğine hamlolunur. Fakat onun maksadı, haiz olduğu mekâmın hukuk ve şerefini, Babîâlinin nüfuz ve haysiyetini muhafaza etmek, vükelâ ve memurini devletin Babîâlîyi ihmal ile saraya müracaatlerine ve doğrudan doğruya maruzatda bulunmalarına imkân bırakmamak, saray memurlarının da ümürü devlete müdahalelerine ve kendi başlarına iş görmelerine meydan vermemekdir denilse daha doğru olur."⁴³³

Âli Paşa ile ilgili çeşitli anekdotlara yer veren İbnülemin, bayramlaşma merasiminde Padişah'ın diğer devlet adamlarından önce Sadrazam ile görüşmesi

⁴³⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 30.

⁴³¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 49.

⁴³² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 48-49.

⁴³³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 51.

gerektiğini; fakat salonda fazla bekletilen Âli Paşa'nın Sadaret mührünü iade etmek istediğini ve bu durumun hemen telâfi edildiğini söylemektedir:

“Muayede resminden evvel Padişahın, Sadriazamı yalnız görmesi usulden olduğu cihetle Âli Paşa, bir muayede vükelâ ile vezir odasında oturub emre intizar eder. Epey zaman geçtiği halde huzura davet olunmaması üzerine başkâtib Emin Beyi celb ile muamelei vakıa, teveccühi şahanenin noksanına delâlet etdiğini söyliyerek möhri hümayunı iade etmek istediğinde Emin Bey telâşa düşerek keyfiyeti kemali sür'atle Padişaha arz eder. Paşa derhal davet ve tehhürün sebebi beyan ile bezli iltifat edilir.”⁴³⁴

Âli Paşa, sağlığının bozulmaya başladığı günlerden birinde saraya gitmiş ve orta katta bulunduğu sırada Sultan Abdülaziz, Âli Paşa'nın üst kata çıkarak yorulmaması için onun bulunduğu odaya gelmiştir.⁴³⁵ Abdülaziz, bir gün “Allah, şu âdemi başımdan kaldırsın” diye söylenirken Mabeynci Hasan Bey, “Efendimiz, niçin üzülyorsunuz? Azledersiniz, başınızdan kalkar” demesiyle Abdülaziz, “Çık dışarı, ben onu azletmeği senin kadar bilmeyor muyım? Azl edüb de Avrupace bu kadar tanınmış bir ademin yerine kimi getireceğim” demiştir.⁴³⁶ İbnülemin, “Padişahın, Âli Paşayı sevmediği halde liyakat ve meharetenin dolayısı iş başında bulundurması nasıl büyük bir meziyet ise Âli Paşanın da sevilmediği halde mahza ehliyeti sebebiyle kendini iş başında bulundurmağa Padişahı mecbur etmesi öyle bir meziyeti mümtazedir” demektedir.⁴³⁷ Tanzimat dönemi'nin ünlü devlet adamları Mustafa Reşid Paşa ve Fuad Paşa'nın ardından 1871 yılında Âli Paşa'nın vefat etmesiyle birlikte İngiliz diplomat Sir Henry Elliot, Sultan Abdülaziz'in, “İşte şimdi serbest oldum” dediğini yazmaktadır.⁴³⁸ Bunun yanı sıra İbnülemin, Abdülaziz döneminin Mabeyn katiplerinden Hurşid Paşazâde Süleyman Bey'in sözlerine de yer vermektedir. Süleyman Bey, “Zatı şahane, Âli Paşa öldü de şimdi Padişah olduğumu anlamağa başladım, diyormuş. Halbuki haberi yok, asıl şimdi çukurun başına

⁴³⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 50.

⁴³⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 26.

⁴³⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 27.

⁴³⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 28.

⁴³⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 28.

gelmiştir” demektedir. İbnülemin, Fransız tarihçi Sinyobos’un “Âli Paşa’nın vefatı, Türkiye için mucibi felâket olmuştur” sözlerine de yer vermektedir.⁴³⁹

Âli Paşa’nın vefatının ardından Yeni Osmanlılar’ın da uzun yıllar boyunca Sadâret’e gelmesini istedikleri Mahmud Nedim Paşa sadrazam olmuştur. Ülkede meşrûti yönetime geçmeyi amaçlayan ve Menapirzade Nuri Bey, Suphi Paşazade Ayetullah Bey, Reşad Bey, *Mir’ât* mecmuasının sahibi Refik Bey ve Namık Kemal’in de bulunduğu Yeni Osmanlılar Cemiyeti’ne daha sonra Ziya Paşa ve Ali Suavi de katılmıştır. Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa’nın cemiyetteki faaliyetlerinin hükümetçe öğrenilmesinin ardından -Mısır veraset usulündeki değişikliklerden dolayı haklarından mahrum olan Mustafa Fazıl Paşa’nın davetiyle- Namık Kemal ve Ziya Paşa 1867’de Avrupa’ya gitmişlerdir. Cemiyetin diğer üyeleri Sadrazam Âli Paşa’nın katledilerek⁴⁴⁰ yerine -cemiyetin kurucularından Mehmed Bey’in amcası olan- Mahmud Nedim Paşa’nın sadrazam olmasını tasarlamışlar;⁴⁴¹ fakat ihtilâl planlarının öğrenilmesinin ardından Mehmed Bey, Nuri Bey ve Ali Suavi Avrupa’ya kaçmışlardır. İlerleyen yıllarda Mustafa Fazıl Paşa, Abdülaziz ile görüşerek ülkeye dönmüş; ülkeye dönüş çaresi arayan diğer isimlerden Namık Kemal 1870 yılında, Ziya Paşa, Reşad Bey ve Nuri Bey ise Mahmud Nedim Paşa’nın sadrazam olmasının ardından İstanbul’a gelmişlerdir.⁴⁴²

Bu isimlerden Ziya Paşa, Londra’da bulunduğu esnada yazdığı *Rüya*’da Sadâret makamına gelecek kişinin vasıflarından söz etmiştir. İbnülemin, “her kelimeden anlaşılıyor ki tarif ve tavsiye ettiği sadâret namzedi, kendidir” demektedir.⁴⁴³ İbnülemin, Ziya Paşa’nın “makam-ı âliye göz diktiğine” kani olan Ali Paşa’nın, Ziya Paşa’yı merkezden uzaklaştırmaya lüzum gördüğünü ifade etmektedir.⁴⁴⁴ Ziya Paşa’nın *Zafername* adlı eserinin ise Âli Paşa’yı zehirlediğini

⁴³⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁴⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s. 264.

⁴⁴¹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1322.

⁴⁴² İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1678.

⁴⁴³ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2509.

⁴⁴⁴ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 2509.

söyleyen ve “Âli Paşanın aleyhinde yazmadığı kalmadı” diyen İbnülemin, bu eserdeki “Sadriazam efendimizin bu kadar nimet ve serveti olduğunu anladık emma bunları nereden edindi? Eğer pederinden miras kaldı desek bağçe kapucusu olan bir fakirin veresesine ne bırakabileceği malûmdur” ifadesine yer vermektedir. Bu sözleri nedeniyle Ziya Paşa’yı eleştiren İbnülemin, Âli Paşa’nın “Türkiye ricali siyasiyyesi arasında bahşiş kabul etmiyen zat” olarak tanındığını ve ölümünün ardından da yalnızca büyük bir borç bıraktığını yazmaktadır.⁴⁴⁵ İbnülemin, Âli Paşa’nın babası hakkında “bağçe kapucusu olan bir fakir” denmesini ise sert bir dille eleştirmektedir:

“Düşünmezler ki bir hanedanı kadimin necli necibi olub da cehlü nadanî içinde kalmakdan ve sefahet ve sefalet ile en adi derekelere düşüb de hanedanının şerefini mahv etmekden, bir fakir kapucunun oğlu olub da sırf şahsî sayü himmet ile en âli mertebelere yükselmek, kendini şark ve garbde tanıtmak elbette evlâdır ve pek büyük bir şeref ve meziyetdir. Bu şeref ve meziyet, mucibi hacalet ve zillet ise Âli Paşanın ruhu da mahcub ve zelil olur, aksi takdirde onu utandırmak isteyenler, sabahı haşre kadar utanmalıdırlar.”⁴⁴⁶

Ziya Paşa’nın, Âli Paşa’nın vefatının ardından Mahmud Nedim Paşa döneminde ülkeye döndüğünü söyleyen İbnülemin, Ziya Paşa’nın İcrâ Cemiyeti Riyâseti’ne tayin edildiğini ve Âli Paşa dönemindeki gibi “idare-i hükûmet”e itiraz etmediğini belirtmektedir.⁴⁴⁷

İbnülemin, Yeni Osmanlılar hareketine mensup Ayetullah Bey’in ise Âli Paşa’nın diplomasi anlayışını “Siz, Devleti Aliyyenin Hariciye Nazırı değil idiniz. Avrupada en müteneffiz olan devlet hangisi ise daima anın İstanbulda sefiri idiniz” sözleriyle eleştirdiğini söylemektedir. İbnülemin, Ayetullah Bey’in bu eleştirisine “bir diplomat, en müteneffiz gördüğü ve zararından ihtiraz etdiği bir devlete karşı mümaşat etmekle ve politikasına mütemayil görünmekle o devletin sefiri

⁴⁴⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 34, 35, 41.

⁴⁴⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁴⁷ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 2512; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 25.

addolunmak lâzımgelmez” diyerek cevap vermektedir.⁴⁴⁸ Bunun yanı sıra İbnülemin, Namık Kemal’in Âli Paşa hakkındaki yazdığı şiire de yer vermektedir. Bu şiirinde Namık Kemal şöyle demektedir: “Âli, bu devleti sana muhtac gösterüb / İkbâlü mesnedinde bekadan ümidi kes / Bilmem nedir lüzumı vücudu habisinin / Dünyayı boynuzun mu tutar hey öküz teres” Bu sözler için “ne edebe, ne edebiyata yakışır”⁴⁴⁹ diyen İbnülemin, Namık Kemal’i de şöyle eleştirmektedir:

“Âli Paşa gibi Avrupa’da bile en değerli diplomatlardan addolunan kıymetli bir adam hakkında ‘öküz’ ve ‘teres’ dedikten sonra -evvelce Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından makâm-ı sadârete getirilmek istenilen- Mahmud Nedim’in öküzleri ve teresleri de hayrette bırakan mecnûnâne hareketlerine baktıkça hakk-ı Âli’de söylediği sözlerden elbette pişman olmuştur.”⁴⁵⁰

Tanpınar, *Son Sadrazamlar*’dan söz ederken İbnülemin’in “üstüne aldığı maziye behemehal temize çıkarmak vazifesi”nden bahsetmektedir.⁴⁵¹ Oysa ki, İbnülemin’in *Son Sadrazamlar*’da böyle bir amacının olduğunu söylemek mümkün değildir. 1871’e kadar sadrazam olan Âli Paşa’nın ardından Mahmud Nedim Paşa Sadâret’e gelmiş, ondan birkaç sene sonra 1876 yılında Abdülhamid dönemi başlamıştır. İbnülemin, Âli Paşa’nın ardından gelen Mahmud Nedim Paşa’yı defalarca eleştirmiş, bunun yanı sıra ilerleyen dönemlerdeki problemleri de ele almıştır. Dolayısıyla İbnülemin’in maziye temize çıkarmasından değil, bir Osmanlı tarihçisinin son dönem Osmanlı tarihini yeniden ele alıp değerlendirmesinden söz edilebilir.

İbnülemin, “haricde ve dahilde mevkii mümtaz sahibi olan” Âli Paşa yerine “haricî ve dahilî mühim ve muazzam işlerde uzun müddet istihdam ve tecrube edilmeyen” Mahmud Nedim Paşa’nın Sadâret’e tayin edilmesini eleştirmekte; onun

⁴⁴⁸ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁴⁹ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁵⁰ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, 1166. İbnülemin, Namık Kemal’in söz ve hareketlerinden dolayı Âli ve Fuad paşaların “Onu asmalı” dediklerinde Yusuf Kâmil Paşa’nın “Siz asınız, ben altında oturur ağlarım” dediğini de belirtmektedir. (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s. 236.)

⁴⁵¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, “İbnül Emin Mahmut Kemal’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikînasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XLIX.

döneminde devlet işlerinin giderek karıştığını ifade etmektedir.⁴⁵² Mahmud Nedim Paşa'nın idare edeceği devletin çökmeye yüz tutacağını söyleyen İbnülemin, Mahmud Nedim Paşa'yı Sadâret'e atamasından dolayı Sultan Abdülaziz'i de eleştirmekte ve "Mahmud Nedim gibi ne yaptığını bilmiyen, yahud bilmediğini yapan sadriazamların idare edeceği devlet, elbette izmihlâle yüz tutar, emaneti ehline tevdi etmiyen şehriyarı gafletşiar de aziz iken zelil olur" demektedir.⁴⁵³ İbnülemin; Ziya Paşa, Namık Kemal, Ayetullah Bey, Nuri Bey, Mehmed Bey gibi isimlerin Âli Paşa'yı uzun yıllar boyunca tenkit etmelerini ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadrâzam olmasını istemelerini eleştirmektedir.⁴⁵⁴ Mahmud Nedim Paşa'nın icraatlarını gören Ziya Paşa'nın Âli Paşa hakkında yazdıklarından dolayı pişman olduğunu söyleyen İbnülemin, Avrupa'dan dönen Jöntürkler için de "Âli Paşanın vefatından mütehassıl memnuniyetlerini muhafaza edemediler" demekte ve "diğer düşmenleri de bilâhere adavetlerinden udul ve kendi hatalarını ve onun kıymetini i'tiraf etmişlerdir" ifadesini kullanmaktadır.⁴⁵⁵ Bu sözlerin ardından İbnülemin, Nuri Bey'in şu anısına yer vermektedir:

"Avrupadan avdetimden biraz sonra bir gün Bayezid Meydanında Ziya Paşaya tesadüf etdim. 'Nuri, ne dersin, bugün hiç gidemiyeceğim bir yere gitmiyeyim mi?' dedi. 'Senin gidemiyeceğin yer, Hicaz yahud camidir' cevabını verdim. 'Âli Paşanın kabrine gitdim. Başının ucunda oturdum. 'Âli, beni affet, aleyhinde bulunduğumdan dolayı âdeta ... yediğimi şimdi anlıyorum' diyerek istidayi af etdim.' dedi."⁴⁵⁶

⁴⁵² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s. 238, 264.

⁴⁵³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 29.

⁴⁵⁴ Mehmet Zeki Pakalın'ın paylaştığı bir fıkrada bu isimlerin dönemin düşünce hayatındaki yerleri şöyle anlatılmaktadır: "Namık Kemal, Ziya Paşa, Nuri Bey, Reşat Paşa ve Deli Hikmet, bir gün sandalla Üsküdar'a geçiyorlardı. Şemsi Paşa kıyılarında hatırı sayılır bir fırtına çıktı. Sandal fazla sallanmağa başladı. Namık Kemal fazla telâş etti. Sandalcının teminatına rağmen vatan şairi telâş bırakmayınca Deli Hikmet: -be Kemal, dedi, ne tatlı canın varmış, batarsak ne olur? Namık Kemal şu cevabı verdi: -Ayol, ben sade canım için telâş etmiyorum. Sandal batarsa efkârı umumiye boğulacak!" (Mehmet Zeki Pakalın, **Tarihe Malolmuş Fıkralar, Nükte**, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1946, s. 252-253.)

⁴⁵⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s. 308; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 655.

⁴⁵⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 41.

İbnülemin, sıklıkla eleştirdiği Mahmud Nedim Paşa'yı Damad Ferid Paşa'ya benzetmekte ve bu isimleri Sadâret'e tayin etmeleri sebebiyle Abdülaziz ve Vahdeddin'i de tenkit etmektedir:

“Sultan Abdülaziz merhumun musibete oğramasının başlıca sebeplerinden biri, âmmenin menfurı olan (...) Mahmud Nedim Paşayı -âmmeye rağmen- iki def'a mekâmı sadarete tâyin ve idarei devleti teşviş etmesidir. Zâtı şahanenin Mahmud Paşası da Ferid Paşadır. Ümürü devletde ve memleketin ahvalinde vukufda racil olan böyle bir âdemi, -devletin haleti nez'a geldiği böyle mahuf bir zamanda def'atle mekame ik'adı, kendi hakkında da nefret ve adaveti celb ediyor. Telâfisi mümkün olamıyacak derecede büyük bir belâye oğranılmasından korkulur. (...) Sultan Abdülaziz ve Vahidüddin, Mahmud Nedim ve Feridi devlet ve milletin başına belâ etdikleri gibi onlar da padişahlarının başını belâye oğratmışlardır.”⁴⁵⁷

Liyakat sahibi olmayanların sadrazamlığa tayin edilmesini eleştiren İbnülemin, bunun diğer örneklerinden ve bazı yanlış uygulamalardan söz etmektedir. Âli Paşa'nın ardından sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'dan bir yıl sonra “sadaret gibi devletin en büyük bir mekâmını ihraz edebilecek derecede” siyasi ve idari işlerde tecrübesi olmayan Ahmed Esad Paşa'nın atanmasından bahseden İbnülemin,⁴⁵⁸ bunun yanı sıra 1876 yılında sadrazam olan Mehmed Rüşdi Paşa'nın döneminde sadrazama sorulmadan seraskerin azledilmesini eleştirmektedir.⁴⁵⁹ Tanzimat'ın en önemli devlet adamlarından Âli Paşa'nın vefatından beş yıl sonra başlayan Abdülhamid döneminde ise Bâbîâli'nin siyasi ağırlığı giderek azalacaktır.

İbnülemin, Abdülhamid döneminde Bâbîâli'nin konumuyla ilgili “Babı Âlinin nüfuz ve iktidarını selb ederek en mühim mesalihden en âdi işlere kadar kendi eline almağa ve askeri de seraskerin ve kumandanların hükmi altında bırakmıyarak kendini ‘kumandanı âzam’ tanıtab her dürlü harekâtı askeriyenin ancak kendi emri ve müsa’desi ile vuku bulmasına ve hükûmetle milletin efkârü ef’aline vakıf olmağa

⁴⁵⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, XIII. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1952, s. 2070-2072.

⁴⁵⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, III. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 419.

⁴⁵⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 118-119.

lüzum gördü ve saltanatı müddetince bu yolda hareket edi” demektedir.⁴⁶⁰ İbnülemin, dönemin nâzırları hakkında “birbirlerinin konaklarına gidemezler, ilmî ve askerî rical ile görüşmezler idi” demek ve “seraya haftada iki def’a giderlerdi. Saatlerce boşuna oturarak padişahın meşguliyeti sebebile görüşemeyeceği ve selâmı tebliğ edildiği anda seraydan ayrılmağa mecbur idiler. Biraz teehhur edenler ‘gitmiyorlar, gizli bir fikirleri olmalı’ denilerek tarassud edilirlerdi” sözleriyle dönemin şartlarını anlatmaktadır.⁴⁶¹

İbnülemin, *Son Sadrazamlar*’da Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Said Paşa’nın sözlerine ve anılarına da yer vermektedir. Said Paşa, sadrazamlık görevinin saraydan gelen emirleri yerine getirmekten ibaret olduğunu, nâzırların kendisine sorulmaksızın padişah tarafından atandığını, Maarif Nazırı ile Meclis-i Vükelâ toplantısında tanıştığını belirtmekte ve sadrazamlığın “icra memurluğundan” ibaret kaldığını söylemektedir. İbnülemin, bu dönemdeki Bâbîâli’yi şu sözlerle anlatmaktadır:

“Babı âlide oturub seraydan gelen emirleri infaz etmekden, seraydan tâyin olunan nazırlar, valiler, mutasarrıflar ve sair me’murlara (...) ihsan buyrulan rütbe ve nişanlara, yeniden tahsis, yahud zam olunan maaşlara ve devletin mütenevvi mesalihine dair re’sen sadır olan iradatı seniyyeyi mübelliğ tezkireleri okuyub devaire tebliğ etmekden (...) ibaret olan vazifei sadareti ifa ile meşgul oldu. Hatta kendi de, kurenadan Arif Beye ‘bu defâ me’muriyete geldiğim günden bu güne kadar makamı sadaretin vazifesini, icra me’murluğundan ibaret gördüm (...)’ demiştir. (...) Kendisine asla malûmat verilmeksizin tâyin olunan maarif nazırı Celâl Beyi meclisi vükelâda görerek bu âdemin kim olduğunu yanında oturan Abdurrahman Paşadan sorub öğrenmek gibi garibelerle karşılaşması o ‘müşkil ve müstağreb’ haller ve maddeler cümlesindendir.

Seraydan nezaretlere, vilâyetlere, sefaretlere, ecnebi sefirlere ve sair mahallere vaki olan tebligatdan ve ittihaz olunan mukarreratdan sadarete malûmat verilmedi. Sadrı âzam, tebligat ve mukarreratı ecnebi sefirlerden, nazırlardan, şundan bundan öğrenebildi.

Dahilî ve haricî en mühim işler -çok def’a mekama malûmat verilmeksizin- seraydan idare ve devletin menafii izale edildi.”⁴⁶²

⁴⁶⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, VIII. Cilt, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1947, s. 1269.

⁴⁶¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1269-1270.

⁴⁶² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1046.

İbnülemin, Abdülhamid'in bu tutumu nedeniyle sadrazamın “bostan korkuluğu” haline geldiğini ifade etmekte ve “Padişah, yalnız kendinin merci ve âmir tanınmasını ve iş başında bulundurduğu âdemlerin, her dürlü iktidar ve selâhiyetden mahrum olmasını ve -meşhur tâbirle- ‘bostan korkuluğu’ derekesinde kalmasını ve bir birleriyle oğraşarak daima muhalif bulunmalarını istiyor”⁴⁶³ demektedir. Sultan Murad'ın varlığının da Abdülhamid'in vehmini körüklediğini söyleyen İbnülemin, mütemadiyen amcası Sultan Abdülaziz'in akıbetini düşündüğünü ve makamını korumak istediği için bu yola başvurduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁴

İbnülemin, bu yönetim tarzını eleştirmekle birlikte, Abdülhamid'in iyi bir diplomat olduğunu da ifade etmekte; Fransız sefirinin “Abdülhamid Han, kendisiyle oynanılır bir padişah değildir. Çünkü muhakkaktır ki onun zamanında bütün Avrupada onun kadar siyaseti hariciyyeye âşına bir diplomat yokdu” sözlerine yer vermektedir.⁴⁶⁵ Bunun yanı sıra İbnülemin, Abdülhamid'in Balkan Harbi nedeniyle Selânik'den getirilişinde “Dört devletle nasıl muharebe edilür? Sefaretlerde elçiler, ataşe militerler var. Bunlar şimdiye kadar uyumuş mu? Dört devlet ittifak etmiş de bu olan biten şeylerden haber alınamamış mı? Ben mekamda bulunduğum müddetce bunların arasına nifak ilkasına çalışdım” sözlerine yer vermektedir.⁴⁶⁶ Tarihçi Stanford Shaw da kritik bir dönemde devleti 33 yıl boyunca yöneten Abdülhamid'in saltanatını “Tanzimat'ın zirvesi” olarak tanıtmaktadır.⁴⁶⁷

Tanzimat Dönemi'ne kıyasla diplomasiye daha az önem verilen İttihad ve Terakki döneminde I. Dünya Savaşı'na girilmesinin ardından büyük kayıplar

⁴⁶³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1047.

⁴⁶⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1047, 1269. Çocukluğunu Sultan Hamid döneminde geçiren Şeyhü'l-muharrirîn Burhan Felek de bu dönemde “Murat” ve “Reşad” isminin yasak olduğunu söylemektedir: “Bu arada bazı ‘isim’ler yasaktı... Meselâ, ‘Murad’ adı katiyen yasaktı. Çünkü Beşinci Murad delidir diye tahttan indirilmiş, Çırağan sarayında mahbus idi. Bütün etrafı muhafaza altında idi. Ya kaçarsa da tahta tekrar oturursa, Bunlar olacak şeyler miydi?... Çünkü Sultan Murad gerçekten deli idi ve cinnet buhranları geçirmişti... İşte ‘Murad’ adının yasak oluşu bu yüzdendir. Herkes Sultan Murad’a bağlı olmak iftirasından korkmuş, isimlerini ‘Mir’at’a çevirmişti. Birçok nüfus tezkereleri ve bütün yazılı eserlerde Murad’lar hep Mir’at olmuştur. (...) Abdülhamid devrinde ‘Reşad’ adı da işte veliahdın yüzünden yasaktı. Onun yerine Neşat denirdi. O devirde çok Reşat’lar Neşat olmuştur.” (Burhan Felek, **Yaşadığımız Günler**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1974, s. 31-32.)

⁴⁶⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1285, 1287.

⁴⁶⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1285,

⁴⁶⁷ Taha Akyol, “Abdülhamid”, **Hürriyet**, 22 Eylül 2016.

verilmiştir. Tanzimat'tan beri hâriciyenin çok önemli bir kurum olduğunu belirten Ortaylı, “diplomasiyi küçümseyen İttihatçılar çok kaybettiler” demektedir.⁴⁶⁸ İbnülemin, savaşa girilmesi konusunda hükûmetin basiretsizliğinden söz etmekte ve Lütü Simavi'nin *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim* eserine atıf yaparak “devlet ve milletin istikbalini kumar oynar gibi tehlikeye koyanlar”ı eleştirmektedir. Bu konuda İbnülemin, “hiçbir mecburiyet yokken dünyanın en birinci devletleri aleyhine harbe girişmek gibi mecnunane olduğu kadar caniyane bir siyaset iltizam edenler ve bu yüzden dünyada cezaya uğrayanlar, ruhi cezaya verecekleri cevabı da elbette hazırlamışlardır! Fekat devlet ve milletin öğradığı enva'i ceza, ruhi cezaya kadar söylene yine lâikiyle anlatılamaz” demektedir.⁴⁶⁹

Son Sadriazamlar adlı eserinde Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından biri olan Âli Paşa'dan başlayarak Mütareke devri sadrazamlarına kadarki devri ele alan İbnülemin, dönemin iç ve dış siyasetindeki problemlerden ve devlet idaresinde ortaya çıkan sorunlardan söz etmiştir. Ele alınan dönem, Osmanlı'nın en kritik dönemlerinden biri olan 19. yüzyıldır. Devlet pek çok alanda kendisini yeniden inşa etmeye çalışmaktadır; fakat giderek artan sorunlarla birlikte çöküşün kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Türk dış politikasının en önemli isimlerinden biri olan Fuad Paşa'nın “En kuvvetli devlet, bizim devletidir. Zira siz dışarıdan, biz içeriden yıkmaya çalışıyoruz, yine yıkılmıyor” sözü bu döneme aittir.⁴⁷⁰ Bunun yanı sıra dönemin aydınları da çöküşü fark etmişlerdir. Namık Kemal'e “yirmi senedir bu devlet battı, battı, öldü diyorsunuz ama görüyorsunuz ki hâlâ sağdır” dediğinde Namık Kemal, “Canım bu oduncu Mehmet Ağanın cenazesi değil ki hemen kaldırıp gömsünler. Altı yüz yıllık bir devletin cenazesi yetmiş seksen senede ancak kalkar!” cevabını vermiştir.⁴⁷¹ İbnülemin, bir yandan çıkış yollarının arandığı, diğer taraftan pek çok sorunla karşı karşıya kaldığı bu dönemin

⁴⁶⁸ İlber Ortaylı, “Bir 4'üncüsü yok”, *Hürriyet*, 3 Şubat 2019.

⁴⁶⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, XII. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1951, s. 1903.

⁴⁷⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s. 192.

⁴⁷¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Tarihe Malolmuş Fıkralar, Nükteler*, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1946, s.

panoramasını ortaya koyarken; devlet yönetimini ilgilendiren kritik konuları ele almış ve önemli eleştirilerde bulunmuştur.

Son Sadrazamlar'da devlet yönetimindeki örneklerden yola çıkan İbnülemin, işinin ehli olmayanların devlet görevlerine atanmasını, tecrübesiz kişilerin Sadâret'e tayin edilmesini eleştirmekte ve liyakat sahibi olmayanların sadrazamlığa atanmasının toplumu ve devleti olumsuz etkilediğinden ve bir dizi probleme sebep olduğundan söz etmektedir. Bunun yanı sıra dış dengeleri gözetten hassas bir diplomasiye olumlu sonuçlarından örnekler veren İbnülemin, liyakat esaslarına riayet edilen ve diplomasiye önem verilen bir modeli idealize etmiş ve Cumhuriyet döneminde Osmanlı'nın son döneminin incelendiği en önemli eserlerden birini ortaya koymuştur.

3.7. Kitaplarını Üniversiteye Bağışlaması ve Üniversitenin Düzenlediği Jübile

İbnülemin, 1950'li yılların başlarında İstanbul Üniversitesi tarafından düzenlenen jübile nedeniyle basında sıkça yer almış ve hakkında pek çok köşe yazısı kaleme alınmıştır. Kütüphanesini, yazı koleksiyonlarını ve diğer kıymetli eşyalarını dönemin önemli hukukçularından biri olan yakın dostu Ord. Prof. Ebul'ulâ Mardin ve Rektör Ord. Prof. Sıddık Sami Onar'ın teşvikiyle -ölümünden sonra alınmak üzere- 1949 yılında İstanbul Üniversitesi'ne bağışlayan İbnülemin, noter senedindeki "ölüme bağlı olma" kaydını 1953 senesinde kaldırarak Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan'ın rektörlüğü döneminde tüm koleksiyonunu Üniversite kütüphanesine bağışlamıştır.⁴⁷² Bu bağışın ardından İstanbul Üniversitesi tarafından 5 Mart 1953 tarihinde İbnülemin için bir jübile düzenlenerek bağış için resmen teşekkür edilmiştir.⁴⁷³

⁴⁷² Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, "Üstad İbnülemin'e Dair", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XL.

⁴⁷³ Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 252.

Rektörlük ve İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği tarafından İbnülemin için düzenlenen jübile basında geniş yer bulmuş; *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Vatan*, *Yeni Sabah*, *Son Posta* gibi gazetelerde jübile hakkında haber ve fotoğraflara yer verilmiştir.⁴⁷⁴ Bunun yanı sıra Refi' Cevad Ulunay (*Milliyet*), Sabri Esat Siyavuşgil (*Yeni Sabah*), Fahri Celâl Gökulga (*Cumhuriyet*) gibi yazarlar da köşelerinde bu haberdan söz etmişlerdir.⁴⁷⁵ *Cumhuriyet* gazetesinde ayrıntılı programı paylaşılan jübile, Hukuk Fakültesi'nin -ileriki yıllarda Ebul'ulâ Mardin'in adının verildiği- 1 numaralı amfisinde gerçekleşmiştir.⁴⁷⁶ İstanbul Valisi Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay'ın da hazır bulunduğu jübileye öğretim üyeleri ve öğrenciler katılmış, açılış konuşmasını ise Kâzım İsmail Gürkan yapmıştır.⁴⁷⁷ İbnülemin'in üniversiteye bağışladığı kütüphane için teşekkür eden Rektör'ün ardından Ahmet Hamdi Tanpınar ve Mükrimin Halil Yinanç, İbnülemin'e ait hâtıralardan söz etmiş; Hilmi Ziya Ülken ise çocukluğunda ve gençliğinde -komşuları olması sebebiyle- sık sık sohbetlerinde bulunduğu ve ilgilerinin oluşmasında rol oynayan İbnülemin'in⁴⁷⁸ hayatından ve eserlerinden bahsetmiştir.⁴⁷⁹

Bu konuşmaların ardından ünlü hattat Necmeddin Okyay (1883-1976) tarafından yazılan hat levhaları Rektör Kâzım İsmail Gürkan tarafından İbnülemin'e hediye edilmiştir. Levhalardan birinde Yahya Kemal Beyatlı ve Süleyman Nazif tarafından İbnülemin için söylenen “Hezâr gıpta o devr-i kadîm efendisine (Yahya Kemâl Beyatlı) / “Ne kendi kimseye benzer, ne kimse kendisine” (Süleyman Nazif)

⁴⁷⁴ “İbnülemin Mahmut Kemal Jübilesi”, *Yeni Sabah*, 6 Mart 1953, s. 1; “İbnül Emin Mahmut Kemal jübilesi dün yapıldı”, *Son Posta*, 6 Mart 1953, s. 2; “Mahmut Kemal jübilesi yapıldı”, *Akşam*, 6 Mart 1953, s. 2; “İbnülemin İçin Dün Yapılan Jübile”, *Cumhuriyet*, 6 Mart 1953, s. 7; “Üstâd İbnülemin'e gençliğin şükranı”, *Vatan*, 6 Mart 1953, s. 5. Talebe Birliği'nin İbnülemin hakkında bir şeref günü tertip etmek üzere çalışmalara başladığı da jübileden bir yıl önce basında yer almıştır. (“Talebe Birliğinin Bir Kadirşinaslığı”, *Milliyet*, 11 Şubat 1952, s. 2.)

⁴⁷⁵ Refi' Cevad Ulunay, “İbn-ül-Eminin jübilesi”, *Milliyet*, 6 Mart 1953, s. 2; Sabri Esat Siyavuşgil, “İbn-ül Emin ve Üniversite”, *Yeni Sabah*, 7 Mart 1953, s. 2; Fahri Celâl, “Üstada dair”, *Cumhuriyet*, 8 Mart 1953, s. 3.

⁴⁷⁶ “İbnülemin Mahmud Kemal jübilesi bugün”, *Cumhuriyet*, 5 Mart 1953, s. 1, 6.

⁴⁷⁷ “İbnülemin İçin Dün Yapılan Jübile”, *Cumhuriyet*, 6 Mart 1953, s. 1.

⁴⁷⁸ Gülseren Artunkal, “Hayatı ve Eserleriyle Babam Ülken”, *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 17, 1979, s. 1; Süleyman Hayri Bolay, “Gülseren Ülken ile Babası Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken Hakkında Bir Söyleşi”, *Türk Yurdu*, Cilt: 22, Sayı: 174, Şubat 2002, s. 56.

⁴⁷⁹ “İbnülemin Mahmut Kemal Jübilesi”, *Yeni Sabah*, 6 Mart 1953, s. 7; “İbnülemin İçin Dün Yapılan Jübile”, *Cumhuriyet*, 6 Mart 1953, s. 7.

ifadesi yer almaktadır.⁴⁸⁰ Diğer levhada ise “Rütbelerin en yükseği ilim rütbesidir” yazılıdır.⁴⁸¹ İbnülemin, *Son Hattatlar* adlı eserinde jübileden ve Necmeddin Okyay’ın bu levhasından “kütüb hanemi, yazı koleksiyonlarımı ve sair eşyayı - hasbeten lillâh- Üniversiteye hibe ettiğimden dolayı kadrşinas talebenin Üniversite binası dahilinde tertib ettikleri büyük jübilede Üniversite namına rektör Operatör Kâzım İsmail Bey ve Güzel sanatlar akademisi namına müdür heykeltraş Nejad Bey taraflarından ihda olunan ve nümune olarak derc edilen iki nefis levha, Necmüddini hüner âyinin eseri hamesidir” sözleriyle bahsetmektedir.⁴⁸² Bu hediye merasiminin ardından İbnülemin, Rektör tarafından kürsüye davet edilmiştir.⁴⁸³ Kâzım İsmail Gürkan, Mükrimin Halil Yınanç, Hilmi Ziya Ülken ve Ahmet Hamdi Tanpınar’ın sözlerine İbnülemin şu sözlerle karşılık vermiştir:

“Aziz vatandaşların, bilhassa ilim ve irfanıyla milleti tenvir edecek olan münevver gençlerin sevgisine nâil olmak, en büyük şeref iken böyle bir toplantı tertip edilmesini, istihkakımın fevkinde bir iltifat olarak telakki eylerim ve kadrşinas gençlerimize ve beni tatyib için teşrif eden zevat-ı kirama teşekkürler ve dualar ederim. (...) Kendilerini herkesin üstünde farz ettikleri halde tevazu’ perdesine bürünerek bazı hodpesendlerin ihtiyar ettikleri riyakârlığa ve calı tevazua benzetilmemesini reca ederim, ben nefsinde meziyyet tecelli eden hayal-perestlerden değilim. Haddini bilenlerdenim. Bu sebeple hakkımda gösterilen teveccühü meziyyete haml etmekten teeddüb ederim. (...) Benim beğenilecek bir şeyim olmadığını samimi bir lisan ve vicdan ile itiraf etmekle beraber müteselli olduğum yalnız bir cihet vardır ki pek genç yaşımdan beri aziz milletin maarifine âcizane hizmet etmeğe çalışmışımdır. Muvaffak olunursam şükrederim, olamıyorsam kusurumun hulus-i niyetime bağışlanacağını ümid ederim.

Babam merhum, bana iffet ve namustan başka miras bırakmadı. Ben ise kazanmanın yolunu hiçbir devrede öğrenemediğimden servet sahibi olamadım. Cenab-ı mürebb-i âlem ‘Rızkın hayırlısı kifayet edendir’ buyurduğundan bana isabet ve kifayet eden rızka kanaat etdim ve bu kanaati mahza saadet addeyledim. Çünkü en büyük servet ve saadet kanaatdır. Allah’a hamd ederim ki nefsimce maddi bir emelim ve kimseden dileğim yoktur. Bütün servetim, kitaplarımdan, yazı koleksiyonumdan ve müzelik ufak tefek bazı şeylerden ibaretdir. Evlad-ı vatani nefsimce tercih ettiğim için servetimi memnuniyetle onlara teberru’ etdim. (...) İnşallah gayretli gençlerimiz ve ilim ile iştigal eden diğer vatandaşlarımız, naçiz kütüphanemden müstefid olurlar ve üniversite idaresi kütüphanenin muhafazasına itina eder de kitab-ı hayatım hitam

⁴⁸⁰ “İbnülemin İçin Dün Yapılan Jübile”, *Cumhuriyet*, 6 Mart 1953, s. 7; Ali Alparslan, “İbnülemin Mahmud Kemâl İnal’ın Kısa Hayatı ve Hat Koleksiyonu”, *Müteferrika*, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000, s. 88.

⁴⁸¹ “Mahmut Kemal jübilesi yapıldı”, *Akşam*, 6 Mart 1953, s. 2.

⁴⁸² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 601.

⁴⁸³ “Mahmut Kemal jübilesi yapıldı”, *Akşam*, 6 Mart 1953, s. 2.

bulduktan sonra ruhumu şâd ederler. (...) Vatanını sevenler, onun uğrunda sevdikleri şeylerden feda etmekten çekinmezler. Mahabbet lafla değil, fedakârlıkla isbat olunur. Vatana hizmet etmek ehl-i vatan için en mühim borcudur. Borcu eda etmek ise hakikatde bir meziyyet sayılamaz. Ben de bir meziyyet ibraz etmedim, borcumu eda etdim. Bu toplantıyı tensib ve tanzim eden ve müstehak olmadığım sözlerle bana kıymet vermek isteyen -müsecca' olarak söyleyeyim- Fen sahasında projektör -Üniversitede kıymetli rektör- üstad Kâzım İsmail Beyefendiye ve hakkımda sitayiş-kârâne kalam eden zevat-ı muhteremeye bilhassa teşekkür ederim.”⁴⁸⁴

Kâzım İsmail Gürkan, Hasan Âli Yücel’e yazdığı bir mektupta İbnülemin’in jübilede yaptığı bu konuşmanın ses kaydının alındığını ve bu kaydı bizzat sakladığını belirtmektedir;⁴⁸⁵ fakat ileriki yıllarda Gürkan’ın evine giren hırsızlar tarafından bu kayıtlar çalınmıştır.⁴⁸⁶ Bu jübilenin tertip edilmesinden dolayı büyük bir mutluluk duyan Kâzım İsmail Gürkan, İbnülemin’in ölümünün ardından kaleme aldığı yazıda “bu büyük adamın nefesi tükenmeden, gözleri kapanmadan kendi kıymetinin takdir edilmekte olduğunu görmüş bulunmasından en büyük bir teselli duymaktayım” demektedir.⁴⁸⁷

Dönemin pek çok gazetecisinin kendi köşelerinde bu jübileye yer verdiğini de belirtmek gerekmektedir. Yedi Meşaleciler topluluğunda yer alan Edebiyat Fakültesi hocalarından Sabri Esat Siyavuşgil, *Yeni Sabah* gazetesindeki köşesinde “İbn-ül Emin ve Üniversite” adıyla yayınlanan yazısında şöyle demektedir:

“Geniş ihatasile son iki asırlık tarihimizi bütün mühim simaları, hayat uslûbu ve en ince teferruatile gönlünde ve eserinde yaşatan bu muhterem âlim, nasılsa Üniversite dışında kalmış bir kürsüdür. (...) Nice Üniversite hocası, memleketimizin dünkü tarihini yakından tetkik etmek isteyen talebesini o cömert üstadı gönderip feyz aldirmaktan zevk duyar. (...) Üniversite kapısına birkaç adım mesafede bulunan konağı, ilim, edep ve sanat erbabının karargâhıdır.”⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ Fatih Tıǧlı, “İbnülemin Mahmud Kemal Bey için Düzenlenen Jübile”, *Türk Edebiyatı*, Yıl: 45, Sayı: 523, Mayıs 2017, s. 34-36.

⁴⁸⁵ Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, a.g.y., s. XXXV.

⁴⁸⁶ Fatih Tıǧlı, a.g.m., s. 34.

⁴⁸⁷ Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, a.g.y., s. XL.

⁴⁸⁸ Sabri Esat Siyavuşgil, “İbn-ül Emin ve Üniversite”, *Yeni Sabah*, 7 Mart 1953, s. 2.

Milliyet gazetesi yazarı Refi' Cevad Ulunay ise jübileden şu sözlerle bahsetmektedir:

“Üstadımız İbn-ül-Emîn Mahmut Kemal Bey için dün Üniversitede bir jübile yapılacağını gazetelerde okumuş ve jübile kelimesi ile üstadın nasıl imtizaç ettirileceğini merak etmişim. Zira malûm olduğu üzere jübile, uzun yıllar bir meslekte gayret ve sebat gösteren zevata meslekten çekilmeleri münasebetiyle yapılan vedâ merasimidir. (...) İnsan ilimden tekaüt olmaz ki jübilesi yapılsın. (...) İbn-ül-Emîn Mahmut Kemal Bey bu jübileden sonra artık kitaplarını sandıklara yerleştirerek kalemını dividine koyup kaldıracak mı? Asla... Onun irfan kaynağı ilim teşneleri için daima feyizli bir menba olacaktır.”⁴⁸⁹

İbnülemin, 1953'teki bu jübilenin ardından, bağışladığı kitapları tasnif etmiş ve eşyalarıyla birlikte kütüphaneye bizzat yerleştirmiştir.⁴⁹⁰ Gazete, dergi ve özellikle yazma eserlerden oluşan İbnülemin'in kütüphanesi ağırlıklı olarak bir yazma eser kütüphanesi niteliği taşımaktadır.⁴⁹¹ Bu eserlerini bağışladıktan sonra çalışmalarına üniversitede devam eden İbnülemin, kütüphaneye her gün saat ikide giderek önce orada bulunan kâtibe *Cumhuriyet* gazetesindeki haberleri okutmakta, ardından saat üçte çalışmaya başlamaktadır.⁴⁹² Seksenli yaşlarında da çalışmalarına titizlikle devam eden İbnülemin, 1950'li yıllarda iki önemli eser daha ortaya koyacaktır. Bunların ilki *Son Hattatlar*'dır.

3.8. Son Hattatlar

II. Meşuriyet döneminde Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi Evkaf Nâzırı iken Medresetü'l-Hattâtîn'in açılmasında önemli bir rol üstlenen İbnülemin, Cumhuriyet döneminde de hat sanatı hakkındaki çalışmalarına devam ederek Gelibolulu Mustafa Âli Efendi'nin *Menâkıb-ı Hünerverân* ve Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserlerinin 1926 ve 1928 yılında yeniden

⁴⁸⁹ Ulunay, “İbn-ül-Emîn'in jübilesi”, *Milliyet*, 6 Mart 1953, s. 2.

⁴⁹⁰ Kemal Ünal Akpınar, “Büyük Bilgin İbn-ül-Emin Mahmut Kemal İnal ve kütüphanesi”, *Yeni Tarih Dünyası*, Yıl: 1, Sayı: 5, 15 Kasım 1953, s. 194.

⁴⁹¹ Nihal Taylar, “İbnül Emin Mahmud Kemal İnal ve Hakkı Tarık Us Kütüphanesi”, *Mezuniyet Tezi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, Şubat 1974, s. 30, 53.

⁴⁹² Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXXII.

yayınlanmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra İbnülemin, 1932’de “Türklerin Arap harflerini tanzim ve ihya etmek suretile ilme ve medeniyete hizmetleri” ve 1941 yılında *Çınaraltı* dergisinde “Hat ve Hattatlar” adlı yazıları kaleme almıştır. Aynı zamanda kendisi de bir hattat olan İbnülemin, 1955 yılında ise *Son Hattatlar* adlı eserini yayınlıyacak ve bu alandaki literatüre oldukça önemli bir katkıda bulunacaktır.

Hattatlara dair yazılan eserler arasında *Menâkıb-ı Hünerverân* (Gelibolulu Mustafa Âli Efendi), *Hat ve Hattâtîn* (İranlı Habîb Efendi), *Tezkiretü’l-Hattâtîn* (Mehmed Şem’î Efendi), *Tuhfe-i Hattâtîn* (Süleyman Sa‘deddîn Efendi) *Mir’at-ı Hattâtîn* (Süleyman Efendi) gibi eserlerden söz eden İbnülemin, bu eserler içinde oldukça kapsamlı olan *Hat ve Hattâtîn*’de Türklerden ziyade İranlı hattatların yer alması sebebiyle 18. yüzyıl sonlarına ait *Tuhfe-i Hattâtîn*’in kapsadığı dönemden 1955 yılına kadarki hattatların hayatını yazmaya koyulmuştur. “Bizim hattatlar da - bir birini çekememekden ve kendinden daha büyük hattat tasavvur etmemekden vaz geçüb de -ellerinden geldiği kadar bezli mesai etselerdi Hattatlar tarihi 173 sene mühmel ve muattal kalmazdı”⁴⁹³ diyen İbnülemin, uzun yıllar süren bir çabanın sonucunda *Son Hattatlar* adlı eseri ortaya koymuştur.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde hat ile ilgili birden çok eser ortaya koyan İbnülemin, bu sanata karşı özel bir ilgiye sahiptir. Evi âdetâ bir “hat eserleri müzesi”⁴⁹⁴ olan İbnülemin’in koleksiyonunda başta Şeyh Hamdullah olmak üzere Hafız Osman, İsmail Zühdi, Yedikuleli Seyyid Abdullah, Şekerzâde Mehmed Efendi gibi ünlü hattatların eserleri bulunmaktadır.⁴⁹⁵ İbnülemin, Recaizâde Mahmud Ekrem’in Mercan’daki konaklarına geldiği günü anlatırken “odanın divârlarına -bir birine muttasıl olarak asılan- yazı levhalarına mütehayyirâne baktıktan sonra ‘Burası tekke midir?’ su’âlini pek zarîf bir sûrette irâd etti” demektedir.⁴⁹⁶ İbnülemin,

⁴⁹³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 829.

⁴⁹⁴ Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 262.

⁴⁹⁵ Ayşe Doğan, “İbnülemin Hat Koleksiyonundaki Sülûs-Nesih Kıt‘aların İçerik ve Sanat Yönünden İncelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları (Hat) Anasanat Dalı, İstanbul, 2015, s. V.

⁴⁹⁶ İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)*, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 425.

kitaplarının yanı sıra pek çok yazı örneğinden oluşan bu zengin koleksiyonu da üniversiteye bağışlamıştır.⁴⁹⁷ Hat sanatıyla yakından ilgilenen İbnülemin'in 1955'te yayınlanan *Son Hattatlar*'ı yazmayı da daha önceki yıllarda düşündüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, 1941 yılında basılan "Hat ve Hattatlar" adlı yazısında *Tuhfe-i Hattâtîn*'den söz ederken "Müellifi, onu yazalı bir buçuk asrı geçti. O müddettenberi yetişen hattatlar için bir eser yazmağa himmet eden olmadı. (...) İçimizde bunca sayın tarihçi ve engin bilgin, müellif ve kopist musannif mevcut iken bu hususta da ben cür'et göstersem, bilmem ki had naşinaslık etmiş olur muyum?" ifadesini kullanmaktadır.⁴⁹⁸ Ünlü tıp tarihçisi ve hat koleksiyonu sahibi Feridun Nafiz Uzluk'a (1902-1974) yazdığı 15 Mayıs 1954 tarihli mektupta ise iki yıldan beri eserinin basılmasını beklediğini belirten İbnülemin'in, bu eseri 1950'lerin başında tamamladığı görülmektedir.⁴⁹⁹ Kitap ve yazı koleksiyonlarını bağışladıktan sonra İstanbul Üniversitesi'ndeki kütüphanede çalışmalarına devam eden İbnülemin, 1953'ten sonra *Son Hattatlar* üzerinde çalışmayı da sürdürmüş⁵⁰⁰ ve eserde yer almayan pek çok hattata "Zeyl" kısmında yer vermiştir.⁵⁰¹

Maarif Basımevi tarafından 1955 yılında basılan *Son Hattatlar*, 1780'lerden 1950'li yıllara kadarki hattatların biyografilerini ve yazı örneklerini içermektedir. Osmanlı hattatları hakkındaki en önemli kaynak olan⁵⁰² ve iki binden fazla hattattan söz edilen *Tuhfe-i Hattâtîn*'in⁵⁰³ zeyli olarak kaleme alınan *Son Hattatlar*'da 329 hattatın yaşamına yer verilmektedir. Bunun yanı sıra İbnülemin, kendi şahsî koleksiyonundan ve önemli ölçüde Ekrem Hakkı Ayverdi koleksiyonundan yararlanarak bu kişilerin hat örneklerini eserde paylaşmıştır.⁵⁰⁴ Şevket Rado, *Son*

⁴⁹⁷ Ayşe Doğan, **a.g.e.**, s. IV.

⁴⁹⁸ İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, "Hat ve Hattatlar", **Çınaraltı**, Sayı: 7, 20 Eylül 1941, s. 10.

⁴⁹⁹ Alim Gür, "İ. M. Kemal İnal'ın F. Nafiz Uzluk'a Yazdığı Bazı Mektuplar", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 7, Konya, 2002, s. 129.

⁵⁰⁰ Dursun Gürlek, "Üç Güzel Adam", **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Sayı: 176, Yıl: 44/4, Ekim 2015, s. 27.

⁵⁰¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 768-830.

⁵⁰² Ömer Faruk Akün, s. 261.

⁵⁰³ Şevket Rado, **Türk Hattatları: XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler**, İstanbul, 1984, s. 15.

⁵⁰⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 14; Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 261-262.

Hattatlar'ın "Tuhfe'den sonra yeni zamanlar için en zengin kaynak" olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁵

İbnülemin, eserinin önsözünde öncelikle Türk hattatların yazı sanatındaki çalışmalarından bahsetmekte ve bu alanda diğer milletlere mensup hattatlardan daha başarılı olduklarını belirtmektedir:

"Hakka riayet ve hakikata hidmet etmiş olmak üzere söyleyim ki sülüs, nesh ve celi yazıların tekemmülüne, akvamı İslâmiyye içinde en ziyâde Türkler ve bilhassa Osmanlı Türkler, fevkalâde himmet ve bu suretle medeniyete ve ilme hidmet etmişlerdir. Zevkî selim erbabını hayran ve sitayişhan edecek derecede zarif, lâtif, metîn, dilnişin, nefis, nazar rûba yazılar yazmışlardır ki Areb, Acem ve diğer Müslim milletler arasında zuhûr eden hattatlar, hiçbir devrde Osmanlı Türkler mertebesinde sülüs, nesh ve celi yazamamışlardır. San'atî hatda mahir olanlar değil, olmiyanlar bile dikkatle baksalar aradaki farkı görebilirler. Bu müddeanın hakikate muvafık olduğunu anlamak için her milletin yazısını bir araya getirüb bakmak kâfidir."⁵⁰⁶

İbnülemin, İslâm aleminde resmin pek ilgi görmemesi nedeniyle hat sanatının güzel sanatlar içinde önemli bir yere sahip olduğunu söylemekte ve pek çok devlet adamının da güzel yazı sanatı öğrendiğini ifade etmektedir:

"Mükaddema âlemi İslâm'da resme pek rağbet edilmediğinden hüsni hat, millî bir resm ittihaz ve millî sanayi nefîsenin en mühimi ad edilerek terakkisine pek çok çalışılmış, hattâ halkı teşvik için Türk Hükûm darlarından ve Şehzadelerinden, bilhassa Osmanlı Padişahlarından ve mülkî ve ilmî ricalinden bazıları, hüsni hat teallüm ederek güzel yazılar yazmışlardır."⁵⁰⁷

Bâbîâlî'de uzun yıllar çalışan İbnülemin, burada rık'a yazanlar içinde öne çıkan isimlerden de eserinde söz etmiş; bunun yanı sıra Sultan II. Mahmud, Sadrazam Âli Paşa, Ahmed Ârifî Paşa, Cemil Paşa gibi devlet adamlarına ve yazı örneklerine de eserinde yer vermiştir.⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ Şevket Rado, **a.g.e.**, s. 15.

⁵⁰⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 2.

⁵⁰⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 3.

⁵⁰⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 189, 649, 656, 697; Ali Alparslan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hat Sanatı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1529.

Bunun yanı sıra İbnülemin, *Tuhfe-i Hattâtîn*'in yazılmasının üzerinden bir buçuk asır geçmesi nedeniyle aradaki hattatların tespitinin ve eserlerine ulaşmanın zorluğuna dikkat çekmekte ve pek çok hattat hakkında bilgi edinmenin neredeyse imkânsız olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁹ Söz gelişi, elli yedi mushaf-ı şerif yazan Nailî Efendi hakkında daha önce tek satır yazılmadığını söyleyen İbnülemin, bu durumu şöyle eleştirmektedir:

“Ali Nailî Efendi, güzel yazan hattatlardan olduğu halde iştihar etmemiş ve -talî'siz emsali gibi- tercemei haline dair bir kelime yazılmamıştır. (...) Ömürlerini ilm ü san'at uğrunda ifna eden erbabı kemale karşı bigâne vaziyetde bulunan, onların isimlerini olsun kayd etmeğe lüzum görmiyen -yüreğim sızlıyarak söylüyorum- bizim gibi kadrü kıymet bilmez, mühmil ve lâ kayd insanlara, medenî memleketlerde tesadüf olunamaz. Her millet, aralarında zuhur eden her sınıf ashabı meziyeti, yalnız kendilerine değil, bütün âlemi medeniyete tanıtmakla iftihar ve kesbi mesar ederler.”⁵¹⁰

İbnülemin'in sözünü ettiği kişilerden biri de Hattat Fehmi Efendi'dir. Neredeyse hiçbir yazısı bulunmayan Fehmi Efendi'ye ait bir hilyenin Ebul'ulâ Mardin'de olduğunu söyleyen İbnülemin, daha önce tanıştığı Fehmi Efendi'nin *Hutût-ı Meşâhir Mecmuası*'ndaki bir yazısına yer verebilmiştir.⁵¹¹ Hattat Mustafa Cevdet Efendi'nin biyografisi hakkında ise İranlı Habib Efendi'nin *Hat ve Hattâtîn* adlı eserinden ve mezar taşından bilgi edinebilen İbnülemin, Cevdet Efendi'nin hiçbir yazısına ulaşamamıştır. “Teessüf ederim ki ben yazısını göremedim” diyen İbnülemin bu kez de “Vatanını ve milletini sevenler, millî eserleri, canları gibi muhafaza etmeğe mecburdurlar” ifadesini kullanmaktadır.⁵¹² Bu gibi isimlere dair bilgi almak için yoğun bir çaba sarf eden İbnülemin, İstanbul ve diğer vilâyetlerde yetişen hattatlar hakkında malumat edinmenin zorluğuna dikkat çekmektedir.⁵¹³ Eserde de pek çok isimden oldukça sınırlı düzeyde bahsedilebilmiş ve bazı isimler hakkındaki bilgiler birkaç satırdan ibaret kalmıştır. Buna karşılık *Son Hattatlar*'ın

⁵⁰⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 13.

⁵¹⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 224.

⁵¹¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 93.

⁵¹² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 524-525.

⁵¹³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 13.

“son iki yüzyılda Osmanlı-Türk hat sanatı konusunda vazgeçilmez bir kaynak” olduğu ifade edilmektedir.⁵¹⁴

İbnülemin’in, eserinin önsözünde bahsettiği konulardan biri de Meşrutiyet devrinde kurulan Medresetü’l-Hattâtîn’in Cumhuriyet devrinde kapatılmasından bir süre sonra Güzel Sanatlar Akademisi’nde hat ve tezhib öğretiminin yeniden başlamasıdır. Medresetü’l- Hattâtîn, 3 Mart 1924’te yürürlüğe giren Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile birlikte medreselerin kapatılmasının ardından ismi nedeniyle kapatılmış; 1925’te Hattat Mektebi ismiyle yeniden açılmıştır. Harf Devrimi’nden kısa bir süre sonra 31 Mayıs 1929’da tekrar kapatılan Hattat Mektebi, “Şark Tezyînî Sanatlar Mektebi” adıyla bir kez daha açılmış ve 1936 yılında “Türk Tezyînî San’atlar Şubesi” adıyla Fındıklı’daki Güzel Sanatlar Akademisi’ne bağlanmıştır. İbnülemin, bu konuya eserinde şu şekilde yer vermektedir:

“İnkılâbı ahirde medreselerin ilgasında -ismi nazarı dikkate alınarak- ‘medresetül hattatîn’ de mülğalar arasına katıldı. Vaki olan teşebbüs üzerine bir müddet ‘hattat mektebi’ namile açıldıysa da harf inkılâbında kapatıldı. Müahharen eski ‘sanayii nefise mektebi’ne bedel olarak teşkil olunan ‘güzel san’atlar akademisi’nde yeniden yazı ve tezhib ve sairenin talimine başlandı.”⁵¹⁵

Hat öğretiminin belli aralıklarla bir biçimde devam etmesini ve Güzel Sanatlar Akademisi’ne bağlanmasını olumlu karşıladığı görülen İbnülemin’in *Son Hattatlar*’daki en belirgin eleştirisi ise Ayasofya Camii’ndeki Kazasker Mustafa İzzet Efendi’nin hat levhalarının kaldırılmasıyla ilgilidir. Lafza-i Celâl, ism-i Nebvî, ilk dört halife, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin isimlerinin yazılı olduğu ve 19. asrın ünlü hattatı Kazasker Mustafa Efendi (1801-1876) tarafından yapılan dünyanın en büyük hat levhaları,⁵¹⁶ Ayasofya Camii’nin 1934’te müzeye dönüştürülmesinden bir süre sonra yerlerinden indirilmiştir. Maarif Vekâleti’nin “Ayasofya Müzesindeki hattat Mustafa İzzet tarafından yazılmış büyük levhaların indirilmesi için becerikli kimseler

⁵¹⁴ İrvin Cemil Schick, “Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 14, 2009, s. 258.

⁵¹⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 5.

⁵¹⁶ M. Uğur Derman, “Kazasker Mustafa İzzet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, İstanbul, 2006, s. 304, 306.

bulununcaya kadar yerlerinde kalması onay görmüştür”⁵¹⁷ şeklindeki 12 Şubat 1935 tarihli yazısından kısa bir süre sonra yerlerinden alınan ve Sultanahmet Camii’ne götürülmesi planlanan; fakat Ayasofya Camii’nin içinde yapılmaları nedeniyle çok büyük boyutlara sahip bu levhaların dışarıya çıkarılamamaları sebebiyle yine Maarif Vekâleti’nin 13 Mart 1935 tarihli yazısıyla uygun bir yerde sergilenmeleri istenmiştir.⁵¹⁸ 1939 yılında Remzi Oğuz Arık başkanlığında toplanan bir komisyonda ise levhaların eski yerlerine konmalarına karar verilmişse de maddi yetersizlikler nedeniyle bunun gerçekleşmesi mümkün olmamıştır.⁵¹⁹ Levhalar, yaklaşık on beş yılın ardından, 28 Ocak 1949 tarihinde Ayasofya Müzesi Müdürü Muzaffer Ramazanoğlu, Ekrem Hakkı Ayverdi, Tüccar Nazif Bey ve İbnülemin’in çabalarıyla eski yerlerine yeniden asılmışlardır. İbnülemin, levhaları eski yerlerinde gördüğü ilk günü *Son Hattatlar*’da şöyle anlatmaktadır:

“İsmi Celâli, ismi Nebevîyi, esamii çar yar ve Haseneyni ihtiva eden bu elvahı celile, bir takım kıymet bilmez eşhas tarafından indirilüb bir kenare konulmuş ve bazılarının bazı yerleri zedelenmişti. Bu hal bizimle beraber diğer erbabı imanı dağdar ettiğiinden tekrar asılması için oğraşdıksa da müveffak olamamışdık. Nihayet Ayasofya Müzesi Müdürü Muzaffer Remazan Beyi teşvik ve teci’ ettiğiimde ‘Para yok, olsa asarım.’ demişdi. Öteden beri benimle beraber bu işe sarfı zihn eden yüksek mühendis Ekrem Hakkı ve tüccardan Nazif Beyler, icab eden parayı hasbeten lillâh vererek Ekrem Beyin nezareti altında levhalar ta’mir edildi. Yine o zati ekremin himmetile levhalar, bikeremihilkerim 28 kânunı sani 1949 [22 rebiulevvel 1368] de elvahı şerife yerlerine asıldı. Ekrem gelüb beni götürdü. Levhaları mahalli kadiminde görünce ağlamağa başladım. Cenabı ekremülekremine hamdü sena ve Ekrem ve Nazif ile Muzaffere teşekkür ve dua etdim. Ta’likden haberi olmıyan İbrahim Alâüddin merhum, ‘Hürriyet’ gazetesine Ankaradan yazdığı mekalede levhaların asılmasına şiddetli bir lisanla lüzum göstererek ibrazı hamiyet etmiştir. Ruhı şâd olsun.”⁵²⁰

⁵¹⁷ Erdem Yücel, “Belgelerin Işığı Altında Ayasofya’nın Müze Oluşu ile İlgili Bazı Gerçekler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 78, Haziran 1992, s. 215.

⁵¹⁸ Erdem Yücel, a.g.m., s. 216. Hüseyin Abdülrauf Bey’in Ayasofya’daki iki levhası ise Sultanahmet Camii’ne taşınmıştır. (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 321.)

⁵¹⁹ Abdullah İkinci, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ayasofya”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2014, s. 169; Beşir Ayvazoğlu, “Türk Muhafazakârlığının Kültürel Kuruluşu”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce**, Cilt: 5, 4. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 525.

⁵²⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 161. Alâeddin Gövsa’nın yazısı için bkz. Alâeddin Gövsa, “Ayasofya Levhaları”, **Hürriyet**, 25 Ocak 1949.

Ayasofya'daki levhaların indirilmesiyle ilgili bu ifadeler eleştiri içerse de *Son Hattatlar*'da eserin yazıldığı döneme dair bunun haricinde kayda değer bir eleştiriye rastlanmadığını da belirtmek gerekmektedir. Cumhuriyet döneminde hat öğretiminin belli bir süre aksadığından kısaca söz eden İbnülemin, hat ve tezhib eğitiminin Güzel Sanatlar Akademisi'nde sürdürülmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiş;⁵²¹ buna karşılık Harf Devrimi ve eski yazı hakkında dikkate değer bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bu süreçte yaşananlara örnek olarak ünlü koleksiyoner Nuri Arlasez'in (1910-2000) Harf Devrimi'nden sonraki günlere dair şu hatıraları oldukça dikkat çekicidir:

“Harf inkılâbı sırasında Galatasaray'da okuyordum. Girişte altı metre boyunda nefis bir kitabe vardı, ilk iş olarak onu söktüler. (...) Ortalıkta bir dehşet havası kol geziyordu. Babadan dededen kalma kitapları yakanlar mı ararsın, gömenler mi ararsın! Bugün paha biçilemeyecek kitaplar o zaman kaldırımlarda sürünüyordu. Bir gün güzel bir yazı gördüm, alıp baktım, II. Beyazıt'ın vakfiyesi. Yazıyı inceleyince dehşete düştüm. Çünkü Şeyh Hamdullah hattıydı.”⁵²²

İçerik bakımından “eski kültürün direniş odaklarından biri”⁵²³ olarak görülebilecek *Son Hattatlar*'da bu gibi siyasi olaylara veya buna benzer meselelere dair herhangi bir değerlendirmeye yer verilmemektedir. Dolayısıyla bu eseri erken Cumhuriyet döneminin açık bir eleştirisi olarak okumak doğru değildir. *Son Hattatlar*, Türk hat sanatının yaklaşık son iki yüz yıllık tarihi ve bu sanatın gelişiminde önemli yeri olan hattatların tanıtılması sebebiyle bir geleneğin sürdürülmesi çabasının ürünü olarak değerlendirilmelidir.

Son Hattatlar'ın yazılış amacına uygun olarak dönemin en meşhur hattatlarının yanı sıra bu sanatla ilgilenen yüzlerce hattatın yaşamına ve yazı örneklerine yer verilmektedir. Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Hattat Rakım Efendi, Dârülfünun kapısındaki celî sülüs hattı yazan Şefik Efendi⁵²⁴ gibi isimlerin yanı sıra,

⁵²¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 5.

⁵²² Beşir Ayvazoğlu, **Gel Söyleşelim Cümle Geçen Demleri**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 32.

⁵²³ Beşir Ayvazoğlu, “Türk Muhafazakârlığının Kültürel Kuruluşu”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce**, Cilt: 5, 4. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 514.

⁵²⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 388.

farklı mesleklerle uğraşmakla birlikte aynı zamanda hat sanatıyla meşgul olan kişiler de eserde yer almaktadır. Örnek olarak, uzunca bir süre ud imâl eden ve 967 adet ud yaptığını söyleyen Mehmed Bahir Yesari Bey, 24 seneden beri tramvay atölyesinde ince marangozlukla uğraşmaktadır.⁵²⁵ Mehmed Ekrem Bey ise İş Bankası İstanbul şubesinin hukuk kısmında şef muavinliği yapmaktadır.⁵²⁶ Eserde tanınmış hattatların yanı sıra bu gibi pek çok isme de yer verilmektedir.

Tuhfe-i Hattâtîn'den sonra yaşayan hattatları içeren *Son Hattatlar*'da yaş da bir kriter olarak belirlenmemiştir. Sadrâzam Âli Paşa'nın kızı olan ve Bebek'teki yalı komşuları Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den hüsn-i hat öğrenerek icazet alan Zahide Selma Hanım'ın⁵²⁷ yanı sıra tüccar Nazif Çelebi Bey'in 13 ve 15 yaşlarındaki kızları Hadice Güzide Hanım ve Aişe Sütude Hanım'a da eserde yer verilmekte ve İbnülemin her iki ismin de Hattat Halîm Efendi'den ta'lik meşk ettiklerini belirtmektedir.⁵²⁸ Kadın hattatlardan övgüyle söz ettiği görülen İbnülemin, Güzide Hanım ve Sütude Hanım'ın annesi Müşerref Hanım'dan da şu sözlerle bahsetmektedir:

“Tab'an bedayie meyli cihetile son senelerde hüsnî hatta heves ederek zamanın en değerli hattatlarından Hacı Halim Efendiden sülûs öğrenmeğe başladı. Ciddî surette çalışarak ibrazı meharet etdi. Derc olunan yazıları meharetine şahiddir. (...) Mütedeyyin, merhametli, insaniyetli, terbiyeli, İslâm ve Türk kadını denmeğe lâyık olan hanımlardandır. Ahlâkan kendine benzeyen kızlarını da hıfzı Kur'ana ve hüsnî hatta çalışdırmaktadır.”⁵²⁹

İbnülemin'in, -meşhur hattatların yanı sıra- yakın çevresinde hatla ilgilenen kişilere yer vermesinin eleştiri konusu olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Nahit Sırrı Örik, İbnülemin'in vefatının ardından kaleme aldığı yazısında “Bu üç eserin sonuncusu, yâni son Türk hattatlarının hâl tercümelerini ihtiva edeni hakkında kayıtsız hayranlık duymuş değilim. Bence bu eser çok daha muhtasar olabilirdi, yazı san'atımızın tarihi seyri üzerinde tesiri bulunmayan alelade hattatları da sıralamak ve

⁵²⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 73.

⁵²⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 207.

⁵²⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 616.

⁵²⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 814, 825.

⁵²⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 795.

bunun için külfetlere katlanmak lüzumsuzdur, derdim” ifadelerini kullanmaktadır.⁵³⁰ Enis Batur ise “seçilen kişiler konusunda gösterilen keyfilik”ten bahsetmekte ve *Son Hattatlar*’ın bu türden örneklerle dolu olduğunu ifade etmektedir.⁵³¹

Son Hattatlar’da hat eğitimini henüz tamamlamamış pek çok kişiye yer verilmesi sebebiyle ilk bakışta bu eleştirilere kısmen katılmak mümkünse de, *Tuhfe-i Hattâtîn*’den sonraki hattatların yaşamlarına ve yazı örneklerine yer vermeyi amaçlayan ve “ileride kıymetli hattatlar sırasına geçecekleri şübhesizdir”⁵³² diyen İbnülemin’in, genç isimleri de eserine almak için çaba göstermesi anlaşılabilir bir durumdur. İbnülemin’in, hat sanatıyla belli bir ölçüde ilgilenen kişileri ihmal etmek istemediği anlaşılmaktadır.

İbnülemin, 1955 yılında yayınlanan bu eseriyle Türk hat sanatı tarihi alanındaki en önemli çalışmalardan birini ortaya koymuştur. 18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl ortalarına kadarki Türk hattatlarını ele alan bu eserin ardından İbnülemin, en eski ilgi alanlarından biri olan müziğe yönelmiş ve Türk müzik tarihinin kült eserlerinden biri olan *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları* adlı eseri üzerinde çalışmaya başlamıştır. *Hoş Sadâ*, İbnülemin’in son eseri olacaktır.

3.9. Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları

Hoş Sadâ, Türk müziğinin yaklaşık son iki yüz yılının tarihini içeren bir mûsikişinaslar tezkiresidir. Şeyhülislâm Esad Efendi’nin (1685-1753) 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinde yetişen bazı mûsikîşinasların yaşam öykülerine yer verdiği *Atrabü’l-âsâr fî tezkiireti urefâi’l-edvâr* adlı eserde⁵³³ müzikle uğraşan yüze yakın isimden söz edilmektedir. Türünün tek örneği olan bu eser, “Osmanlı

⁵³⁰ Nahit Sırrı Örik, “İbnül-Emin ve en mühim eseri”, *Akşam*, 11 Haziran 1957, s. 2.

⁵³¹ Enis Batur, “İbnülemin Bey’den Salâh Bey’e Öznellik Geleneği”, *Oluşum*, Yıl: 9, Sayı: 51/93, Ocak 1982, s. 4.

⁵³² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 814.

⁵³³ Muhammet Nur Doğan, “Esad Efendi, Ebûîshakzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 338-339.

döneminin eldeki tek musikişinas tezkiresidir.”⁵³⁴ Şeyhülislâm Esad Efendi’nin eserinin ardından yazılan mûsikişinaslar tezkiresi ise 20. yy. ortalarında İbnülemin tarafından kaleme alınan *Hoş Sadâ*’dır.⁵³⁵

Eserin girişinde ilk önce mevcut literatürden söz eden İbnülemin, Şeyhülislâm Esad Efendi’nin eserinin yanı sıra Doktor Subhi Bey’in *Amelî ve nazarî Türk musikisi*, Mustafa Rona’nın *Elli yıllık Türk musikisi*, Sadeddin Nüzhet Ergun’un *Türk Musikisi Antolojisi*, Aris Dakes Hisarlıyan’ın *Ermeni notacılığının tarihçesi ve Musiki erbabının tercemei halleri* adlı eserlerinden kısaca bahsetmektedir. Mustafa Rona’nın eserinde önemli pek çok mûsikişinasın biyografileri, besteleri ve resimlerinin bulunduğunu söyleyen İbnülemin, bu eserden oldukça faydalandığını belirtmektedir.⁵³⁶ Ermeni papaz Aris Dakes Hisarlıyan’ın eserinde ise 1768’den 1909 senesine kadarki Ermeni müzisyenlerin yaşamlarına yer verildiğini söyleyen İbnülemin, bu eserin oldukça değerli olduğunu belirtmekte ve “salâhiyeti olan her imam, her papas, her haham böyle eserler yazsalar -müşterek olan- musikimize büyük hizmet etmiş olurlardı” demektedir.⁵³⁷

Bu eserler içinde Sadeddin Nüzhet Ergun’un 1942 yılında yayınlanan *Türk Musikisi Antolojisi* adlı eserinin de literatürde oldukça önemli bir yeri vardır. Türk müziğinin tarihi seyrini ortaya koyabilmeyi amaçlayan bu eserde Türk tarihinin İslâmiyet öncesindeki ve sonrasındaki farklı dönemlerinde müziğin gelişimi, Türk müziğindeki önemli bestekârlar ve besteledikleri eserler incelenmektedir.⁵³⁸ İbnülemin’in eserinde ise Şeyhülislâm Esad Efendi’nin eserinden sonraki mûsikişinaslar konu edilmekte ve eser 1942’den daha ileri bir tarihte son bulmaktadır. 18. yüzyıl ve sonrasını kapsayan *Hoş Sadâ*’da mûsikişinasların

⁵³⁴ Cem Behar, **Osmanlı/Türk Musikisinin Kısa Tarihi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Haziran 2015, s. 167.

⁵³⁵ Cem Behar, **a.g.e.**, s. 167; Ömer Faruk Akün, **a.g.y.**, s. 262.

⁵³⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. 12.

⁵³⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 12-13.

⁵³⁸ Sadeddin Nüzhet Ergun, **Türk Musikisi Antolojisi**, Birinci Cild, İstanbul, Rıza Koşkun Matbaası, 1942, s. 6.

biyografilerine ve resimlerine yer verilmesinin yanı sıra kaleme alınan metinlerin önemli bir kısmının hâtırat niteliği taşıdığı da ifade edilmelidir.

Hoş Sadâ, 1958 yılında yayınlanmakla birlikte, 1937 yılında kısmen kaleme alınmış ve *Son Asır Türk Şairleri*'nin 1942 tarihli son cüzünde “basılmıyan eserler” arasında gösterilmiştir.⁵³⁹ *Her Ay* mecmuasında 1937 yılında yayınlanan “Unutulan Adamlar” adlı yazısında “musikişinasların, zamanımıza yakın olanlarının ve zamanımızda yaşayanların bazıları hakkında mümkün merteye toplıyabildiğim malûmatı ve musikiye müteallik fikaratı ihtiva etmek üzere naçiz bir risale yazmağa teşebbüs etmiş ve ‘Bakî olan bu kubbede bir hoş sada imiş’ mısraından mülhem olarak risaleye ‘Hoş sada’ ismini vermiş idim. İkmal edebilirim belki ileride işe yarar”⁵⁴⁰ diyen İbnülemin, bu yıllarda *Son Asır Türk Şairleri*, ardından *Son Sadriazamlar* ve *Son Hattatlar*’ın yazılması ve yayına hazırlanmasıyla uğraşmış; bu eserlerin basılmasının ardından *Hoş Sadâ* üzerinde yeniden çalışmaya başlamıştır.

Seksenli yaşlarında sağlık problemleri yaşayan ve vefatından bir buçuk ay önce yazdığı bir mektupta “bakiyye-i hayâtı istirahatata hasr etmeyip de kendimi mihnetlere sokmak, bâ-husus bu kış üç ay mütemâdiyen hasta olduğum hâlde yine rahat durmamak bilmem ki kâr-ı akıl mıdır?”⁵⁴¹ diyen İbnülemin’in *Hoş Sadâ* üzerinde yeniden çalışmasının en önemli sebeplerinden birisi, yakın çevresi tarafından bu eseri yayınlaması için teşvik edilmesidir. Tahsin Demiray, İbnülemin’in vefatının ardından kaleme aldığı yazısında “son eserini en çok sevdiği, hayatta yegâne zevki olan musikiye hasretmişti. Bu eserini tamamlaması için muhiti, hissedilir bir telâşla, kendisini zaman zaman teşvik ediyordu. Bu teşvikçiler arasında ben de bulundum” demektedir.⁵⁴² Bu eseri yazması için İbnülemin’e sürekli ısrar eden ve eserin basımıyla yakından ilgilenen kişi ise Hasan Âli Yücel’dir.⁵⁴³

⁵³⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 2233; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 262.

⁵⁴⁰ İbnülemin Mahmud Kemal, “Unutulan Adamlar”, *Her Ay*, Yıl: 1, Sayı: 3, 1937, s. 131.

⁵⁴¹ Alim Gür, “İ. M. Kemal İnal’ın F. Nafiz Uzluk’a Yazdığı Bazı Mektuplar”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, Konya, 2002, s. 115.

⁵⁴² Tahsin Demiray, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal Efendi Göçtü ve Bizlere Bir Hoş Sada Bıraktı...”, *Hafta*, Sayı: 23, 7 Haziran 1957, s. 24.

⁵⁴³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. 13.

1950’li yıllarda *Cumhuriyet*’te köşe yazarlığı ve Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Müşavirliği görevinde bulunan Hasan Âli Yücel, 1956 yılında Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları’nı kurmuştur. Bu dönemde yayınlanabilecek eserler üzerinde çalışan Hasan Âli Yücel’in ilk görüştüğü kişilerden birisi de İbnülemin’dir. *Hoş Sadâ*’nın basılması konusunu açtığında İbnülemin’den “sizin bana hürmetiniz kadîm, eserlerimin basılmasındaki himmetiniz müsellemdir. Bu arzunuza da cevab-i red veremem. Hayır diyemem. Yalnız bunlar müsvedde halindedir; müsaade edin, yeniden yazayım” cevabını alan Hasan Âli Yücel, İş Bankası’ndan kendisine bir teşekkür mektubu yazdırmış ve eserin ilk iki forması Maarif Basımevi’ne teslim edilmiştir. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından Maarif Basımevi’nde bastırılan eserin yayınlanmasına -kâğıt tedarik edilememesi nedeniyle- ara verilmesi üzerine İbnülemin, Ankara’da bulunan Hasan Âli Yücel’e hitâben kaleme aldığı 4 Aralık 1956 tarihli mektubunda “ne yapılacaksa yapıp basmaya başlanmasını, sıhhatimin pek yolunda olmadığı şu sırada bendenize üzüntü verilmemesini, yahut tabdan vaz geçilmesini” istemiştir. “Bu mektubu alınca ortalığı seferber edip Üstadın istediklerini yaptırdım ve kendisine neticeyi bildirdim” diyen Hasan Âli Yücel, bu kez yeni bir mektup aldığını söylemektedir. Bu defa İbnülemin, esere tashih aşamasında müdahale edilmemesini, aksi takdirde “müsveddeleri yırtacağını” söylemektedir. Bunun yanı sıra eser için kendisine ödenecek ücretin bir kısmını isteyen İbnülemin, “eser bitmeden selâmet-i iman ile gidersem verilen paranın iadesini vasiyet ederim” demektedir. Eserin yedi formasının dizilip basılmasının ardından kâğıdın yeniden bitmesi üzerine bu sorunu çözebilmek amacıyla Hasan Âli Yücel üç defa İzmit’e gitmiş ve kâğıt problemiyle bizzat ilgilenmiştir.⁵⁴⁴ İbnülemin hakkındaki yazısında bu günlere ayrıntılarıyla yer veren Hasan Âli Yücel, bu sıralarda eserin yayına hazırlanmasında yardımını rica ettiği Avni Aktuç’un sözlerine de yer vermektedir. Bu satırlar, İbnülemin’in bu dönemdeki ruh hâlini yansıtmaları bakımından kayda değerdir:

⁵⁴⁴ Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXVI-XXIX.

“Üstad, Üniversitedeki kütüphanesine sıcağa, soğuğa bakmadan muntazaman saat ikide gelirdi. Ekseriyetle yolda karşılaşırdık. Meşhur siyah torbası elinde, yavaş yavaş yürür, arada sırada etrafına hiddetle bakar; herkesten tâzim bekler. Yanına yaklaşır, kandilli bir temennadan sonra, sol gerisinden takip eder, ne söyleyecek, nasıl hiddetlenecek diye helecanlar geçirirdim. Bir iki dakika yürür, bir şey söylemezdi; sonra birdenbire -Bana bak, ben bu işten bıktım usandım...- Hangi işten bıktığını sormağa lüzum yoktu. O, her şeyden usanmış, bıkmıştı, ama bunların hepsi birer mukaddime idi. Hakikatte o, hiçbir şeyden usanmaz, muntazam çalışırdı. Aman Beyefendi neden usandınız, neden üzülyörsünüz, diyecek olsam, hiddetlenmiş gibi bir iki adım yürür; Neden olacak, her şeyden bıktım, senden de bıktım... Sen zaten başıma belâ oldun... Bugün katiyen okuyamam... Başka işlerim var... Hele o Hasan Âli yok mu... Bu eserleri başıma o musallat etti. Bütün bu kitapları başıma o sardı... Hoş Sadâ'nın kağıtları geldi mi? Gelmez, daha gelmez, bilirim... Ben bu işten vazgeçtim.”⁵⁴⁵

İbnülemin, bu sözleri sarf etmekle birlikte bir taraftan da *Hoş Sadâ*'nın tamamlanabilmesi için çaba sarf etmektedir. İbnülemin'in doktoru olan İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, İbnülemin'in çabasını şu sözlerle anlatmaktadır:

“Yazılması yarım kalan bu son eseri (Hoş Sadâ - Son musikişinaslar) ın notlarını tamamlamak için hayatının son yıllarında yaşlı, hasta haliyle kütüphanelerde, mezarlıklarda dolaştığını yakinen biliyorum. Bestekârı bilinmeyen bir şarkının sahibini meydana çıkarmak veya bir iki türlü söylenen ve çalınan güfte ve bestelerin aslını tevsik etmek için bıkmadan, üşenmeden, yorulmadan baş vurmadağı kaynak kalmamıştı.”⁵⁴⁶

Hasan Âli Yücel, kağıt tedarikindeki sıkıntından dolayı eserinin basımına ara verilen İbnülemin'den son kez 17 Mayıs 1957 tarihinde bir mektup almıştır. Hasan Âli Yücel, bu mektup için “yalnız bana değil, arkasında bıraktığı cihana yazdağı son sözlerdir” demektedir:

“Muhıbb-i âli-haslet efendim; Hastayım. Doktorların ısrariyle ‘Düşük firâş-i mihnete kalb-i rakik ile’ diyerek Cerrahpaşa Hastanesinde yatmaktayım. Mektubunuzu orada aldım. (...) Dertle uğraşıyorum, başka şeye bakacak hâlim yoktur. Yalnız şunu söyleyeyim ki bin zahmetle elde edilen kâğıdı -telifat

⁵⁴⁵ Hasan Âli Yücel, a.g.y., s. XXXII.

⁵⁴⁶ Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, “Üstad İbnülemin'e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXXVII.

namındaki- telefata sarfedip de (Hoş Sadâ) ya sekte vermesinler. (...) Baki dua, muhterem Efendim. 17 Mayıs 1957. İbnülemin”⁵⁴⁷

“Anlaşılyordu ki, Üstad adını yazmayacak kadar yorgun ve hastadır. (...) Hemen cevap yazdım ve bir emri olup olmadığını sordum. Cevap gelmeye vakit olmadan 24 Mayıs 1957 Cuma gününün gece yarısında vefat ettiğini ertesi günü gazetelerde okudum” diyen Hasan Âli Yücel, İbnülemin’in daha önce istediği 1000 lira tutarındaki paranın da bir zarf içinde bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁴⁸

Hoş Sadâ’nın yazılması ve yayınlanmasında Hasan Âli Yücel’in ihmal edilemeyecek bir çabası olduğunu tekrar belirtmek gerekmektedir. “Bin rica ile yeniden yazmaya razı ettiğim son asır musiki tarihimizdir” diyerek *Hoş Sadâ*’dan bahseden Hasan Âli Yücel, eserin Türk kültür tarihi bakımından sahip olduğu öneme dikkat çekmektedir.⁵⁴⁹ Tanpınar da İbnülemin’in eserlerinin pek çoğunun resmî alâkanın mahsulü olduğunu söylemekte ve “Hoş Sadâ’yı Hasan Âli Yücel’in vekillikinden sonra devam ettirmesini bildiği bu alâkaya borçluyuz” demektedir. Türk müziğinin “bir medeniyet değişmesi arasından bile hissî hayatımızı hâlâ idare etmekte” olduğunu söyleyen ve yirmi yıldan beri bu eseri yazması için İbnülemin’i teşvik ettiğini belirten Tanpınar, İbnülemin’in *Son Sadrazamlar*’ı daha önemli görmesi sebebiyle *Hoş Sadâ*’nın sona kaldığını ifade etmektedir.⁵⁵⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar ve Tahsin Demiray gibi isimlerin yanı sıra özellikle Hasan Âli Yücel’in teşvikleriyle *Hoş Sadâ*’yı yazan İbnülemin, alfabetik sırayla yazılan bu son eserinde “c” harfine kadar gelebilmiş ve eserde yazılan son isim Tanburî Cemil Bey olmuştur.

Hasan Âli Yücel, İbnülemin’in vefatının ardından İbnülemin’in yeğeni ve vârisi olan Selma Akay ve eşi Nihat Akay ile görüşmüş, eldeki müsveddelerin yeniden yazılarak eserin tamamlanması için izin almıştır. Bunun ardından, İbnülemin’in 128 sayfasını yazabildiği ve dizilmesinin ardından tashih ettiği *Hoş*

⁵⁴⁷ Hasan Âli Yücel, a.g.y., s. XXIX-XXX.

⁵⁴⁸ Hasan Âli Yücel, a.g.y., s. XXIX-XXX.

⁵⁴⁹ Hasan Âli Yücel, “Kubbemizde sünen son ‘Hoş Sadâ’”, *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1957, s. 2.

⁵⁵⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, “İbnül Emin Mahmut Kemal’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. LIV-LV.

Sadâ'nın tamamlanmasını Avni Aktuç'dan rica etmiştir.⁵⁵¹ İbnülemin'in "gelmiş geçmiş şairlerin en mühimlerinden"⁵⁵² diye bahsettiği Yenişehirli Avni Bey'in torunu olan Avni Aktuç⁵⁵³ (1888-1962) aynı zamanda Şeyh Fahreddin Dede'nin yeğenidir.⁵⁵⁴ "Mevlâna ve Mevlevîlik benim için bir kitap olmaktan ziyade bir hayattır" diyen ve 1932 yılında *Mevlâna'nın Rubailer*i adlı eseri yayınlayan Hasan Âli Yücel de Bahariye Mevlevîhanesi'ne mensup olan Avni Aktuç'u yakından tanıyan isimlerden biridir.⁵⁵⁵ İbnülemin'in arşivinde mûsikîşinaslar hakkındaki notlar, fotoğraflar ve haklarında yazılan hâtıraları aramaya koyulan Avni Aktuç, bunları tasnif ederek eserin önemli bir kısmını bizzat kaleme almıştır.⁵⁵⁶ Nihat Akay ile beraber İbnülemin'in arşivinde çalışan Avni Aktuç, eserin yazılış hikâyesinden şu sözlerle bahsetmektedir:

"Hoş Sadâ'ya ait çıkacağı tahmin ettiğimiz vesikaları aramak için damadı Nihat Bey ile beraber Mercandaki konağına gittik. (...) Üstadın her zaman oturduğu odanın kapısını açan Nihat Bey ile bir toz deryasına daldık. Yığınlar halinde kâğıtlar, kırık kalemler, yerlerde kırık fincanlar, ilâç şişeleri, bir sürü hırdavat... Oturduğu kanapenin üstüne atılmış yırtık defterler, hemen hemen her tarafı yazılmış, boş yeri olmıyan kâğıtlar, basılmış eserlerine ait prova kolonları, resimler, gazete küpürleri, torba, torba sararmış, türlü boyda kâğıtlar, takvim kenarlarına yazılmış notlar. Bunları tetkik ederken acaba Hoş Sadâ'ya ait bir şey çıkacak mı diye geçirdiğimiz helecanlar. İşte bir not: "...Dellâlzade İsmail Efendinin göğsünde kanbur olduğuna dair malûmat siyah kapaklı defterde." Biz memnun: ama siyah kapaklı defter nerede?.. Çıkar, çıkacak diye güneşli ve pencereleri kapalı odada ter içindeyiz... Artık sıra sandıklara gelmişti; işte bir zarfın içinde resimler, yaprakları dağılmış bir defterde son asır musikişinaslarının yalnız isimleri... Bir zarf daha, üzerinde boş yer yok, her iki tarafı kenarlara kadar dolu; Tanburî İshak hakkında yazılmış bir makale... Gazetelerde musikimize dair yazılmış makalelerden toplanmış küpürler...

Üstadın odasından üç gün çalışmak suretiyle toplayabildiğimiz vesikaları tasnif etmek sırası geldi. Musikişinaslara ait bulabildiğimiz notları

⁵⁵¹ Hasan Âli Yücel, "Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXXI; Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 262.

⁵⁵² İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, "Hoşserler", **Çınaraltı**, Sayı: 1, 9 Ağustos 1941, s. 10.

⁵⁵³ Rekin Ertem, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1981, s. 384; Orhan Bayrak, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2015, s. 124.

⁵⁵⁴ Ahmed Güner Sayar, **Hasan Âli Yücel'in Tasavvufî Dünyası ve Mevlevîliği**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, Ekim 2017, s. 47.

⁵⁵⁵ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 47, 62, 120.

⁵⁵⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. 129.

alfabetik sıra ile zarflara koymak istedim. (...) Sıra büyük Dedeye gelmişti. Elimize geçen defterlerin birinde Dedeye ait ancak bir sahifelik yazı vardı. Lâkin Dede bir sahifelik mi idi? Hakkında kitaplar yazılması icabeden bu musiki dehâsına bir sahife mi verecek idik? Acaba başka defterler ve kağıtlar arasında tafsilât var mı idi? Hiç birisinde tatmin edici bir yazıya, esef olunur ki tesadüf edemedim. Artık diğer kaynakları taramak lâzım geliyordu. Kim bilir, Üstad, belki Dede'yi hâfızasından yazacak idi. Lâkin o hafıza artık mevcut değildi.”⁵⁵⁷

Nihat Akay, İbnülemin'in arşivinin yanı sıra araştırmaları sonucunda ulaştığı diğer kaynaklardan da yararlanarak eseri yazmış ve *Hoş Sadâ* üç yüz sayfalık bir eser olarak İbnülemin'in vefatından bir yıl sonra (1958) yayınlanmıştır.

Hoş Sadâ, İbnülemin'in müziğe erken dönemden beri olan ilgisinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Çocukluğundan beri müzikle ilgilenen ve gençlik yıllarında da mûsikî fasıllarına katılan İbnülemin'in konağında uzun yıllar boyunca mûsikî meclisleri tertip edilmiş ve dönemin önemli müzisyenleri bu konakta bir araya gelmiştir.⁵⁵⁸ Tahsin Demiray, “İbnülemin'in Pazartesi fasıllarından feyz almıyan, bu halkadan gelip geçmiyen Türk musikisi bestecisi, icracısı ve şöhreti hemen yok gibidir. İbnülemin dairesi eski Türk musikisine yarım asırdan beri bir mihver vazife(si) görmüştür dersek mübalağa etmiş olmayız.”⁵⁵⁹ demektedir. İbnülemin'in evi gibi mekânlarda Türk müziğinin “geleneksel icra, öğretim ve aktarım usullerinin yanında kendine has ahlâkı ve adab-ı muaşeret kuralları” yaşatılmış ve “bütün ritüelleşmiş uygulamalarıyla birlikte gelecek kuşaklara aktarılmıştır.”⁵⁶⁰ Bu gibi toplanma mekânlarından bazıları İbnülemin Mahmud Kemal, Hakkı Süha Gezgin, Çerçöp Sami Bey, Mazhar Osman'ın evleridir ve “klasik geleneğin büyük üstatlarının neredeyse hepsinin yolu bu meclislerden geçmiştir.”⁵⁶¹ Bu isimlere örnek olarak Nevzat Atlığ ve Türk müziğinin yaşayan en önemli

⁵⁵⁷ Hasan Âli Yücel, a.g.y., s. XXXIII.

⁵⁵⁸ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s. 7. Hekim İsmail Paşa'nın kızı Leyla Saz'ın evi İbnülemin'in katıldığı meclislere örnek olarak verilebilir: “Birkaç defa merhum Hâfız Aşir, Hâfız Osman ve diğer hânende ve sâzendelerle evine giderek mûsikî fasılları yapmıştık.” (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Suarâ)*, Cilt: III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 1244.)

⁵⁵⁹ Tahsin Demiray, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal Efendi Göçtü ve Bizlere Bir Hoş Sada Bıraktı...”, *Hafta*, Sayı: 23, 7 Haziran 1957, s. 6.

⁵⁶⁰ Güneş Ayas, *Mûsiki İnkılâbı'nın Sosyolojisi: Klasik Türk Müziği Geleneğinde Süreklilik ve Değişim*, İstanbul, Doğu Kitabevi, Mayıs 2014, s. 309.

⁵⁶¹ Güneş Ayas, a.g.e., s. 310.

üstadlarından Alaeddin Yavaşca verilebilir.⁵⁶² Bu isimlerin yanı sıra Türk mûsikisi nazariyatçısı Abdülkadir Töre, *Türk Mûsikîsinin Nazariye ve Esasları*'nın yazarı Ekrem Karadeniz,⁵⁶³ Tanburî Cemil Bey'in oğlu Mesut Cemil⁵⁶⁴ gibi isimler de İbnülemin'in meclislerinde bulunmuşlardır. Mûsikî meclisleri “sadece geleneksel müziğin değil, geleneksel müziğin dayandığı bütün bir eski kültürün tevarüs edildiği yerlerdir.”⁵⁶⁵ Özellikle genç kuşak, bu meclislerde repertuarlarını genişletmelerinin yanı sıra eski kültür ve âdâbı da ilk elden öğrenmişlerdir. İbnülemin, pazartesi akşamları tertip ettiği bu toplantıları çok uzun yıllar boyunca sürdürmüş ve dönemin pek çok ismi burada tanışma ve bir araya gelme imkânı bulmuştur.

İbnülemin'in Türk müziğine olan ilgisini sürdürmesi ve bu alanda önemli bir eser ortaya koyması oldukça dikkat çekicidir. 1926'da Darülelhan'dan Türk musikisi bölümünün kaldırılarak resmî öğretimin sona erdirilmesi,⁵⁶⁶ 1934'te radyolarda Türk müziğinin icra edilmesinin yasaklanması,⁵⁶⁷ 1930'da İstiklâl Marşı'nın bestesinin değiştirilmesi gibi hadiseler 1930'lu yıllarda müzik alanında gerçekleşen radikal değişimin en önemli örneklerindendir.⁵⁶⁸ Türk tarihinin bir parçası olan Türk müziği, Osmanlı kimliğinin inkârıyla birlikte yabancı bir müzik olarak görülmüştür.⁵⁶⁹ Bu bağlamda “Gökalp sosyolojisi, sadece siyasi alanda değil, müzik politikalarında da

⁵⁶² Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 310-311.

⁵⁶³ Murad Bardakçı, “M. Ekrem Karadeniz ve Eseri Hakkında”, M. Ekrem Karadeniz, **Türk Mûsikîsinin Nazariye ve Esasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2013, s. XV.

⁵⁶⁴ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 310.

⁵⁶⁵ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 311

⁵⁶⁶ Bülent Aksoy, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musiki ve Batılılaşma”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1235.

⁵⁶⁷ Baykan Sezer, “Müzik ve Batıcılılaşma”, **Türk Müziği**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Sosyoloji ve Metodoloji Ana Bilim Dalı Çalışma Günleri, Ed.: Ertan Eğribel, Baykan Sezer, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1993, s. 53; Ertan Eğribel, “Yeni Türkiye Devleti ve Müzik Devrimi: Toplum Kimliğinin Zorlanması”, **Türkiye'de Toplum Bilimlerinin Gelişimi I: Kıta Avrupası Etkisi**, Sosyoloji Yıllığı: 18, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009, s. 391.

⁵⁶⁸ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 125.

⁵⁶⁹ **Türk Müziği**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Sosyoloji ve Metodoloji Ana Bilim Dalı Çalışma Günleri, Ed.: Ertan Eğribel, Baykan Sezer, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1993, s. 6, 38.

yeni devletin kararlarının temel çerçevesini çizecektir.”⁵⁷⁰ “Osmanlı demek Türk demek değildir”⁵⁷¹ diyen Gökalp, üç müzik türünden söz etmektedir:

“Şark musikisi, Garp musikisi ve halk musikisi. (...) Şark musikisinin hem hasta hem de gayrimillî olduğunu gördük. Halk musikisi, harsımızın, garp musikisi de yeni medeniyetimizin musikileri olduğu için her ikisi de yabancı değildir. O halde, millî musikimiz memleketimizdeki halk musikisiyle garp musikisinin imtizacından doğacaktır.”⁵⁷²

Gökalp’in müzik programı, Cumhuriyet dönemi müzik politikalarının belkemiğini oluşturmuştur.⁵⁷³ Gökalp, “Batı kalıplarını yurdumuza aktarabilmek ve Osmanlılığı suçlayabilmek için Osmanlılığın karşısına Türklüğü çıkarmış”⁵⁷⁴ ve millî müziğimizin memleketimizdeki halk müziği ve Batı müziğinin kaynaşmasından doğacağını ifade etmiştir.⁵⁷⁵ “Yeni dönemde devletin müzik siyaseti Türk halk müziği üzerinde Batı teknikleri kullanarak çoksesli bir müzik yaratılması” olarak belirlenmiş ve “Osmanlı müziği dışlanırken, Türk halk müziği öne çıkarılmıştır.”⁵⁷⁶ Bu bağlamda, “resmi belgeler, meclis konuşmaları ve gazete koleksiyonları

⁵⁷⁰ Güneş Ayas, “Osmanlı-Türk Müziğini Dışlama ve Ayakta Tutma Stratejileri Çerçevesinde ‘Müzecilik’ ve Altın Çağ Söylemleri”, **Tarih ve Uygarlık: İstanbul**, Sayı: 3, Mayıs-Haziran 2013, s. 150.

⁵⁷¹ Ziya Gökalp, “Türklük ve Osmanlılık”, **Makaleler I (Diyarbakir-Peyman-Volkan Gazetelerindeki Makaleleri)**, Haz.: Şevket Beysanoğlu, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976, s. 57.

⁵⁷² Cem Behar, “Ziya Gökalp ve Türk Musikisi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1225.

⁵⁷³ Cem Behar, a.g.y., s. 1226-1227.

⁵⁷⁴ Baykan Sezer, “Türkiye Sosyolojisi Seminer Notları 1”, **Osmanlılık: Türkiye Sosyolojisi 1**, Yay. Haz.: Ertan Eğribel, İstanbul, Berdan Matbaası, Kasım 2000, s. 130.

⁵⁷⁵ Ertan Eğribel, “Yeni Türkiye Devleti ve Müzik Devrimi: Toplum Kimliğinin Zorlanması”, **Türkiye’de Toplum Bilimlerinin Gelişimi I: Kıta Avrupası Etkisi**, Sosyoloji Yıllığı: 18, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009, s. 393. Türk müziğinin 20. yüzyıldaki en önemli isimlerinden biri olan Alâeddin Yavaşca, Gökalp’in müzik konusundaki fikirlerini şöyle eleştirmektedir: “Ziya Gökalp sonuç olarak yeni Türk musikisinin sadece halk musikisindeki ezgilerin Batı tekniğinde çok seslendirilmesiyle ortaya çıkacağı tavsiyesinde bulunmuştur. Bin yıllık sanatın ürünü olan Klasik Türk musikisi ile Türk halk musikisinin temelde aynı kaynağın şehirdeki ve köydeki şekillerini temsil ettiğinin, Türk musikisindeki makamın halk musikisinde ayak deyimiyle isimlendirildiğinin, ses sistemlerindeki perde ve aralıkların genelde aynı olduğunun, kullanılan usul ölçülerinin örtüştüğünün farkında olmayan Ziya Gökalp’in bir sanat ilmi niteliğindeki Klasik Türk musikisini ‘Osmanlı Musikisi’ adı altında küçültmesi ve hakir görmesi, sadece Osmanlı’dan ibaret sanması, Osmanlı öncesi Türk musikisinden bihaber olduğunun da ifadesidir. (Alâeddin Yavaşca, Ed.: Sinan Sipahi, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 98.)

⁵⁷⁶ Ertan Eğribel, a.g.y, s. 394-396.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı müziği aleyhine sistematik bir devlet müdahalesine girildiği konusunda şüpheyi yer bırakmamaktadır.”⁵⁷⁷

19. yüzyıldaki Batılılaşma çabalarıyla birlikte müzik alanında önemli bir değişimin yaşandığından da söz etmek gerekmektedir. II. Mahmud döneminde Mehterhâne'nin kapatılıp yerine Muzıka-yi Hümayun'un kurulması, Sultan Abdülmecid'in operaya büyük ilgi göstermesi,⁵⁷⁸ Türk Mûsikîsi'nden zevk almayan Abdülhamid'in⁵⁷⁹ gençliğinde keman ve piyano öğrenmesinin yanı sıra Yıldız Sarayı Tiyatrosu'nda pek çok opera oynanması⁵⁸⁰ bu yıllarda Batı müziğinin Saray'da önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. 19. yüzyılın en önemli bestecilerinden Hamâmîzâde İsmail Dede Efendi'nin Tanzimat döneminde Saray çevresinden giderek uzaklaşması, Türk mûsikîsinin en büyük dâhilerinden biri olan Tanburî Cemil Bey'in sanatına II. Abdülhamid döneminde Saray'ın yabancı kalması,⁵⁸¹ Saray'ın itibar ettiği ve vitrinine yerleştirdiği müziğin değiştiğine işaret etmektedir.⁵⁸² Batı Müziği, 19. yüzyılda devletin âdeta resmî müziği haline gelmiş ve Osmanlı müziği ikinci plânda kalmıştır.⁵⁸³

Cumhuriyet kurulduğunda yüz yıllık bir Batı müziği deneyimi vardır ve bu müzik yaklaşık yüz yıldır devletin resmi müziği olarak kabul edilmiş durumdadır.⁵⁸⁴ 1924'te Batı müziği eğitimi vermek amacıyla kurulan Mûsikî Muallim Mektebi'nin öğretim kadrosunun II. Mahmud döneminde kurulan Muzıka-yi Hümayun'dan yetişmesi ve her ikisinde de Osmanlı müziği öğretilmemesi, Osmanlı Batıcılığıyla Cumhuriyet dönemi uygulamaları arasında sanıldığından daha fazla süreklilik olduğunu göstermektedir.⁵⁸⁵ Bununla birlikte her iki müziğin de yan yana

⁵⁷⁷ Güneş Ayas, a.g.m., s. 149.

⁵⁷⁸ Bülent Aksoy, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musıki ve Batılılaşma”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1217, 1219,

⁵⁷⁹ Murat Bardakçı, **Refik Bey: Refik Fersan ve hatıraları**, 2. bs., İstanbul, Pan Yayıncılık, Eylül 2012, s. 112

⁵⁸⁰ Bülent Aksoy, a.g.y., s. 1224.

⁵⁸¹ Bülent Aksoy, a.g.y., s. 1227-1228.

⁵⁸² Güneş Ayas, **Mûsikî İnkılâbı'nın Sosyolojisi: Klasik Türk Müziği Geleneğinde Süreklilik ve Değişim**, İstanbul, Doğu Kitabevi, Mayıs 2014, s. 31.

⁵⁸³ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 32.

⁵⁸⁴ Bülent Aksoy, a.g.y., s. 1235-1236.

⁵⁸⁵ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 31-32.

yaşadığı 19. yüzyılda, Batılılaşma çabaları büyük ölçüde devletle, siyasi ve askerî alanla sınırlı kalmış ve Cumhuriyet döneminde Tanzimat'ın ikiliklerine son verilerek Cumhuriyet Batılılaşması çerçevesinde uygulamaya konan Mûsikî İnkılabı ile birlikte Osmanlı müziği alanında çok daha köklü bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir.⁵⁸⁶

Darülelhan'da 'Şark musikisi' şubesinin kapatılarak geleneksel Türk müziği eğitime tamamen son verilmiş ve Osmanlı müziğinin radyoda icra edilmesi yasaklanmış; fakat şehir toplumu, yüceltilen köy kültüründen tatmin olmamış ve şehir kültürünün tüm dokularına yüzyıllardır yerleşmiş olan müzik geleneği varlığını sürdürmüştür.⁵⁸⁷ Radyo yasağı sırasında istasyonlar Arap kanallarına,⁵⁸⁸ Mısır radyolarına çevrilmiştir.⁵⁸⁹ Yaklaşık iki yıldan beri uygulanmakta olan yasaktan vazgeçilmiş ve 6 Eylül 1936 tarihinde bu yasak kaldırılmıştır. Geleneksel müzik eğitime ise İstanbul Belediye Konservatuarı'nda sınırlı da olsa 1943 yılında izin verilecektir.⁵⁹⁰

Bu dönemde Türk müziği geleneğinin sürdürüldüğü yerlerden en önemlileri evlerdeki mûsikî meclisleridir. Bu meclisler, "geleneğin yeni kuşaklara en sahih biçimiyle aktarıldığı ortamlardır."⁵⁹¹ Bu bağlamda İbnülemin'in evinden sıklıkla bahsedilmektedir.⁵⁹² Söz gelimi henüz on altı yaşındayken (1941) Hatay Halkevi'nde arkadaşlarıyla müzik çalışmalarına başlayan Nevzat Atlığ, çok geçmeden bu müziğin yasak olduğu konusunda uyarılmış ve gidecek konservatuar da olmaması nedeniyle yolu İbnülemin'in meclisine düşmüş ve İbnülemin'in "mektebini" bitirmiştir. Alâeddin Yavaşca da konservatuardan veya okuldan değil yine bu meclislerden

⁵⁸⁶ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 32, 49, 59, 122.

⁵⁸⁷ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 383, 393.

⁵⁸⁸ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 137-138.

⁵⁸⁹ Kansu Şarman, "Onun okuduğu şarkı parlardı" (Murat Bardakçı ile Safiye Ayla hakkındaki kitabına dair röportaj), **Atlas Tarih**, Sayı: 51, Şubat-Mart 2018, s. 107.

⁵⁹⁰ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 131.

⁵⁹¹ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 311-312.

⁵⁹² Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 311.

yetişmiştir.⁵⁹³ İbnülemin'in meclisinin yanı sıra Hakkı Süha Gezgin'in Beşiktaş'ta, Şair Nedim Sokağı'ndaki evi de Türk musikisi için bir okul vazifesi görmüştür.⁵⁹⁴

Hoş Sadâ, uzun yıllardan beri Türk müziğiyle ilgilenen İbnülemin'in bu geleneği sürdürme çabasının bir ürünüdür. Mercan'daki konağında mûsikî meclisleri düzenleyerek Türk müziğinin icra edildiği önemli bir mekâna ev sahipliği yapan İbnülemin, bu geleneğe mensup isimleri eserinde ele almış ve yetişmekte olan genç isimlerden söz etmeyi de ihmâl etmemiştir. Geleneğe sahip çıkma çabasına sahip olmakla birlikte İbnülemin'in bu eserini Cumhuriyet dönemi müzik politikalarının açık eleştirisi olarak değerlendirmek de pek mümkün görünmemektedir. Eserin konusu ve içeriği erken Cumhuriyet döneminin müzik konusundaki resmî görüşüyle örtüşme de eserin yazıldığı 1950'lerin ikinci yarısında müzikle ilgili uygulamalar oldukça geride kalmıştır. Eser, Cumhuriyet yıllarındaki müzik politikalarıyla uyuşmayan, hatta bunları bir ölçüde esneten mûsikî meclislerini düzenleyen İbnülemin'in bu alandaki ilgisinin bir tezahürü ve geleneği yeniden üretme çabası olarak okunmalıdır. Kaldı ki, bir dönem eleştirisi olarak okunacak ise, yalnızca Cumhuriyet dönemi değil, Osmanlı döneminde müzikte Batılılaşmanın önemli aşamalar kaydettiği 19. yüzyıl da göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte İbnülemin, *Hoş Sadâ*'da müziğe dair genel bir çerçeve çizdikten sonra müzik alanındaki yasakları ve siyasi uygulamaları değil; ahlâki değişimi ve havas (seçkinler) yerine avamın (halk) ön plâna çıkmasını eleştirerek müzik zevkinin yıllar içindeki değişiminden söz etmiştir:

“İdrak etdiğimiz muharebelerden, ahlâkan giriftar olduğumuz teşevvüşatdan sonra musikin oğradığı musibet, gözümüzün önündedir. Bülbüller susdı. Kargalar ötmeğe başladı. Esatizei elhan sükût etdi. Meykede hanende ve sazandeleri söylenmeğe başladı. Henüz usul tutmasını bilmiyenler, hattâ okuduğu şarkıların hangi mekamdan olduğunu anlamıyanlar, besteler, semailer, şarkılar tanzimine kalkışdılar. Bir kısım halk, kaideye muvafık ve takdir ve tevkire lâıyk bedayii musikiyyeden haz etmez oldu. ‘İlmi şerif’i musikiyi -hiçbir suretle şerif ve arif olmiyan -bir takım cehelenin âdi

⁵⁹³ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 310-311.

⁵⁹⁴ Beşir Ayvazoğlu, “Hakkı Süha Gezgin”, Hakkı Süha Gezgin, **Edebî Portreler**, Yay. Haz.: Beşir Ayvazoğlu, İstanbul, Kapı Yayınları, Ocak 2013, s. XIII-XIV.

eserlerinden ibaret zan ederek onlara mail oldular. Zira havas nabud oldu. Avam meydana çıktı.”⁵⁹⁵

Bu sözlerin ardından İbnülemin, bazı şarkı sözlerinden ve giderek popülerleşen “avam şarkılarından” bahsetmektedir:

“ ‘Güldestei musiki’ isimli matbu’ risalede ‘Şevki’nin nihavend şarkısı
‘Hüsnüne sükker demek de söz müdür
Gerdeni kaymaklıdır hem sütlüdür
Sinesi uşşaka tavuk göğsüdür
Gerdeni kaymaklıdır hem sütlüdür’
Bu öyle bir şarkı ki -musiki meclislerinde değil -mahallebici
dükkânlarında okunmağa lâyıktır.
Hele avam şarkılarından
‘Arpa ekdim darı bitdi şinanay şinanay
Bir kız aldım karı çıktı şinanay şinanay’
ve
‘Elinde şişesi ateşime düşesi ciğerimin köşesi
Aman şeker oğlan canım şeker oğlan
Elinde hindi oldu mu şimdi kız oğlana bindi
Aman şeker oğlan canım şeker oğlan (...)’
Ve
‘Kabak pişdi tuz ister
Anne benim canım kız ister
Kız olmazsa dul olsun
Şeftalisi bol olsun’
gibi tatsız tutsuz hezeyanlar, musikinin yüzünü kızartacak
hayasızlıklardır.”⁵⁹⁶

İbnülemin, bu gibi güfteler yazan kişileri de şöyle eleştirmektedir:

“(…) İlmi musikide bir az behre hâsıl etmekle -musiki müellifliği demek olan- bestekârlığa kıyam etmemelidir. (...) Bestekârların yalnız malûmatı musikiye sahibi olmaları kâfi değildir. Sair sanayii nefise erbabı gibi hüsnî tabiate de malik olmaları lâzımdır. Hüsnî tabiatden mahrum olan bir musiki şinasın eserini ilm kabul etse de zevkı selim kabul etmez.”⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. 3.

⁵⁹⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 9-10.

⁵⁹⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 4.

İncelmiş bir müzik zevkini yansıtan Türk müziği geleneğini⁵⁹⁸ sahiplenerek elli yıldan fazla bir süre konağında düzenlediği mûsikî geceleriyle “klasik Türk mûsikisini içinden ve en üst seviyesinde yaşayan” İbnülemin, bu sanatın yetiştirdiği seçkin mûsikîşinasların biyografilerini araştırmayı kendine mesele edinmiş⁵⁹⁹ ve bu geleneğin devam etmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. *Hoş Sadâ*’da Türk mûsikîşinaslardan söz eden İbnülemin, eserinde pek çok önemli isme yer vermiştir. 19. yüzyılda Sultan Abdülmecid ve Abdülhamid’den farklı olarak Türk müziğine düşkün olan Sultan Abdülaziz, İstiklâl Marşı’nın ilk bestecisi Ali Rıfat Çağatay, III. Selim’in tanbur hocası İsak Fresko Romano, Ahmed Midhat Efendi’nin torunu Nigâr Ulusoy, Millî Mücadele yıllarında işgal kuvvetlerine karşı Manisa’da Cemiyet-i İslâmiyye’yi kuran Manisa Müftüsü Âlim Efendi, Ermeni mûsikîşinas Arşak Efendi’nin oğlu Nubar Tekyay, Udî Yorgo’nun kardeşi Aleko Efendi gibi birbirinden farklı pek çok isme yer verilen *Hoş Sadâ*, İbnülemin’in ifadesiyle “müşterek olan” Osmanlı müziği alanında oldukça zengin bir eserdir.⁶⁰⁰ Meşhur Ermeni müzisyen Bimen Şen’in kendi ağzından biyografisinin de yer aldığı *Hoş Sadâ*’da bu müziği oluşturan unsurlar çok canlı bir şekilde resmedilmektedir:

“ ‘Benim babam, anam, kardeşlerim, hulâsa bütün silsilem saz çalardı. Daha sekiz yaşımda iken Bursadaki Büyük kilisede ilâhi mekâmındaki Ermeni dualarını okuyordum. Kiliseye Ermenilerden ziyade Müslümanlar gelmeğe başlamışlardı. Hattâ kilisede Ermeni dualarına göz yaşı dökenler arasında, istavrozu görür görmez lânet okuyan âbani sarıklı imamlar, ceblerinden Kur’an’ı eksik etmeyen ak sakallı hafızlar ve abdestsiz sokağa çıkmayan softa dervişler bile karışmışdı. (...) Bana ilk meşk dersini veren üstad Hacı Ârif ‘Sen isti’dadından hayır görmek istiyorsan İstanbul’a git’ dedi. (...) Altı yüz küsur eserim vardır. (...) En güzel besteler, içime gece yarıları uyandığım zamanlar doğar. Ömrümde elime musiki aleti almış değilim ve bestekâr olduğum halde tek nota bilmem. Şarkıları düm tek usulü ile besteler, sonra notacıma yazdırırdım.’

Bimen Efendi, Aziz Dede, Cemil, Kanunî Ârif, Şevki, Rahmi, Nedim Beyler ve Hacı Kirâmi Efendi ile bulunarak musikinın nazariyat ve amelîyatında pek ileri gitmiştir. En çok feyiz aldığı Hacı Ârif Beydir. (...) 24 Şaban 1362 (26 Ağustos 1943)’de vefat etti. Şişlideki Ermeni kabristanına defin olundu. Beyoğlunda Balık pazarı Ermeni kilisesinde icra olunan âyini ruhanîde bulundum. Musiki erbabının meşhurlarından bestekâr Lem’î, Eyüblü Rıza,

⁵⁹⁸ Güneş Ayas, **a.g.e.**, s. 13.

⁵⁹⁹ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 262.

⁶⁰⁰ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 12-13, 19, 20, 48, 61, 64, 206, 232, 235.

tanburî Dürrî, Hafız Sa'düddin Kaynak, Kanunî Artaki ve müslim, gayri müslim sair musiki müntesibleri hazır idi.”⁶⁰¹

İbnülemin, bu gibi sanatçıların ülkede destek görmemesi sebebiyle maddî zorluklar yaşamalarını da eleştirmekte ve bu durumla karşılaşan pek çok kişiden söz etmektedir. Bimen Şen bunlardan biridir. İbnülemin, “şayanı dikkatdir ki Müslim ve gayri Müslim musiki erbabının çokları, ömürlerini çalub okumakla geçirdikleri halde zaruret içinde göçüyorlar” demektedir.⁶⁰² Bestekâr Ali Bey ise Kadıköy'deki bir kahvehanede şarkı söyleyerek geçimini sağlamak zorunda kalmıştır. İbnülemin, Ali Bey'in bu durumu karşısında ise şöyle demektedir: “Emsali ender bir hanende ve pek değerli bir beste kâr olduğu halde evahiri hayatında kahvehanede derdi maişete çare aramak mecburiyetinde kalmasına ve hükûmetce ve milletce kadrü kıymeti takdir ile himaye ve fakrû fakddan vikaye edilmemesine ve kıymet bilmemek yüzünden niçe kıymetli ademlerin zayi' olduğuna ne kadar teessüf olursa azdır.”⁶⁰³ Bunun yanı sıra İbnülemin, Tanburî Ali Efendi'nin oğlu Aziz Bey'in ise açlıktan öldüğünü ve nereye defnedildiğinin de anlaşılamadığını gazeteden öğrendiğini belirtmektedir.⁶⁰⁴ Son olarak en önemli Türk müzisyenlerden Tanburî Cemil Bey'in cenazesine ilgi gösterilmemesini eleştirmektedir:

“O gün Yakacık'daki sayfiyemizden İstanbul'a gelirken vefat haberini vapurda alarak araba ile Aksaray'da Sinekli bakkal'daki hanesine giderken cenazesinin Fatihe götürüldüğünü söylemeleriyle derhal oraya gitdim. Bir az sonra cenaze getirildi. Takib edenlerin, ehibba, mahalle imamı, müezzini, mahalle bekçisi ve gassali meyyit ve saire ile beraber yirmi otuz kimseden ibaret olduğunu ve hükûmetce asla alâka gösterilmediğini görerek kemali teessürle söylenmiş idim. (...) Cemil gibi nâdir yetişen bir âdem, kıymet bilen, marifete hürmet eden bir memleketde zuhur etseydi ne dürlü i'zaz edileceğini burada izaha lüzum yokdur.”⁶⁰⁵

Müzik zevkindeki değişimi ve bu sanatın önemli isimlerinin yeterince ilgi görmemesini eleştiren İbnülemin, bunların haricinde yazıldığı dönemin müzik

⁶⁰¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 106-107.

⁶⁰² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 107.

⁶⁰³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 58.

⁶⁰⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 97.

⁶⁰⁵ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 121. Bu konuda dikkat çekici bir yazı için bkz. Refi' Cevad Ulunay, “San'at ve kıymet”, **Milliyet**, 3 Kasım 1954, s. 3.

hakkındaki siyasi uygulamaları gibi konulardan bahsetmemeyi tercih etmiş; ancak evindeki mûsikî toplantıları ve mûsikîşinaslardan söz eden eseriyle bu geleneğin sürdürülmesi ve aktarılmasına katkıda bulunmuştur. *Hoş Sadâ*, Cumhuriyet döneminde Türk müziği alanında yazılan en önemli eserlerden biri olmasının yanı sıra, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrolan müzik geleneğinin önemli bestekârları ve icracılarını tanıtan dikkat çekici bir eserdir. Bunun yanı sıra yeni dönemdeki radyo yasağı, Osmanlı müziğinin basında sürekli eleştirilmesi gibi konular göz önünde bulundurulduğunda İbnülemin'in bu eseri kaleme almasının bilinçli bir tercih olduğu ilk bakışta düşünülebilir; fakat Cumhuriyet döneminde yayınlanan diğer eserlerine benzer şekilde bu eserinde de yeni döneme dair dikkate değer bir siyasi eleştiriye rastlamak mümkün değildir. Dolayısıyla son asır Türk musikişinaslarını konu edinen *Hoş Sadâ*, Cumhuriyet döneminin açık bir siyasi eleştirisi olarak değil, klasik Türk müziği geleneğini sahiplenmenin bir tezahürü ve bu geleneği yeni dönemde de sürdürme çabası olarak değerlendirilmelidir.

3.9. Vefatı ve Vasiyeti

İbnülemin, *Hoş Sadâ* üzerine çalıştığı dönemde sık sık rahatsızlanmıştır. Yaşlılığı nedeniyle ortaya çıkan hastalıkların tedavisiyle bizzat ilgilenen Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, *Hoş Sadâ*'nın girişinde kaleme aldığı metinde İbnülemin'in tedavi sürecinden bahsetmektedir.⁶⁰⁶ Daha önce yakın dostları İttihad ve Terakki döneminin Adliye Nâzırı Necmeddin Molla Kocataş ve ünlü hekim Prof. Dr. Nihad Reşad Belger'in ısrarıyla İtalyan Hastanesi'nde tedavi gören İbnülemin, bundan birkaç yıl sonra, Kâzım İsmail Gürkan'ın tavsiyesiyle Cerrahpaşa'ya yatırılmıştır.⁶⁰⁷ *Son Hattatlar*'ın yayınlanmasından iki yıl sonra zatürre geçiren İbnülemin, bu dönemde *Hoş Sadâ* üzerine çalışmaya da devam etmektedir:

⁶⁰⁶ Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, "Üstad İbnülemin'e Dair", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XLIV-XLV.

⁶⁰⁷ Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, a.g.y., s. XLIV; Taha Toros, **Türk Edebiyatından Altı Renkli Portre**, İstanbul, İsis Yayıncılık, 1998, s. 108.

“Sene 1957. Efendi zatürree geçirmiş; henüz nekahat devrinde. Ben de 1957’nin başında ilk muayenehânemi açmıştım. (...) Taha Toros’a ‘Bizim Alâeddin bir muayenehane açmış, bu çocuğun bize hem riayeti, hem de hizmeti vardır. Önce tebrik etmemiz, bizim görgümüz iktizasıdır. Hemen bir taksi tut beni ona götür’ der. Taha Bey sağlığı yönünden evden çıkmasının doğru olmayacağını söylemesine rağmen, üstat direnir. Velhasıl Efendi Hazretleri yeni çıkmış olan ‘Son Hattatlar’ kitabını da yanına alarak, muayenehâneme geldiler. (...) Hele titreyen eliyle ‘Son Hattatlar’ eserini şahsıma hediye ettiğine dair attığı imza, kitaptan çok gönlümün derinliklerinde yerini buldu. Kitabı verirken, ‘Alâüddin bu kitabı kütüphanenin görümen bir yerine ilişti; sana hayır, sağlık ve saadet getirsin. Sen de yazmakta olduğum Hoş Sada için istediğim bilgileri bir an evvel getir’ dedi. Bu ziyaretin akabinde prostat şikâyetiyle Ord. Prof. Dr. Kazım İsmail Gürkan tarafından Cerrahpaşa’da ameliyat edilmek üzere yatırıldığını öğrendim. ‘Hoş Sada’ için istediği dökümanı da hastaneye götürdüm. Bu ziyaret onu son görüşüm oldu.”⁶⁰⁸

İbnülemin’in doktorlarından Ord. Prof. Dr. Muzaffer Esat Güçhan, kendisini bizzat evinden alıp rutin aralıklarla hastaneye götürdüğünü, bunun yanı sıra her hafta bir asistanın kendisini evinde muayene ettiğini belirtmektedir. Muzaffer Esat Güçhan, İbnülemin’in son dönemlerinden şu sözlerle bahsetmektedir:

“Hayatının son yılları içerisinde yine her zamanki zindeliğini ve bilhassa fikir cevvalliğini muhafaza etmekle beraber eskisinden daha sık rahatsızlanıyordu. İlk defa beş altı sene evvel gelen bir çarpıntı nöbeti (paroksistik fibrillasyon auriküler) üç beş ayda bir tekrarlıyor, kışları uzunca süren bir bronşit ve bazen konjestiyonlar geçiriyor ve katarakt başlamış gözlerinden şikâyet ediyordu. (...) Birkaç ayda bir kendisini evinden alıp hastahaneye kontrol muayenesine götürüyordum. Bu, bizim için sayılı günlerden biri idi: Kararlaştırılan günün sabahı, tâyin edilen saatte kapı çingırağının ipini çekiyoruz. Hazırlanmış, bekleyen Üstad hemen kapıda gözüküyor. Kalın kahverengi paltosu sırtında, şapkası başındadır. Soğuk havalarda fötr şapkasının üzerinden sardığı bir şal atkı kulaklarını muhafaza etmektedir. (...) Yolda türlü konular üzerine konuşuyoruz. Daha doğrusu kendisi anlatıyor. Gazetede o gün okuduğu bir zabıta vak’ası, yolda rastladığımız kol kola girmiş iki genç... kıyametin yaklaştığını gösteren alâmetlerdir ve bu alâmetleri birer birer: şeddadî binaların yapılmasına, fûcaî ölümelerin artmasına, haya ve namusun kalmamasına kadar birer birer sayıyor ve misaller veriyor. (...) Muayeneleri bittikten sonra İbnül Emin’i öğle namazına Bayezit Camiine veya vakit erkense Üniversitedeki kütüphanesine götürmek kalmıştır.”⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Alâeddin Yavaşca, Ed.: Sinan Sipahi, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 125.

⁶⁰⁹ Muzaffer Esat Güçhan, “Bazı Hususiyetleri ile İbnül Emin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. LVIII-LIX.

Uzun yıllardan beri evinde düzenlemekte olduğu ve Ebul’ulâ Mardin, Hasan Âli Yücel, Burhan Felek, Yahya Kemal Beyatlı, Mükrimin Halil Yinanç, Ahmet Hamdi Tanpınar, Fahrettin Kerim Gökay, Kâzım İsmail Gürkan, Ömer Lütfi Barkan gibi isimlerin⁶¹⁰ ve “evlâdı yerinde olan” Hilmi Ziya Ülken’in⁶¹¹ katıldığı mûsikî toplantılarının sonuncusunu 5 Mayıs 1957 Pazar gecesi yapan İbnülemin, bundan on gün sonra durumunun ağırlaşması⁶¹² üzerine hastaneye yatırılmış ve 24 Mayıs 1957 tarihinde vefat etmiştir:

“Kısa bir Avrupa seyahatinden döndüğüm gün daha uçak meydanında arkadaşlarım bana, İbnülemin’in tam bir idrar tıkanması dolayısıyla kliniğe yatırılmış olduğunu söylediler; ani bir hissikablelvuku ile ürperdim. (...) Kalp ve akciğerler zâif, kanda üre yüksek, prostat küçülmiyecek bir halde büyük ve sonda kifayetsizdi. Bu prostatı çıkarmak bir zaruret olduğu kadar İbnülemin’in, yaşı asra yaklaşan yıpranmış organizmanın bu ameliyata tahammülü de şüpheli idi. Buna rağmen vaziyeti hâlile bırakmaktansa mahzur ve tehlikeleri çok olan ameliyatı -bilmüşavere- tercih ettik. Ameliyatın ertesi günü neş’eli görüldü. Yine, ne vakit yatağı terk edeceğini öğrenmek kaygusunda iken korkulan kalb ve böbrek ârızaları baş gösterdi ve Üstadın tek hayat ifadesi olarak kalmış bulunan nefesi de durdu.”⁶¹³

İbnülemin’in naaşı Sarı Konak’tan alınarak Beyazıt Camii’ne götürülmüş ve burada kılınan cenaze namazından sonra öğrenciler tarafından İstanbul Üniversitesi’ne getirilmiştir. Milletvekilleri, İstanbul Valisi Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay, vilâyet ve belediye erkânı, öğretim üyeleri ve üniversite öğrencilerinin hazır bulunduğu törende Rektör Prof. Dr. Fehim Fırat, İbnülemin’in yaşamından söz eden bir konuşma yapmıştır. Cenazesi buradaki törenin ardından eller üstünde Lâleli’ye götürülerek arabaya konmuş ve Merkez Efendi’deki aile kabristanına defnedilmiştir.⁶¹⁴

⁶¹⁰ Taha Toros, **Mâzi Cenneti**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 37; Dursun Gürlek, “Vefatının 50. Yıldönümünde İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, **Türk Edebiyatı**, Yıl: 35, Sayı: 403, Mayıs 2007, s. 62; Avni Özgürel, **Küllenen İzler**, Cilt: 2, İstanbul, Etkileşim Yayınları, Mart 2009, s. 85.

⁶¹¹ Hasan Âli Yücel, “Üstad”, **Cumhuriyet**, 16 Mart 1953, s. 2.

⁶¹² Hasan Âli Yücel, “Üstad İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. XXX.

⁶¹³ Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, a.g.y., s. XLV.

⁶¹⁴ Turgut Kut, “İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal Beyefendi’den Anılar”, **Müteferrika**, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000, s. 83; “İbn’ül Emin’i Toprağa Verdik”, **Vatan**, 28 Mayıs 1957, s. 1; “İbnüleminin Cenazesi Kaldırıldı”, **Cumhuriyet**, 28 Mayıs 1957, s. 1; “Ölüm”, **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1957, s. 3.

İbnülemin'in vefatına basında da geniş yer verilmiştir. *Cumhuriyet* gazetesi “büyük mütefekkir” ve “değerli ilim adamı” diye bahsettiği İbnülemin'in vefatını ilk sayfada paylaşmıştır.⁶¹⁵ *Ulus* gazetesi ise “Merhum eski kültür tarihimizin en yetkili mümesillerinden biriydi” başlığını kullanmış ve “İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın kaybiyle eski kültür, tarih ve sanatımızın en büyük yetkilisini ve mümessilini kaybetmiş bulunuyoruz” denmiştir.⁶¹⁶ 28 Mayıs 1957 tarihinde ise cenaze töreninin fotoğraflarına yer verilmiştir. *Cumhuriyet* ve *Vatan* gazetelerindeki fotoğraflarda Beyazıt Meydanı'nda büyük bir kalabalığın toplandığı görülmektedir.⁶¹⁷

İbnülemin, 23 Haziran 1955 tarihinde vasiyetnamesini kaleme almıştır. Buna göre Mercan'daki konağını İstanbul'daki üniversitelerde okuyan ve “din-i İslâm'ın feraizine itina ve riayet ile iştihar eden mütedeyyin ve müstahak talebe için kullanılmasını ve binanın “İbnülemin Mahmut Kemal Yurdu” olarak anılmasını istemiştir. İdare heyeti ise şu isimlerden oluşacaktır: “İstanbul Müftüsü, İmam Hatip mektebini himaye için çalışan İlim Yayma Cemiyetinin idare heyeti reislerinden biri ve hayatları müddetince Yapı ve Kredi Bankası İdare Meclisi reisi Bay Kâzım Taşkent, İstanbul Basın Kurulu Reisi Bay Hakkı Tarık Us, İlim Yayma Cemiyeti İdare azalarından Bay Vasıf Çelebi.” İbnülemin, bu tesisin teftiş makamının ise Diyanet İşleri Başkanı olmasını istemiştir. Yakacık'taki evini yeğeni Selma Akay'a bırakan İbnülemin, Mercan'daki evinde bulunan antika eşyalarının önemli bir kısmının da İstanbul Üniversitesi'ne verilmesini istemiştir. Maddî varlığının önemli bir kısmını ise Zeynep Kâmil, Gurebâ, Verem hastanelerine, Darüşşafaka ve Darülaceze'ye bağışlamıştır.⁶¹⁸ Tahsin Demiray'ın ifadesiyle dönemin “ediplerini, şairlerini, muharrirlerini, tarihçilerini, hattatlarını, her branştan profesörlerini” konağında bir araya getiren İbnülemin'in “halihazır ile mâmur olarak muhafaza edilmek şartıyla”⁶¹⁹ bağışladığı Mühürdar Mehmed Emin Paşa Konağı, diğer ismiyle

⁶¹⁵ “İbn'ül Emin M. Kemal vefat etti”, *Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1957, s. 1; “İbn'ül Emin'in vefatı teessür uyandırdı”, *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1957, s. 3.

⁶¹⁶ “İbnülemin Mahmut Kemal İnal öldü”, *Ulus*, 26 Mayıs 1957, s. 1.

⁶¹⁷ “İbnüleminin Cenazesi Kaldırıldı”, *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1957, s. 1; “İbn'ül Emin'i Toprağa Verdik”, *Vatan*, 28 Mayıs 1957, s. 1.

⁶¹⁸ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958, s. LX-LXIII.

⁶¹⁹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, s. LX.

Sarı Konak'ın İbnülemin'in vasiyetine uyulmayarak yıktırıldığını ve yerine iş hanı yaptırıldığını da belirtmek gerekmektedir.⁶²⁰

İbnülemin'in vefatının ardından Hasan Âli Yücel (*Cumhuriyet*), Refi' Cevad Ulunay (*Milliyet*), Tahsin Demiray (*Hafta*), Faruk Kadri Timurtaş (*Cumhuriyet*) gibi isimler tarafından basında yazılar kaleme alınmış, İbnülemin'in eserlerinden ve yaşamından söz edilmiştir.⁶²¹ Bu yazılarda İbnülemin'in "memleketimizde bugün kendi vâdisinde eşi ve benzeri bulunmıyan bir âlim" olduğundan bahsedilecek,⁶²² Bâbîâli'nin son kalan sembolü olduğu söylenecektir.⁶²³ Abdülhamid döneminden 1950'li yıllara kadar pek çok eser ortaya koyan ve 1957 senesinde vefat eden İbnülemin'in ismi zaman zaman basında anılacak; fakat uzun yıllar boyunca hakkında bütünlüklü bir çalışma ortaya konmayacaktır.

⁶²⁰ Refi' Cevad Ulunay, "İbn-ül Emin'in vasiyetnâmesi", **Milliyet**, 20 Haziran 1964, s. 3. Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, konağın bir manastır ve su mahzeninin üzerine yapıldığını, hafriyat çalışmalarında buradaki mermer sütunların ve bir heykel kafasının kırıldığını söylemiştir. (Refi' Cevad Ulunay, a.g.y., s. 19.)

⁶²¹ Hasan Âli Yücel, "Kubbemizde sönen son 'Hoş Sadâ'", **Cumhuriyet**, 3 Haziran 1957, s. 2; Refi' Cevad Ulunay, "İbn-ül-Emin Mahmud Kemal Bey", **Milliyet**, 26 Mayıs 1957, s. 3; Tahsin Demiray, "İbnülemin Mahmut Kemal İnal Efendi Göçtü ve Bizlere Bir Hoş Sada Bıraktı...", **Hafta**, Sayı: 23, 7 Haziran 1957, s. 6; Faruk K. Timurtaş, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a dair", **Cumhuriyet**, 29 Mayıs 1957, s. 2.

⁶²² Faruk K. Timurtaş, a.g.y., s. 2.

⁶²³ Refi' Cevad Ulunay, a.g.y., s. 3.

SONUÇ

İbnülemin, 19. yüzyılın son çeyreğinde yetişen, devletin yönetildiği Bâbîâlî’de birçok sadrazamla birlikte uzun yıllar çalışan ve Cumhuriyet döneminde bazı görevler üstlenmesinin yanı sıra Osmanlı dönemi devlet adamları, şairleri ve sanatçıları hakkında kült eserler ortaya koymuş bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyıl başlarının siyasetçi ve edebiyatçıları yakından tanıyan ve pek çok kültür muhitinde bulunan İbnülemin’in, çoğunlukla yaşadığı dönemi konu edinen eserlerinde söz edilen toplumsal meseleleri ve bu meseleler hakkındaki tespit ve düşüncelerini önemli bulmamız sebebiyle bu eserlerini ele almaya çalıştık.

Mehmed Emin Paşa’nın oğlu olan İbnülemin, Sarı Konak’ta İstanbul görgüsü ve terbiyesiyle yetişmiş ve özel öğrenim görmüştür. Çocukluk yıllarından itibaren önemli devlet adamları ve edebiyatçıların meclislerinde bulunan İbnülemin, Yusuf Kâmil Paşa’nın mühürdarı olan Mehmed Emin Paşa’nın oğlu olması sebebiyle 19. yüzyıl sonlarında Bâbîâlî’de yaşanan problemlere tanıklık etmiştir. Yirmili yaşlarına gelmeden Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi’nde çalışmaya başlayan İbnülemin, uzun yıllar boyunca Bâbîâlî’de önemli görevler üstlenmiştir.

Bu dönemde Ahmet Midhat Efendi’nin yayınlamakta olduğu *Tercümân-ı Hakikat*’te yazmaya başlayan İbnülemin, ağırlıklı olarak din ve ahlâk konularından, İslâmiyet ve medeniyet ilişkisinden söz etmiş, İslâmiyet’in ilerlemeye engel olmadığı fikrini işlemiştir. Bunun yanı sıra oruç ibadetinin faziletlerini anlattığı *Menâfiu’s-savm* ile akıl, nefsin terbiyesi, ölüm gibi temalardan bahsedilen *Ravzatü’l-kemâl* adlı eserlerini de bu yıllarda kaleme almıştır.

1890’lı yıllarda tefrika roman da yazan İbnülemin; *Sabih*, *Bir Yetimin Sergüzeşti* ve *Rahşan* adlı romanlarını kaleme alarak bazı siyasi ve sosyal problemleri ilk kez romanlarında işlemiştir. Namık Kemal’in *Cezmi* romanından esinlenerek *Sabih*’i yazan İbnülemin, Müslümanların Türkistan coğrafyasındaki

fetihlerinden söz etmiş ve romanın yazıldığı II. Abdülhamid döneminin sorunlarını Türkistan’da yaşanmış gibi anlatarak pek çok kritik konuya değinmiştir. Eserde; liyakat sahibi olmadan önemli mevkilere atanma, adalet mekanizmasındaki aksaklıklar gibi sorunlardan bahsedilmiş ve yöneticilerde olması gereken hukuka riayet, müşavereye önem verme gibi olumlu özellikler anlatılmıştır. Bu romanının sansürlenmesinin ardından *Sabih*’teki tutumunu sürdürmeyen İbnülemin, yetimleri gözetme, zorakî evliliğin olumsuz sonuçları gibi konuları işlemeye koyulmuş ve *Bir Yetimin Sergüzeşti* ve *Rahşan* adlı romanları kaleme almıştır.

Günümüzde hâl tercümesi/biyografi yazarı olarak tanınan İbnülemin, bu alandaki ilk çalışması olan “Meşâhîr-i Osmâniyye” adlı makalesini 1898’te yayınlamıştır. Yaşadığı dönemin şair, hattat ve devlet adamlarının el yazısı örneklerini bir araya getirdiği *Hutûtu Meşâhir Mecmuası*’nı da bu yıllarda hazırlamış; Şûrâ-yı Devlet azası İzzüddin Bey ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin kurucularından Menâpirzâde Nuri Bey’in yaşamını bu dönemde kaleme almıştır. Daha önceki kuşağı (eslâf) çağdaş literatüre kazandırarak yeni nesillere (ahlâf) tanıtmayı amaçlayan İbnülemin, bunu yaparken yalnızca eslâfî yüceltmemiş, zaman zaman çok sert eleştirilerde bulunmuştur. Bu bağlamda, günümüzde anlaşıldığı şekliyle İbnülemin’in yalnızca eskiyi anlatması/methetmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığı anlaşılmakta ve bu çalışmalarda geçmiş deneyimlerden ayrıntılarıyla söz edildiği görülmektedir.

Osmanlı bürokrasisinin merkezi olan Bâbîâli’de genç yaşta çalışmaya başlayan ve Saltanat’ın kaldırılmasına kadar 33 yıl boyunca burada görev alan İbnülemin, 19. yüzyılın son senelerinde Bâbîâli’deki aksaklıklara da yakından tanıklık etmiş ve liyakat esasına uyulmayan ve memurlardan mutlak itaat beklenen bu kurumu ileriki yıllarda yayınlanan eserlerinde sıklıkla eleştirmiştir. Abdülhamid döneminin ardından İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin etkin olduğu yıllarda da Bâbîâli’de çalışmaya devam eden İbnülemin, İttihad ve Terakki hakkında da kritik eleştirilerde bulunmuş; Sadrazam Said Halim Paşa’nın İttihad ve Terakki karşısında birçok konuda pasif kalmasını ve bu dönemdeki hürriyet ile bağdaşmayan katı yönetim tarzını eserlerinde tenkit etmiştir.

Sultan Hamid'in tahttan indirilmesinin ardından Yıldız evrakını tasnif etmekle görevlendirilen İbnülemin, bu görevinin yanı sıra Meşrutiyet yıllarında Sadâret, Dâhiliye ve Hâriciye nezâretleri ile Şûrâ-yı Devlet evrak mahzenlerinin düzenlenmesi amacıyla teşkil edilen komisyonda görev almıştır. Uzun yıllar süren bu araştırmalar sonucunda elde ettiklerini özellikle 19. ve 20. yüzyıl Türk siyasi tarihi bakımından önemli kaynaklardan biri olan *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*'da kullanmıştır.

Meşrutiyet basınında da birden çok yazısı yayınlanan İbnülemin, bu yazılarının yanı sıra biyografi (hâl tercümesi) yazmayı sürdürmüştür. Bir Bâbîâlî bürokratının kaleminden çıkan bu eserlerde devlet yönetimindeki problemlerden ve bazı toplumsal sorunlardan söz edilmiştir. *Beyânü'l-Hak* dergisindeki yazılarında dönemin ruhuna uygun olarak meşrûî idareyi selamlayan İbnülemin, "Ehemmi-i Umur"da âdil bir idareye kavuşulduğundan, "İdâre-i Meşruta"da meşrûî idarenin öneminden söz etmiş; "Hürriyet" adlı yazısında ise hürriyeti, hayatın ruhu olarak tanımlamıştır. Bu yıllarda Fındıklılı İsmet Efendi ve Gelenbevî İsmail Efendi'nin biyografilerini de kaleme alan İbnülemin, Encümen-i Şuara'nın müdavimlerinden Hersekli Arif Hikmet ve Leskofçalı Galib üzerine de iki ayrı çalışma ortaya koymuş ve her iki ismin de Namık Kemal'in toplumsal problemleri merkeze alan şiir anlayışındaki etkisinden söz etmiştir. Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin de biyografisini yazan ve divanını yayınlayan İbnülemin, adalet ve dürüstlük gibi konulara ve Şeyhülislâm Yahya Efendi hakkındaki anekdotlara yer vererek bir devlet adamında olması gereken özellikleri dile getirmiştir.

Mütareke yıllarında da Bâbîâlî'de çalışan İbnülemin, Damad Ferid Paşa'nın sadâreti döneminde Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemî müdürü olarak görevine devam etmiştir. Bekirağa Bölüğü'ndeki Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa'yı sık sık ziyaret etmesi nedeniyle "İttihatçıların akıl hocası" olduğu söylentisi yayılmış ve İbnülemin'in evi, İzmir'in işgal edildiği 15 Mayıs 1919 tarihinde Fransız askerleri tarafından işgal edilerek eşyaları ve kütüphanesi yağmalanmıştır. Fransızların ardından İngilizlerin, Afrikalı askerlerin ve Rus mültecilerin kaldığı Sarı Konak bir buçuk yılın ardından boşaltılarak adeta dört duvardan ibaret bir şekilde

İbnülemin ve ailesine teslim edilmiştir. Bu günlerde Mustafa Kemal Paşa'yı rüyasında gördüğünü defterine kaydeden İbnülemin, ileriki yıllarda yayınlanan *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'da Damad Ferid Paşa'nın sadâreti döneminde Dürrîzâde Abdullah Efendi tarafından Kuvâ-yı Milliye hareketi aleyhine yayınlanan fetvayı sert bir dille eleştirmiş, Ferid Paşa'yı sadrazamlığa tayin eden Sultan Vahideddin'i de tenkit etmiştir.

İbnülemin, deneyimli bir Bâbîâli bürokratı ve Osmanlı entellektüeli olarak Cumhuriyet yıllarında da bazı görevler üstlenmiş ve oldukça önemli eserler ortaya koymuştur. Fuad Köprülü'nün teklifiyle Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti'nin başkanlığına atanmış ve Meşrutiyet döneminde Yıldız evrakını tasnif etmesinin ardından bir kere daha Osmanlı arşivini inceleme imkânı bulmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk Tarih Encümeni'nde görev alan İbnülemin, bu yıllarda Türk hat tarihi bakımından oldukça önemli olan *Menâkıb-ı Hünerverân* ve *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserlerin yayına hazırlanarak basılmasını sağlamış ve encümen tarafından yayınlanmakta olan *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* ve 1930'ların sonlarında Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç tarafından kurulan *Her Ay* ve *Çınaraltı* mecmuaları için birden çok yazı kaleme almıştır. 1927-1935 yılları arasında Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nin müdürü olarak da görev yapan İbnülemin, son resmî görev olarak Maarif Vekili Hasan Âli Yücel tarafından Beyazıt Kütüphanesi eski müdürü İsmail Sâib Sencer ile birlikte "Kütüphaneler Tasnif İşleri İlmî Müşaviri" olarak tayin edilmiş ve bu görevini kısa bir süre sürdürmüştür. 1950'li yıllarda kütüphanesini İstanbul Üniversitesi'ne bağışlayan İbnülemin için Rektörlük tarafından bir jübile tertip edilmiş ve İbnülemin'in isteğiyle Sarı Konak'taki kütüphane ve antika eşyalar üniversite kütüphanesine yerleştirilmiştir.

İbnülemin, en önemli eserlerini Cumhuriyet döneminde kaleme almıştır. *Son Asır Türk Şairleri*, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, *Son Hattatlar* ve *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, kendi alanlarında yazılmış önemli eserlerdendir.

1930-1942 yılları arasında yayınlanan *Son Asır Türk Şairleri*'nde ağırlıklı olarak 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yaşayan şairlerden söz edilmiştir. Mensup oldukları şiir akımları bakımından herhangi bir ayrıma gitmeksizin tüm şairlere yer vermeye çalışan İbnülemin, Cumhuriyet dönemi şairleri arasında da siyasi görüş ayrımı yapmamış; İstiklâl Mahkemesi'ndeki yargılamalar, Menemen hadisesi, 150'likler meselesi gibi olaylarda bir biçimde adı geçen şairler de bu eserde yer almıştır. Bu bağlamda, günümüzde erken Cumhuriyet döneminin muhalif isimlerinden birisi olarak tanıtılan İbnülemin'in, muhalif isimlere eserinde yer vererek içinde bulunduğu dönemi eleştirmek gibi bir amaca sahip olmadığını da belirtmek gerekmektedir. İbnülemin; Namık Kemal, Yahya Kemal Beyatlı, Tevfik Fikret, Süleyman Nazif gibi şairlerin yanında Beykoz Kundura Fabrikası'nın muhasebe görevlisi Enver Bey, İzmir'de turşuculuk yapmakta olan Atıf Ölmez vb. isimlere ve dönemin siyasi muhalifleri arasında sayılabilecek isimlere yer vererek dönemin bütün şair kadrosunu tanıtabilmeyi amaçlamıştır.

İbnülemin'in Cumhuriyet döneminde ortaya koyduğu en önemli eserlerden biri de *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'dır. 1940-1953 yılları arasında yayınlanan bu eserde Mustafa Reşit Paşa'nın ardından sadrazam olan Âli Paşa'dan itibaren son dönem Osmanlı sadrazamları ele alınmış, yaşamları ve görevleri süresince cereyan eden önemli siyasi olaylar incelenmiştir. Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın "Sadâret'in inhilâli, Âli Paşa'nın irtihâliyledir" sözünü ısrarla vurgulayan İbnülemin, sadâret makamının öneminden ve Âli Paşa'nın Padişah karşısında Sadâret makamının ağırlığını korumayı başardığından söz etmiştir. Sadâret makamının devlet geleneğindeki önemine vurgu yapan İbnülemin, bu makamın son zirve dönemi olarak Âli Paşa'nın sadâretine işaret etmektedir. Bunun yanı sıra net bir şekilde Tanzimat fikrinin yanında yer alan İbnülemin, Tanzimat döneminin en önemli devlet adamlarından Âli Paşa ve Fuad Paşa'dan övgüyle söz etmiştir. Her iki ismin de aynı zamanda çok iyi birer diplomat olduğunu söyleyen İbnülemin, 19. yüzyılda Batılı devletlere karşı yürüttükleri denge siyasetinin, hassas ve zekice kurgulanan diplomasinin olumlu sonuçlarını dile getirmiş; buna karşılık bu siyasetten uzaklaşıldığı dönemlerde yaşanan toprak kayıplarından ve devletin düştüğü sıkıntılı durumlardan bahsetmiştir. Bir diğer husus olarak devlet yönetiminde liyakatin

önemine vurgu yapan İbnülemin, “denizi görmeyenlerin kaptan-ı derya” olmasından söz etmiş ve eserin önsözünden itibaren neredeyse tüm başlıklarda devlet yönetiminde liyakat esaslarına uymanın önemine işaret etmiştir.

İbnülemin, yaşamının son döneminde ise *Son Hattatlar* ve *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları* adlı eserlerini kaleme almıştır. İbnülemin, *Son Hattatlar* ile 18. yüzyıl sonlarından 1950’li yıllara kadarki hattatların biyografilerini ve yazı örneklerini incelemiş ve Türk hat sanatının yaklaşık son iki yüz yıllık tarihini ortaya koymuştur. Türk müziğinin 18. yüzyıl ortalarından Cumhuriyet dönemine kadar uzanan kısmına dair bir mûsikîşinaslar tezkiresi olan *Hoş Sadâ* ise uzun yıllardan beri Türk müziğiyle ilgilenen İbnülemin’in son eseridir. Cumhuriyet döneminde Türk müziği alanında yazılan en önemli eserlerden biri olan *Hoş Sadâ*’da Türk müziğinin önemli bestekâr ve icracıları tanıtılmaktadır. İçerik olarak erken Cumhuriyet döneminin müzik politikalarıyla uyuşmayan bu eser, 1950’lerin sonlarında yazılmasına rağmen yeni dönemin müzik politikalarından söz edilmemesi sebebiyle, bu döneme ait bir eleştiri metni olarak değil, klasik Türk mûsikîsi geleneğini sürdürme çabası olarak değerlendirilmelidir.

İbnülemin, Cumhuriyet dönemindeki eser isimlerinden yola çıkılarak, Cumhuriyet döneminde Osmanlı dönemini bütünüyle öven, sahiplenilen, bu amaçla yüzlerce biyografi ve binlerce sayfalık eserler ortaya koyarak bütün ömrünü eskiyi korumaya hasreden ve hiçbir biçimde içinde yaşadığı zamanı yansıtmayan “nostaljik” bir isim olarak görülmekte ve tanıtılmaktadır. Çağdaş literatürde İbnülemin hakkında ortaya konan çalışmalarda bu bakış açısı hâkimdir, basında yer alan yazılarda ve hatırat niteliğindeki bazı çalışmalarda da İbnülemin’in son dönemlerindeki gündelik hayat pratiklerinden yola çıkılarak buna benzer bir portre çizilmekte, “mazinin türbedârı” olduğundan söz edilmektedir. Buna karşılık, Abdülhamid döneminden başlayarak, Meşuriyet ve daha sonraki Cumhuriyet yıllarında İbnülemin son derece çağdaş bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Abdülhamid döneminin yönetim anlayışını henüz yirmili yaşlarında yazdığı romanında kıyasıya eleştiren, bunun yanı sıra Meşrutiyet döneminde aktüel meselelere dair yazılar kaleme alan ve biyografi çalışmalarında yazıldığı dönem

bakımından güncelliğini yitirmeyen pek çok soruna değinen İbnülemin'in bu yıllarda önemli bir tarihçi olduğu ve aynı zamanda bürokrat kimliğiyle devlet adamlarıyla yakın ilişki içinde olduğu görülmektedir.

Cumhuriyet döneminde ise en önemli eserlerini ortaya koyan İbnülemin, 1930'lu yıllarda yayınlanan *Son Asır Türk Şairleri*'nde her görüşe mensup zengin bir şair kadrosuna yer vermiş; 19. yüzyıl sonlarındaki ve Meşrutiyet dönemindeki pek çok önemli konuya temas etmesinin yanı sıra -birkaç önemli isim hariç- Cumhuriyet döneminin neredeyse tüm şairlerini ele almaya çalışmıştır. İbnülemin'in, Cumhuriyet döneminde basılan bu gibi eserleri aracılığıyla maziye kurtararak Osmanlı dönemine sahip çıkmasından söz edilmektedir. Buna karşılık, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarındaki şairlerin yanı sıra Cumhuriyet döneminde birkaç satır şiir yazan ve hatta İbnülemin'in eleştirmekten kendini alamadığı şairlere de eserde yer verildiği gözden kaçırılmaktadır. *Son Asır Türk Şairleri*, yalnızca 19. yüzyılı veya Meşrutiyet dönemini değil, aynı zamanda 1920'lu ve 1930'lu yılları da kapsamaktadır ve Osmanlı döneminin yanı sıra Cumhuriyet dönemi şairleri de eserde yer almaktadır.

Cumhuriyet dönemine örtük biçimde muhalefet ettiği düşünülen İbnülemin'in, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*'da ele aldığı bütün Osmanlı sadrazamlarını yücelterek, yazıldığı dönemi bu yolla eleştirdiğinden söz etmek de mümkün değildir. Eserde Âli Paşa, Fuad Paşa gibi isimlerin siyaset tarzları övülmekle birlikte çok sert biçimde eleştirilen pek çok sadrazam da bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminde yazılan *Son Sadrazamlar*, aynı zamanda Osmanlı dönemiyle hesaplaşılan ve pek çok devlet adamının tenkit edildiği bir metindir. Bu bağlamda, *Son Sadrazamlar*'da devlet yönetimindeki iyi örneklerden yola çıkılarak, adalet ve liyakate önem verilen ve hassas bir diplomasinin uygulandığı bir devlet modelinin ortaya konduğundan söz edilebilir. *Son Sadrazamlar*, Osmanlı geçmişinin bütünüyle yüceltildiği veya eleştirildiği bir eser olarak değil, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılının incelendiği ve devletin işleyişindeki aksaklıkların ve diplomasi biçimlerinin konu edildiği yol gösterici bir eser olarak değerlendirilmelidir.

Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde ortaya koyduğu eserler aracılığıyla devlet ve toplumla ilgili kritik meseleler hakkında önemli tespitlerde bulunan ve yaşadığı döneme ayna tutan İbnülemin, eserlerindeki eleştiri ve önerileri sebebiyle önemli bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akgün, Adnan: “İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Halit Ziya Uşaklıgil’in Türkgeldi Ailesine Mektupları”, **İlmî Araştırmalar**, İstanbul, 1996.
- Akgün, Adnan: “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Edebiyatçılarımızın Resmî Hâl Tercümeleri XV: İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal”, **Yedi İklim**, Cilt:6, Sayı: 43, Ekim 1993.
- Akın, Hüseyin: **Canlı Renkler**, 2. bs., İstanbul, Profil Yayıncılık, 2011.
- Akpınar, Kemal Ünal: “Büyük Bilgin İbn-ül-Emin Mahmut Kemal İnal ve kütüphanesi”, **Yeni Tarih Dünyası**, Yıl: 1, Sayı: 5, 15 Kasım 1953.
- Aksoy, Bülent: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Musıki ve Batılılaşma”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Akşin, Sina: “Siyasal Tarih (1789-1908), **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti 1600-1908**, Cilt: 3, 10. bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 2009.
- Akün, Ömer Faruk: “Çaylak Tevfik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 8, İstanbul, 1993.
- Akün, Ömer Faruk: “Fâik Reşad”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 12, İstanbul, 1995.
- Akün, Ömer Faruk: “İbnülemin Mahmud Kemal”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 21, İstanbul, 2000.
- Akün, Ömer Faruk: “Mehmed Fuad Köprülü”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara, 2003.
- Akün, Ömer Faruk: “Namık Kemal”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 32, İstanbul, 2006.
- Akyol, Taha: “Abdülhamid”, **Hürriyet**, 22 Eylül 2016.
- Akyol, Taha: “Donizetti Paşa”, **Hürriyet**, 14 Temmuz 2016.

- Alparslan, Ali: “İbnülemin Mahmud Kemâl İnal’ın Kısa Hayatı ve Hat Koleksiyonu”, **Müteferrika**, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000.
- Alparslan, Ali: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hat Sanatı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Altınkaynak, Hikmet: **Türk Edebiyatında Yazarlar ve Şairler Sözlüğü**, İstanbul, Hürriyet Kitap, 2018.
- Arıkan, Zeki: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y.
- Artunkal, Gülseren: “Hayatı ve Eserleriyle Babam Ülken”, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı: 17, 1979.
- Aşgın, Sait: “Hadikatü’l-Vüzerâ Üzerine Bir İnceleme”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 14, 2003.
- Ayas, Güneş: **Mûsiki İnkılâbı’nın Sosyolojisi: Klasik Türk Müziği Geleneğinde Süreklilik ve Değişim**, İstanbul, Doğu Kitabevi, Mayıs 2014.
- Ayas, Güneş: “Osmanlı-Türk Müziğini Dışlama ve Ayakta Tutma Stratejileri Çerçevesinde ‘Müzecilik’ ve Altın Çağ Söylemleri”, **Tarih ve Uygarlık: İstanbul**, Sayı: 3, Mayıs-Haziran 2013.
- Aybar, Selman: “İbnü’l-emin Mahmut Kemal İnal’ın Gelenbevî İsmail Efendi Hakkındaki Osmanlıca El Yazması Eserinin Çevrimyazısı”, Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul, 2006.
- Ayvazoğlu, Beşir: **1924: Bir Fotoğrafın Uzun Hikâyesi**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2010.
- Ayvazoğlu, Beşir: **Gel Söyleşelim Cümle Geçen Demleri**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012.
- Ayvazoğlu, Beşir: “Hakkı Süha Gezgin”, Hakkı Süha Gezgin, **Edebî Portreler**, Yay. Haz.: Beşir Ayvazoğlu, İstanbul, Kapı Yayınları, Ocak 2013.

- Ayvazoğlu, Beşir: “Türk Muhafazakârlığının Kültürel Kuruluşu”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce**, Cilt: 5, 4. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Ayvazoğlu, Beşir: **Üçüncü Tepede Hayat: Beyazıt Meydanı’nın derin tarihi**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2012.
- Ayverdi, İlhan: **Asırlar Boyunca Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Yay. Haz.: Kerim Can Bayar, 2. bs., İstanbul, Kubbealtı Yayınları, Kasım 2011.
- Bali, Rifat N.: **Satvet Lütfi Tozan: Büyük Bir Maceraperest, Koleksiyoner, Hayırsever**, İstanbul, Libra Kitapçılık, 2016.
- Bardakçı, Murad: “M. Ekrem Karadeniz ve Eseri Hakkında”, M. Ekrem Karadeniz, **Türk Mûsikîsinin Nazariye ve Esasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2013.
- Bardakçı, Murat: “İşte, Dürrîzâde’nin Kuvâ-yı Milliye aleyhinde verdiği fetvaların asılları”, **Habertürk**, 19 Kasım 2017.
- Bardakçı, Murat: **Refik Bey: Refik Fersan ve hatıraları**, 2. bs., İstanbul, Pan Yayıncılık, Eylül 2012.
- Bardakçı, Murat: “Vize muafiyeti değil, sanki Mesih gelecek!” **Habertürk**, 11 Mayıs 2016.
- Bardakçı, Murat: “Yıldız Sarayı ‘Cumhurbaşkanlığı İstanbul Külliyesi’ Oluyor”, **Habertürk**, 8 Kasım 2015.
- Baskın, Bahar: “II. Meşrutiyet’te Kadın Eğitime Yönelik Bir Girişim: İnas Darülfünunu”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 38, 2008.
- Batur, Enis: “İbnülemin Bey’den Salâh Bey’e Öznellik Geleneği”, **Oluşum**, Yıl: 9, Sayı: 51/93, Ocak 1982.
- Bayrak, Orhan: **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2015.
- Baysun, M. Cavid: “Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.

- Behar, Cem: **Osmanlı/Türk Musıkisinin Kısa Tarihi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Haziran 2015.
- Behar, Cem: “Ziya Gökalp ve Türk Musıkisi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Bektaş, Ekrem: “Sadettin Nüzhet Ergun”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995.
- Beydilli, Kemal: “Mustafa Reşid Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, İstanbul, 2006.
- Bilgen, Hasan Bedrettin: “Zeynep Kâmil konağına dair hâtıralar”, **Vakit**, 2 Mart 1942, s. 1-2.
- Bilgin, Emrah: “İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın Kaleminden Müstakîmzâde Süleymân Sadeddîn Efendi’nin Hâl Tercümesi”, **Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 8, Güz 2017.
- Birinci, Ali: “Fânizâde Ali İlmî Bey”, **Bir 150’liğin Mektupları: Ali İlmî Fânî’den Rıza Tevfik’e Mektuplar**, Haz.: Abdullah Uçman, Handan İnci, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1998.
- Birinci, Ali: “Mehmet Zeki Pakalın”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 34, İstanbul, 2007.
- Bolay, Süleyman Hayri: “Gülseren Ülken ile Babası Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken Hakkında Bir Söyleşi”, **Türk Yurdu**, Cilt: 22, Sayı: 174, Şubat 2002.
- Boztepe, Halil Nihad: **Ağaç Kasidesi**, Ankara, Arbas Yayınları, 1947.
- Buzpınar, Şit Tufan: “Mustafa Fâzıl Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, İstanbul, 2006.
- Cunbur, Müjgan: “Önsöz”, Gelibolulu Mustafa Âli, **Menakıb-ı Hünerveran: Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları**, Haz.: Müjgan Cunbur, 2. bs., İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2012.
- Cunbur, Müjgân: “Sunuş”, İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû’s-Şuarâ)**, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999.

- Çağlar, Ahmet Faruk: “Mehmet Genç ile Söyleşi”, **Sabah Ülkesi**, Sayı: 44, Temmuz 2015.
- Çavdar, R. Tûba: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kütüphanecilik Bölümü, İstanbul, 1995.
- Çavuşoğlu, Mehmed: “Son Şuara Tezkiresi ve Yazarı Hakkında”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cilt: 1, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1988.
- Çelik, Yüksel: “Nuri Bey (Menapirzade)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Cilt: 2, 2. bs., İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Nisan 2008.
- Çetin, Nurettin: **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.
- Çuluk, Sinan: “Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki İbnülemin Tasnifi’nin Özellikleri”, **Arşiv Dünyası**, Sayı: 10, Ekim 2007.
- Dalyan, Ayşe: “Klasik Türk Edebiyatı’nda Yeni Bir Tip: Erdemli Aydın Tipi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 39, Bahar 2016.
- Demiray, Tahsin: “İbnülemin Mahmut Kemal İnal Efendi Göçtü ve Bizlere Bir Hoş Sada Bıraktı...”, **Hafta**, Sayı: 23, 7 Haziran 1957.
- Derman, M. Uğur: **Fuad Şemsi İnan**, İstanbul, Pendik Belediyesi Yayınları, 2017.
- Derman, M. Uğur: “Kazasker Mustafa İzzet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, İstanbul, 2006.
- Derman, M. Uğur: **Medresetü’l-Hattâtîn Yüz Yaşında**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, Mayıs 2015.
- Derman, M. Uğur: **Ömrümün Bereketi**: 1, 3. bs., İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, Haziran 2013.
- Dizdaroğlu, Hikmet: **Namık Kemal: Hayatı-Sanatı-Eserleri**, İstanbul, Varlık Yayınları, 1995.

- Doğan, Ayşe: “İbnülemin Hat Koleksiyonundaki Sülüs-Nesih Kıt‘aların İçerik ve Sanat Yönünden İncelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları (Hat) Anasanat Dalı, İstanbul, 2015.
- Doğan, Muhammet Nur: “Esad Efendi, Ebûishakzâde”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995.
- Düzgün, Dilaver: “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum, 1990.
- Ebuzziya Tevfik: **Yeni Osmanlılar Tarihi**, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1973.
- Eğribel, Ertan: “Yeni Türkiye Devleti ve Müzik Devrimi: Toplum Kimliğinin Zorlanması”, **Türkiye’de Toplum Bilimlerinin Gelişimi I: Kıta Avrupası Etkisi**, Sosyoloji Yıllığı: 18, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009.
- Eğribel, Ertan, Ufuk Özcan: “Türkiye’de Sosyoloji ve Türk Toplum Düşüncesi Birikiminin Bütünlüğünü Sağlamanın Gereği”, **Türk Sosyologları ve Eserleri I: Temel Tartışmalar**, Ed.: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2010.
- Enginün, İnci: “Nâmık Kemâl (ö. 1888) ve Leskofçalı Gâlib (ö. 1867)”, **Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal’a Armağan**, Cilt: 2, İstanbul, Ülke Yayınları, Ocak 2014.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet: **Türk Musikisi Antolojisi**, Birinci Cild, İstanbul, Rıza Koşkun Matbaası, 1942.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet: **Türk Şairleri**, Cilt: 1, y.y., t.y.
- Erişirgil, Mehmet Emin: **Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp**, 3. bs., Yay. Haz.: Aykut Kazancıgil-Cem Alpar, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007.
- Erkek, Mehmet Salih: “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: XXVIII/2, 2013.

- Ertem, Rekin: “İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1981.
- Ertem, Rekin: “Mehmed Selim İnal”, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1981.
- Ertürk, Recep: “Tahsin Demiray: Basınımızda ve Sosyolojide Yeri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 1987.
- Es, Hikmet Feridun: **Bugün de Diyorlar ki**, Haz.: Selçuk Karakılıç, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2010.
- Eyice, Semavi: “Atatürk’ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları”, **Belleten**, Cilt: XXXII, Sayı: 128, Yıl: 1968.
- Felek, Burhan: **Yaşadığımız Günler**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1974.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: **Bayburtlu Zihni: Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi**, 2. bs., İstanbul, Ülkü Basımevi, 1950.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: **Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1970.
- Gariper, Cafer: “Nâzım Hikmet’in Bakışıyla Nâmık Kemal”, **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, Yıl: 5, Sayı: 10, Temmuz-Aralık 2013.
- Gemici, Nureddin: “İbnülemin Mahmud Kemal’in ‘Sabih’ Adlı Romanı’nın Değerlendirilmesi”, **Arşiv Dünyası**, Sayı: 11, Temmuz 2008.
- Gemici, Nurettin: “İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın Beyânü’l-Hakk Dergisi’ndeki Yazıları ve Sadık Bir Muhalif”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed.: Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay, Ankara, TBMM Basımevi, 2017.

- Gemici, Nurettin: “İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Devrindeki Tarihçilerle Tarihi Hakikatler ve Olaylar Karşısında Doğru Tavrı Alma Konusunda Münakaşaları”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 177, Kasım-Aralık 2008.
- Gemici, Nurettin: “Mehmed Atıf Bey’in Hatıratı Işığında İstanbul”, **Osmanlı İstanbulu: III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler**, Ed.: Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, Gök Matbaacılık, 2015.
- Gemici, Nurettin: “Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Farsçanın Tesiri ve İbnülemin Mahmud Kemal (ö. 1957) Örneği”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 15, İstanbul, 2015.
- Gençosman, Kemal Zeki: “Muharrirler Jübilesinde”, **Ulus**, 9 Şubat 1943, s. 1.
- Göktulga, Fahri Celâl: “Üstada dair”, **Cumhuriyet**, 8 Mart 1953, s. 3.
- Gövsâ, Alâeddin: “Ayasofya Levhaları”, **Hürriyet**, 25 Ocak 1949.
- Güçhan, Muzaffer Esat: “Bazı Hususiyetleri ile İbnül Emin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958.
- Gül, Osman Kubilay: “Ahmet Hamdi Başar ve İktisadi Devletçilik”, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2011.
- Gür, Alim: “Ahmet Muhip Dıranas”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Ek-1. Cilt, İstanbul, 2016.
- Gür, Alim: “İ. M. Kemal İnal’ın F. Nafiz Uzluk’a Yazdığı Bazı Mektuplar”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 7, Konya, 2002.
- Güran, Kemal: “Hac”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 14, İstanbul, 1996.
- Gürkan, Kâzım İsmail: “Üstad İbnülemin’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958.

- Gürlek, Dursun: “Ahmet Nihat Akay”, **Türk Edebiyatı**, Sayı: 332, Haziran 2001.
- Gürlek, Dursun: **Bir Edebiyat Tarihçisinin Renkli Yaşamı: İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, İstanbul, t.y.
- Gürlek, Dursun: “Üç Güzel Adam”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Sayı: 176, Yıl: 44/4, Ekim 2015.
- Gürlek, Dursun: “Vefatının 50. Yıldönümünde İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, **Türk Edebiyatı**, Yıl: 35, Sayı: 403, Mayıs 2007.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi: “Muharrirler Nasıl Ölür?”, **Cumhuriyet**, 7 Aralık 1939, s. 5.
- Hasan Bedrettin: “Tanınmış bir âlimimizle kırkbeş dakika: İbnülemin Mahmut Kemal Danimarka’ya gidiyor”, **Kurun**, 21 Birinciteşrin 1937.
- Hatemi, Hüsrev: **Eriyen Mumlar: Portreler**, 2. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Mayıs 2019.
- Hüseyin Vassaf: **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlü’l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012.
- İbnülemin Mahmud Kemal: **Ahlâk**, İstanbul, 1308.
- İbnülemin Mahmud Kemal: **Bir Yetimin Sergüzeşti**, İstanbul, 1312.
- İbn-ül-Emin Mahmud Kemal: “Divan Edebiyatında Ramazan”, **Çınaraltı**, Sayı: 11, 18 Birinciteşrin 1941.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “Ehemm-i Umûr”, **Beyânü’l-Hak**, Sayı: 35, 9 Receb-i Şerîf 1327.
- İbnülemin Mahmud Kemal: **Gelenbevî**, y.y., 1913.
- İbn-ül-Emin Mahmud Kemal: “Hat ve Hattatlar”, **Çınaraltı**, Sayı: 7, 20 Eylül 1941.
- İbn-ül-Emin Mahmud Kemal: “Hoşşerler”, **Çınaraltı**, Sayı: 1, 9 Ağustos 1941.
- İbnülemin Mahmud Kemal: **Hulâsa-i Ziraat**, İstanbul, İstanbul, 1308.

- İbnülemin Mahmud Kemal: “Hürriyet”, **Beyânü'l-Hak**, Sayı: 36, 16 Receb 1327.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “İdâre-i Meşrûta”, **Beyânü'l-Hak**, 2 Muharrem 1326, 12 Kânunusani 1324. İbnülemin'den aktaran Nurettin Gemici, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Beyânü'l-Hakk Dergisi'ndeki Yazıları ve Sadık Bir Muhalif”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed.: Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay, Ankara, TBMM Basımevi, 2017.
- İbnül Emin Mahmud Kemal: “İki suale cevap”, **Çınaraltı**, Sayı: 50, 1942.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi”, Haz.: Erol Üyepazarcı, **Müteferrika**, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “Kemâlü'l-İsme”, **Müteferrika**, Sayı: 2, İstanbul, Bahar 1994.
- İbnülemin Mahmud Kemal: **Menâfiu's-savm**, İstanbul, 1309.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “Nef'-i Nâs”, **Beyânü'l-Hak**, Sayı: 37, 23 Receb 1327.
- İbnül Emin Mahmud Kemal: “Nefis şeyler”, **Çınaraltı**, Sayı: 31, 1942.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “Nûru'l-Kemâl”, Şemsettin Şeker, **Sadık Bir Muhalif: Yeni Osmanlılar'dan Menapirzâde Nuri Bey ve İbnülemin'in Nûru'l-Kemâl'i**, İstanbul, Dergâh Yayınları, Mart 2012.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “Pertev'ler”, **Her Ay**, Yıl: 1, Sayı: 2, 1937.
- İbnülemin Mahmud Kemal: **Ravzatü'l-kemâl**, İstanbul, 1308.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “Sabih'in Tercüme-i Hali”, **Mir'at-ı Maarif**, Sayı: 4, 8 Safer 1327.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “Selâmet İltizâm-ı Hakikattedir”, **Beyânü'l-Hak**, 29 Haziran 1325. İbnülemin'den aktaran Nurettin Gemici, “İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Beyânü'l-Hakk Dergisi'ndeki Yazıları ve Sadık Bir Muhalif”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed.: Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay, Ankara, TBMM Basımevi, 2017.
- İbnülemin Mahmud Kemal: “Unutulan Adamlar”, **Her Ay**, Yıl: 1, Sayı: 3, 1937.

- İbnülemin Mahmud Kemal: “Vazîfe-i İnsâniyye”, **Beyânü'l-Hak**, Cild: II, Sayı: 38, 30 Receb 1327 / 17 Ağustos 1909. İbnülemin'den aktaran Semih Ceyhan, “İbnülemin Mahmud Kemâl'e Göre Vazife Ahlâkımız”, **Sabah Ülkesi**, Sayı: 50, Ocak 2017.
- İbnülemin Mahmut Kemal: “Ahmet Haşime Dair”, **Yeni Türk Mecmuası**, Sayı: 10, İstanbul, Devlet Matbaası, Temmuz 1933.
- İbnülemin Mahmut Kemal: “Bayburtlu Zihni ve Erzurum Şairleri” **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı I, Haziran-Ağustos 1929, İstanbul, Gütemberk Matbaası, 1929.
- İbnül Emin Mahmut Kemal: “Bir Cevap”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 5, Haziran 1930 - Mayıs 1931, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931.
- İbnülemin Mahmut Kemal: “Hafız Müşfik Efendi”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 1, Haziran - Ağustos 1929, İstanbul, Gütemberk Matbaası, 1929.
- İbnülemin Mahmut Kemal: “Mehmet Ayetullah bey”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 2, Eylül - Teşrinisani 1929, İstanbul, Letafet Matbaası, 1930.
- İbnül'emin Mahmut Kemal: “Mehmet Emin Bey”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 3, Kânunevvel - Şubat 1930, İstanbul, Letafet Matbaası, 1930.
- İbnülemin Mahmut Kemal: “Mustafa Refik Bey”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri Cilt I, Sayı 4, Mart-Mayıs 1930, İstanbul, Letafet Matbaası, 1930.
- İbnülemin Mahmut Kemal: “Takdim”, Mehmet Âtîf Efendi, **Hâtıra-i Âtîf**, Müstensihler: Mehmet Emin Paşa, İbnülemin Mahmut Kemal, Ahmet Tevfik Bey, Haz.: Nurettin Gemici, Hikmet Toker, Ankara, TBMM Basımevi, 2016.
- İbnülemin Mahmut Kemal: “Türklerin, Arap harflerini tanzim ve ihya etmek suretile ilme ve medeniyete hizmetleri”, **“Türk tarihinin ana hatları” eserinin müsveddeleri**, No: 12, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1932.

- İbn'ül-emin Mahmut Kemal
- Hüseyin Hüsameddin: **Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri (I)**, Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, **Vakıflar Dergisi**, XV. Sayı, Ankara, 1982.
- İbn'ül-emin Mahmut Kemal
- Hüseyin Hüsameddin: **Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri (III)**, Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, **Vakıflar Dergisi**, XVII. Sayı, Ankara, 1983.
- İbn'ül-emin Mahmut Kemal
- Hüseyin Hüsameddin: **Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri (IV)**, Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, **Vakıflar Dergisi**, XVIII. Sayı, Ankara, 1984.
- İbn'ül-emin Mahmut Kemal
- Hüseyin Hüsameddin: **Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri (V)**, Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, **Vakıflar Dergisi**, XIX. Sayı, Ankara, 1985.
- İbrahim Alâettin: **Meşhur Adamlar: Hayatı - Eserleri**, Çıkararı: Sedat Simavi, İstanbul, 1933-1935.
- İbrahim Alâettin: **Süleyman Nazif: Hayatı, Kitapları, Mektupları, Fıkra ve Nükteleri**, İstanbul, Semih Lûtfi: Sühulet Kütüphanesi, 1933.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin: **“Dârülfünun”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 8, İstanbul, 1993.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut: **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi**, II. Cilt, Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2006.
- İkinci, Abdullah: **“Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayasofya”**, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2014.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal: **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, I. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal: **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, II. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal: **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, III. Cüz, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942.

- İnal, İbnülemin Kemal: Mahmud **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, VII. Cüz, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1946.
- İnal, İbnülemin Kemal: Mahmud **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, VIII. Cilt, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- İnal, İbnülemin Kemal: Mahmud **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, X. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1949.
- İnal, İbnülemin Kemal: Mahmud **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, XII. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1951.
- İnal, İbnülemin Kemal: Mahmud **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, XIII. Cild, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1952.
- İnal, İbnülemin Kemal: Mahmud **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 12, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942.
- İnal, İbnü'l-Emin Kemal: Mahmud **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt 1, Yay. Haz.: Müjgân Cunbur, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999.
- İnal, İbnü'l-Emin Kemal: Mahmud **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt II, Yay. Haz.: Kayahan Özgül, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.
- İnal, İbnü'l-Emin Kemal: Mahmud **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt III, Yay. Haz.: Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.
- İnal, İbnü'l-Emin Kemal: Mahmud **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt IV, Yay. Haz.: İbrahim Baştuğ, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
- İnal, İbnü'l-Emin Kemal: Mahmud **Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)**, Cilt: V, Yay. Haz.: Ayşegül Celepoğlu, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2013.
- İnal, İbnülemin Kemal: Mahmud **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955.
- İnal, İbnülemin Kemal: Mahmut **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, Cilt: 1, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982.
- İnal, İbnülemin Kemal: Mahmut **Son Sadrazamlar**, Cilt: IV, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982.

- İpşirli, Mehmet: “Sadrazam”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 35, İstanbul, 2008.
- İz, Mahir: **Yılların İzi**, 5. bs., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2013.
- Kaplan, Mehmet: **Şiir Tahlilleri 1: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar**, 23. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Mayıs 2007.
- Kaplan, Mehmet: **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar II**, 7. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006.
- Kara, İsmail: **Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016.
- Kara, İsmail: “Sunuş”, Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlü’l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012.
- Karabulut, Ayşe Turan: “Türk Halk Bilgisi Derneği Tarafından Yayımlanan Halk Bilgisi Haberleri Dergisi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 50, 2013.
- Karabulut, Ramis: “Orhan Seyfî Orhon’un Mecmuacılığı ve Güneş Mecmuası”, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sivas, 1999.
- Karavelioğlu, Murat A.: “İbnülemin’in Divan Neşirleri”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, İstanbul, 2010.
- Karay, Refik Halid: **Sakın Aldanma, İnanma, Kanma**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2009.
- Karakışla, Yavuz Selim: “Fındıklılı İsmet Efendi’nin Uluslararası Tarih Kongresi’ne Delege Atanması (1902)”, **Eski Hayatlar Eski Hatıralar: Osmanlı İmparatorluğu’nda Belgelerle Gündelik Hayat (1760-1923)**, İstanbul, Doğan Kitap, 2015.
- Kaya, Bayram Ali: “Yahya Efendi, Zekerîyyâzade”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 43, İstanbul, 2013.

- Kılıç, Hulusi: “Bağdatlı İsmail Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İstanbul, 1991.
- Kırel, Serpil, Oya Kasap Ortaklan: “Alman İmparatoru II. ‘Wilhelm’in Osmanlı İmparatorluğu’nu Son Ziyareti (1917)”, **Sinecine**, 2018 Bahar, Sayı: 9.
- Kilisli Rifat Bilge: “Önsöz”, Bağdatlı İsmail Paşa, **Hadiyyat Al-‘Ārifin, Asmā’al-Mu’allifin va Āsār Al-Muşannifin**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Korkmaz, Ramazan, Tarık Özcan, “Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri”, **Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı 1839-2000**, Ed.: Ramazan Korkmaz, 4. bs., Ankara, Grafiker Yayınları, 2007.
- Köktürk, Hayriye Serap: “Charles Vernet Divanı”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 1998.
- Kuntay, Mithat Cemal: **Mehmet Akif**, İstanbul, Semih Lûtfi Kitabevi, 1939.
- Kuntay, Mithat Cemal: **Mehmed Akif: Hayatı - Seciyesi - Sanatı**, 8. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, Mart 2011.
- Kuntay, Mithat Cemal: “Sahici Kitab: İbnülemin Kemal’in ‘Son Türk Sadrazamları’ ”, **Cumhuriyet**, 29 Ocak 1941, s. 3.
- Kut, Turgut: “İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal Beyefendi’den Anılar”, **Mütteferrrika**, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000.
- Kutlu, Şemsettin: “Mahmud Kemal’in Ardından”, **Zafer**, 31 Mayıs 1957, s. 3.
- Mardin, Ebül’ulâ: **Huzûr Dersleri**, İstanbul, Cild II-III, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1966.
- Mardin, Şerif: **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 8. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Mardin, Yusuf: “İbnülemin’le Mısır yollarında...”, **Yıllarboyu Tarih**, Sayı: 1, Cilt: 8, Yıl: 4, Ocak 1982.
- Mardin, Yusuf: “İbnülemin’le Mısır yollarında: 2”, **Yıllarboyu Tarih**, Sayı: 2, Cilt: 8, Yıl: 4, Şubat 1982.

- Müstakimzâde Süleyman Sa‘deddîn Efendi: **Tuhfe-i Hattâtîn**, İbnülemin Mahmud Kemal (haz.), Türk Tarih Encümeni Külliyyâtı, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928.
- Naci Sadullah: “İbnülemin Mahmut Kemal Bey Neler Anlatıyor?”, **Yedigün**, Sene: 2, Cilt: 4, No: 86, 1934.
- Nahid Sırrı: “Son Asır Türk Şairleri Hakkında”, Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi, İstanbul Şehir Kütüphanesi E-Arşiv, Barkod No: 001583390010.
- Nasuhoğlu, Ahmet Muhtar: **Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Hukukçunun Hatıraları**, Haz.: Ömer Hakan Özalp - Ayşe Raziye Özalp, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2007.
- Necatigil, Behçet: **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, Yay. Haz.: Hilmi Yavuz, Enver Ercan, 20. bs., İstanbul, Varlık Yayınları, 2002.
- Nişanyan, Sevan: “Son Sadrazamlar Kimdiler, Nereden Gelip, Nereye Gittiler?”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 42, Haziran 1997.
- Okan, Oya: “‘Prens Sabahattin’ Literatürü Üzerine”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Sosyoloji Tarihi)**, Cilt: 6, Sayı: 11, 2008.
- Okan, Oya: “‘Prens Sabahattin’in Ölümü ve 50’li Yıllarda Yeniden Gündeme Gelişi”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi-12. Sayı, 2006.
- Okay, Orhan: “Bir Devr-i Kadim Efendisi: İbnülemin Mahmud Kemal”, **Müteferrika**, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000.
- Okay, Orhan: “İbnü’lemin Mahmud Kemal İnal”, **Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri**, Cilt: 10, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1990.
- Okay, Orhan: “İsmail Hakkı Eldem”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995.
- Okay, Orhan: “Necip Fazıl Kısakürek”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 25, İstanbul, 2002.
- Orhon, Orhan Seyfi: “Hafızasız bir millet”, **Çınaraltı**, Sayı: 82, 17 Nisan 1943.

- Orhon, Orhan Seyfi: “Ulunay!”, **Son Havadis**, 07.11.1968.
- Ortaç, Yusuf Ziya: **Bir Varmış Bir Yokmuş Portreler**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1960.
- Ortaylı, İlber: “2. Abdülhamid’i gerçekten tanıyor muyuz?”, **Hürriyet**, 24 Eylül 2016.
- Ortaylı, İlber: “Bir 4’üncüsü yok”, **Hürriyet**, 3 Şubat 2019.
- Ortaylı, İlber: “İmparatorluğu modern çağa taşıyan beyinler”, **Hürriyet**, 5 Ocak 2020.
- Ortaylı, İlber: “Osmanlı’da düşük profilli sadrazam yoktu”, **Hürriyet**, 14 Mayıs 2016.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, 11. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, Mart 2010.
- Ortaylı, İlber: “Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Ortaylı, İlber, Erol Şadi Erdinç: **İttihat ve Terakki: Osmanlı İmparatorluğu’nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler**, Haz.: Alper Çeker, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2016.
- Ölçer, Nazan: “Türk ve İslâm Eserleri Müzesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 41, İstanbul, 2012.
- Önür, Hıdır: “Türk Sosyolojisinde Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 42, Aralık 2017.
- Örik, Nahit Sırrı: “İbnül - Emin ve en mühim eseri”, **Akşam**, 11 Haziran 1957, s. 2.
- Özcan, Abdülkadir: “Târîh-i Osmânî Encümeni”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 40, İstanbul, 2011.
- Özcan, Nuri: “Leylâ Hanım”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 27, Ankara, 2003.

- Özçelik, Mücahit: “Avusturya-Macaristan İmparatoru’nun 1918 İstanbul Ziyaretinin Türk Basınına Yansımaları”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2012, Sayı: 27.
- Özdeş, Oğuz: “İbnülemin Mahmut Kemal”, **Hafta**, Cilt: 2, Sayı: 44, 28 Temmuz 1950.
- Özdiñ, Rıdvan: **Osmanlı Modernleşmesi ve Hersekli Ârif Hikmet: Mecelle’nin Bazı Mevâddına Dâir İntikadnâme**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012.
- Özgül, Metin Kayahan: **Hersekli Ârif Hikmet**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Özgül, M. Kayahan: **Leskofçalı Galib Bey**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2015.
- Özgürel, Avni: **Küllenen İzler**, Cilt: 2, İstanbul, Etkileşim Yayınları, Mart 2009, s. 85.
- Özlük, Nuran: “Her Ay Dergisinin Türk Sanat ve Düşünce Hayatına Katkısı ve Sistematik İndeksi”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 7, Aralık 2011.
- Öztekin, Hülya: **Tan: Serteller Döneminde Muhelif Bir Gazete**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Öztuna, Yılmaz: **Türk Tarihinden Portreler**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010.
- Öztürk, Muhittin: “İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın Hayatı ve Eserleri”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk-İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 1996.
- Öztürkçü, İbrahim: **İbnülemin’in Rüyalari**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2018.
- Pakalın, Mehmed Zeki: “Açık mektuba açık cevap”, **Vakit**, 21 Şubat 1941, s. 2.
- Pâkalın, Mehmed Zeki: **Son Sadrâzamlar ve Başvekiller**, Birinci Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1940.

- Pâkalın, Mehmed Zeki: **Son Sadrâzamlar ve Başvekiller**, İkinci Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1942.
- Pâkalın, Mehmed Zeki: **Son Sadrâzamlar ve Başvekiller**, Üçüncü Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1942.
- Pâkalın, Mehmed Zeki: **Son Sadrâzamlar ve Başvekiller**, Dördüncü Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1944.
- Pâkalın, Mehmed Zeki: **Son Sadrâzamlar ve Başvekiller**, Beşinci Cild, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1948.
- Pakalın, Mehmet Zeki: **Tarihe Malolmuş Fıkralar, Nükteler**, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1946.
- Perinçek, Doğu: “Sunuş”, **Türk Tarihinin Ana Hatları**, 4. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014.
- Rado, Şevket: **Türk Hattatları: XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler**, İstanbul, 1984.
- Satılmış, Selahattin: “1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi” **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 39, 2016.
- Sayar, Ahmed Güner: **Hasan Âli Yücel’in Tasavvufî Dünyası ve Mevlevîliği**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, Ekim 2017.
- Schick, İrvin Cemil: “Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 14, 2009.
- Serin, Muhittin: “Suud Yavsi Ebüssuudoğlu”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 37, İstanbul, 2009.
- Sertkaya, Osman Fikri: “Hasan Tahsin Banguoğlu”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1992.
- Sezer, Baykan: “Müzik ve Batıcılışma”, **Türk Müziği**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Sosyoloji ve Metodoloji Ana Bilim Dalı Çalışma Günleri, Ed.: Ertan Eğribel, Baykan Sezer, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1993.

- Sezer, Baykan: **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Sezer, Baykan: “Türkiye Sosyolojisi Seminer Notları 1”, **Osmanlılık: Türkiye Sosyolojisi 1**, Yay. Haz.: Ertan Eğribel, İstanbul, Berdan Matbaası, Kasım 2000.
- Shaw, Wendy M. K.: **Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihın Görselleřtirilmesi**, ev.: Esin Soğancılar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Siyavuşgil, Sabri Esat: “İbn-ül Emin ve Üniversite”, **Yeni Sabah**, 7 Mart 1953, s. 2.
- Şapolyo, Enver Behnan: **Müzeler Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1936.
- Şarman, Kansu: “Onun okuduğı şarkı parlardı”, **Atlas Tarih**, Sayı: 51, Şubat-Mart 2018.
- Şehsuvaroğlu, Haluk Y.: “Bir tarihçi üstadı anış”, **Cumhuriyet**, 15 Haziran 1957, s. 2.
- Şeker, Fatih M.: “İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sahih Bir Köprü”, Hüseyin Vassaf, **Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlü’l-Kemâl**, Haz.: Fatih M. Şeker - İsmail Kara, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Nisan 2012.
- Şeker, Fatih M.: **Modernleşme Devrinde İlmiye: Cevdet Paşa - İbnülemin Örneği**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011.
- Şeker, Fatih M.: “O Yalnız Kendisine Benzerdi”, **Derin Tarih**, Sayı: 1, Nisan 2012.
- Şeker, Şemsettin: **Ders ile Sohbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbul’unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Mayıs 2013.
- Şeker, Şemsettin: “Harb-i Umumi’de fikri ve kültürel faaliyetler”, **Kültür**, Sayı: 10, Bahar 2008.
- Şeker, Şemsettin: “İbnülemin Mahmud Kemâl İnal’ın Romanları Üzerine Bazı Dikkatler”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:22, Bahar 2012.

- Şeker, Şemsettin: “İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın Tarihi Romanı: Sabih”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2009.
- Şeker, Şemsettin: **Zevalde Kemâl İbnülemin Mahmud Kemâl İnal**, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, Mayıs 2010.
- Şen, Yasin: “İbnülemin Mahmud Kemâl İnal’ın Divan Neşirleri”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2016.
- Şentürk, Atillâ: “Yahya Efendi (Zekeriyaşade)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Cilt: 2, 2. bs., İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Nisan 2008.
- Şeyhülislâm Yahya: **Yahyâ Divanı**, Haz.: Rekin Ertem, Ankara, Akçağ Yayınları, 1995.
- Tâhirü’l-Mevlevî: **Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**, Haz.: Nurcan Boşdurmaz, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2012.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Yay. Haz.: Abdullah Uçman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Haz.: Zeynep Kerman, 6. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, Eylül 2000.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: “İbnül Emin Mahmut Kemal’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958.
- Taylar, Nihal: “İbnül Emin Mahmud Kemal İnal ve Hakkı Tarık Us Kütüphanesi”, Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, Şubat 1974.
- Tığlı, Fatih: “İbnülemin Mahmud Kemal Bey için Düzenlenen Jübile”, **Türk Edebiyatı**, Yıl: 45, Sayı: 523, Mayıs 2017.

- Timurtaş, Faruk K.: “İbnülemin Mahmud Kemal İnal’a dair”, **Cumhuriyet**, 29 Mayıs 1957, s. 2.
- Toker, Metin: “İstanbulun Harab Bir Konağındaki Hazine”, **Cumhuriyet**, 8 Ekim 1949, s. 4.
- Tonga, Necati: “Çınaraltı Dergisi Etrafında Oluşan Edebî Muhit”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara, 2004.
- Toprak, Zafer: “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y.
- Toprak, Zafer: “Nâzım Hikmet’in ‘Putları Kırıyoruz’ Kampanyası ve Yeni Edebiyat”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 261, Eylül 2015.
- Toros, Taha: **Mâzi Cenneti**, İstanbul, İletişim Yayınları, Mayıs 1992.
- Toros, Taha: “Ölümlere Hayat Veren Adam...”, **Hayat**, Sayı: 36, 14 Haziran 1957.
- Toros, Taha: **Türk Edebiyatında Altı Renkli Portre**, İstanbul, İsis Yayıncılık, 1998.
- Tuna, Korkut: **Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine**, 4. bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Tunaya, Tarık Zafer: **İslâmcılık Akımı**, 2. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2007.
- Uçman, Abdullah: “Bayburtlu Zihnî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1992.
- Uçman, Abdullah: “Beş Hececiler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1992.
- Uçman, Abdullah: “İbnülemin Mahmud Kemal İnal yahut ‘Bir Devr-i Kadîm Efendisi’ ”, **Türk Dili**, Sayı: 761, Mayıs 2015.
- Uçman, Abdullah: “İbnülemin Mahmud Kemal, Rızâ Tevfik Mektuplaşması”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Sayı: 171, Yıl: 43/3, Temmuz 2014.

- Uçman, Abdullah: “Necip Âsım Yazıksız”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 32, İstanbul, 2006.
- Ulunay, Refi’ Cevad: “İbn-ül-Emînin jübilesi”, **Milliyet**, 6 Mart 1953, s. 2.
- Ulunay, Refi’ Cevad: “İbn-ül Emin’in vasiyetnâmesi”, **Milliyet**, 20 Haziran 1964, s. 3.
- Ulunay, Refi’ Cevad: “İbn-ül-Emin Mahmud Kemal Bey”, **Milliyet**, 26 Mayıs 1957, s. 3.
- Ulunay, Refi’ Cevad: “San’at ve kıymet”, **Milliyet**, 3 Kasım 1954, s. 3.
- Us, Hakkı Tarık: **Elli Yıl**, y.y., t.y.
- Uzun, Mustafa: “Abbas Halim Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 1, İstanbul, 1988.
- Uzun, Mustafa: “Halil Nihat Boztepe”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1992.
- Ülgen, Hasan Bedrettin: “Zeynep Kâmil konağına dair hâtıralar”, **Vakit**, 2 Mart 1942, s. 2.
- Ülken, Hilmi Ziya: “İstanbulun İctimaî Tarihi”, **Yeni Sabah**, 4 Mayıs 1953.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 8. bs., y.y., Ülken Yayınları, 2005.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul, Ülken Yayınları, 2007.
- Üyepazarcı, Erol: İbnülemin Mahmut Kemal’in Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa ile İlgili Bir Risalesi”, **Müteferrika**, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 2000.
- Varlık, Bülent: “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Elmalılı Muhammed Hamdi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995.
- Yazar, M. Behçet: **Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1938.

- Yetiş, Kâzım: “Çınaraltı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 8, İstanbul, 1993.
- Yetiş, Kâzım: **Dönemler ve Problemler Aynasında Türk Edebiyatı**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2007.
- Yıldız, Ahmet Hamdi: “Leskofçalı Galip: Hayatı, Dönemi, Sanatı, Divanı ve Metnin Bugünkü Türkçesi”, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2003.
- Yılmaz, Hasan Kâmil: “Esad Erbîlî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995.
- Yılmaz, Ziya: “Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 38, İstanbul, 2010.
- Yücebaş, Hilmi: **Nazım Hikmet Türk Basımında**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1967.
- Yücel, Erdem: “Belgelerin Işığı Altında Ayasofya’nın Müze Oluşu ile İlgili Bazı Gerçekler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 78, Haziran 1992.
- Yücel, Hasan Âli: “Kubbemizde sönen son ‘Hoş Sadâ’”, **Cumhuriyet**, 3 Haziran 1957, s. 2.
- Yücel, Hasan Âli: “Üstad”, **Cumhuriyet**, 16 Mart 1953, s. 2.
- Yücel, Hasan Âli: “Üstad İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Hoş Sadâ: Son Asır Türk Müzikşinasları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Maarif Basımevi, 1958.
- Yüzer, Arzu: “Atatürk Döneminde Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Çalışmalar (1931-1938)”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2006.
- Ziya Gökalp: “Türklük ve Osmanlılık”, **Makaleler I (Diyarbakır-Peyman-Volkan Gazetelerindeki Makaleleri)**, Haz.: Şevket Beysanoğlu, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976.

- Ziyaeddin Fahri: “Erzurum Şairleri’ne Dair”, **Halk Bilgisi Mecmuası**, Sayı: 1, 1928.
- “22 kere evlenmeğe teşebbüs ettim, fakat..”, **Akşam**, 25 Temmuz 1935, s. 16.
- **Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm Adliyye)**, Metni ve açıklamaları kontrol eden: Ali Himmet Berki, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1978.
- **Alâeddin Yavaşca**, Ed.: Sinan Sipahi, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- “Beylenmilel antropoloji kongresine davet”, **Cumhuriyet**, 15 Ekim 1937, s. 2.
- **Bir İnsan Bir Devir: İbnülemin Mahmud Kemal’in Hutû-ı Meşâhir Defteri**, Haz.: İsmail Kara - Şemsettin Şeker, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, Mayıs 2010.
- “Der Kaiser bei unseren Türkischen Verbündeten (1917)”, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=60HILBivn1I>, 17 Ocak 2019.
- “Dün geceki yangın: Fen ve Edebiyat fakültelerinin bulunduğu Zeynephanım konağı iki saatte enkaz haline geldi”, **Akşam**, 1 Mart 1942, s. 1.
- “Encümen-i Şuarâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1995.
- “Fen Fakültesi Dün Gece Yandı”, **Cumhuriyet**, 1 Mart 1942, s. 1.
- “Geceki yangın: Zeynephanım konağı tamamilen kül oldu”, **Vatan**, 1 Mart 1942, s. 1.
- “Gelenbevi İsmail Efendi”, **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, t.y.
- “İbnülemin İçin Dün Yapılan Jübile”, **Cumhuriyet**, 6 Mart 1953, s. 7.

- “İbn’ül Emin M. Kemal vefat etti”, **Cumhuriyet**, 25 Mayıs 1957, s. 1.
- “İbnülemin Mahmud Kemal jübilesi bugün”, **Cumhuriyet**, 5 Mart 1953, s. 1, 6.
- “İbnül Emin Mahmut Kemal jübilesi dün yapıldı”, **Son Posta**, 6 Mart 1953, s. 2.
- İbnülemin Mahmut Kemal İnal öldü”, **Ulus**, 26 Mayıs 1957, s. 1.
- “İbnülemin Mahmut Kemal’in Jübilesi”, **Yeni Sabah**, 6 Mart 1953, s. 1.
- “İbn’ül Emin’i Toprağa Verdik”, **Vatan**, 28 Mayıs 1957, s. 1.
- “İbnüleminin Cenazesi Kaldırıldı”, **Cumhuriyet**, 28 Mayıs 1957, s. 1.
- “İbn’ül Emin’in vefatı teessür uyandırdı”, **Cumhuriyet**, 26 Mayıs 1957, s. 3.
- **İlmiyye Sâlnâmesi: Meşihat-i Celîle-i İslâmiyye’nin Cerîde-i Resmiyyesine Mülhaktır**, Yay. Haz.: Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Gültekin, Cevdet Dadaş, İstanbul, İşaret Yayınları, Nisan, 1998.
- “Kısaca”, **Vakit**, 8 Mayıs 1946, s. 2.
- “‘Küçük’ lakabı bile Sait Paşa’ya büyük gelir!”, **Yıllarboyu Tarih**, Cilt:11, Sayı: 10, Ekim 1983.
- “Mahmut Kemal jübilesi yapıldı”, **Akşam**, 6 Mart 1953, s. 2.
- **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Seksen Dokuzuncu İnikad, 30 Mart 1341, C.:1.
- “Mutfağında 30 ahçı çalışan bir konak”, **Akşam**, 2 Mart 1942, s. 3.
- “Nâzım Hikmet Ran”, **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, 19. Cilt, İstanbul, Milliyet Gazetecilik A.Ş., 1986.

- **Osmanlı Sadrazamları: Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri**, Haz.: Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2013.
- “Ölüm”, **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1957, s. 3.
- “Portreler Galerisi 15.Bölüm”, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=bZAYtZHTwCU>, 16 Haziran 2016.
- “Recaizade Ekrem için tören”, **Ulus**, 16 Mart 1947, s. 3.
- **Resmî Gazete**, Sayı: 2919, 9 Mart 1935, s. 4907-4910.
- “Talebe Birliğinin Bir Kadirşinaslığı”, **Milliyet**, 11 Şubat 1952, s. 2.
- **Tanzimat I: Yüzüncü yıldönümü münasebetile**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.
- **TBMM Albümü 1920-2010**, Cilt: 1: 1920-1950, 2. bs., Ankara TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Haziran 2010.
- “Türk ve İslâm Eserleri Müzesi açılıyor”, **Cumhuriyet**, 29 Ekim 1949, s. 5.
- **Türk Müziği**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Sosyoloji ve Metodoloji Ana Bilim Dalı Çalışma Günleri, Ed.: Ertan Eğribel, Baykan Sezer, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1993.
- “Üstâd İbnülemin’e gençliğin şükranı”, **Vatan**, 6 Mart 1953, s. 5.
- “Üstad İbnül’emin Mahmut Kemâlin bir mektubu - Bay Zeki Pâkalınla Midhat Cemâl arasında çıkan münakaşa dolayısıyla”, **Vakit**, 16 Şubat 1941, s. 2.
- “Zeyneb Kamil Konağı Hakkında Bir Münakaşa: Üstad İbnülemin Mahmut Kemal Ziya Şakire cevap veriyor”, **Vakit**, 8 Mart 1942, s. 1-2.

“Zeynep Hanım konağı yandı”, **Yeni Sabah**, 1 Mart 1942, s. 1.

ÖZGEÇMİŞ

1989’da İstanbul’da doğdu. 2003 yılında Feyziye Mektepleri Vakfı Özel Işık İlköğretim Okulu’ndan, 2007 yılında Beyoğlu Anadolu Lisesi’nden mezun oldu. Lisans öğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nde 2011 yılında; aynı bölümde başladığı yüksek lisans öğrenimini “Ebû’l-ulâ Mardin’in Türk Toplum Düşüncesindeki Yeri ve Önemi” isimli teziyle 2014 yılında tamamladı. Doktora çalışmalarına devam ettiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nde 2012 yılından beri Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.

Yayınlanmış kitapları:

Ebul’ulâ Mardin: Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Âlimi (Kitap Yayınevi, 2015)

İki Devrin Muhalifi Refi’ Cevad Ulunay ve İstanbul (Libra Kitapçılık, 2016)

Şeyhü’l-muharrirîn Burhan Felek (Libra Kitapçılık, 2017)

Burhan Felek'in İstanbul'u (Libra Kitapçılık, 2017)